

પૃથિવીવલ્લભ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૧૬૨ વર્ષિક

પુસ્તકનું નામ પૃથિવી નાલન

વિષય ૬-૩

પૃથિવીવલ્લભ

લેખક:

કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

પ્રથમાવૃત્તિ

વિ. સં. ૧૯૭૭.

ષ. સ. ૧૯૨૧.

મહત્વ ૩. ૧-૮-૦.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અ. નં. ૧૫૬
ગુજરાતી કૌપીરાઈ-સંગ્રહ
૮૦૦૫૨૦

પ્રસ્તાવના.

અનેક લેખકો મુન્નની કીર્તિ તરફ ખેંચાઇ તેને વિષે લખવા પ્રેરાયા છે; અને રસિક લોકોને નામે મધ્યકાલીન ભાળવા કવિતામાં અમર થયું છે છતાં તે પ્રતાપી દેશનો પ્રતિનિધિ મુન્ન પણ હતો એમ માનવાને કારણ મળે છે.

એનાં ખીરદો એના પ્રભાવનું કાંઇક પ્રતિબિમ્બ પાડે છે, અને સમકાલીન કવિઓની પ્રશંસા પણ તેજ સાક્ષી પુરે છે. તેના સમકાલીન કવિઓમાં નીચે લખેલા કવિઓ આવી જાય છે.

૧. ધનંજય, જેણે દશરૂપ લખ્યું. તેમાં તે મુન્ન વિષે કહે છે:—

વિષ્ણોઃ સુતેનાપિ ધનંજયેન વિદ્વન્મનોરાગ નિબન્ધહેતુઃ ।

આવિષ્કૃતં મુન્નમહીશગોષ્ઠી વૈદગ્ધ્યમાજા દશરૂપમેતત્ ॥

“આ દશરૂપ જે વિદ્વાનોની પસંદગી અને આનંદનો હેતુ છે તે તે મેં વિષ્ણુસુત ધનંજયે રચ્યો છે; કારણ કે, મુન્નરાજની ચતુર વાર્તાલાપનો ભાગી થવાને હું ભાગ્યશાળી થયો હતો.”

૨. ધનિક, જેણે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત કાવ્યો લખ્યાં છે. અને દશરૂપ ઉપર દશ રૂપાવલોક નામની સુંદર ટીકા લખી છે. આને કેટલાક ધનંજયજ માને છે, ને કેટલાક ધનંજયનો ભાઈ માને છે.

૩. સર્વદેવનો પુત્ર ધનપાલ એણે “વૈયા લચ્છી” નામનો પ્રાકૃત કાવ્ય અને પાછળથી જન થયા પછી “ઋષભવંચાસિકા લખ્યાં.

૪. ભટ્ટ હલાયુધ પહેલાં કૃષ્ણરાજના આશ્રય નીચે આનંદપ્રેમમાં હતા; પછીથી એ મુન્નની સલામાં આવ્યો. તેના કાવ્યોમાં અભિધાનચિન્તામણિ, કવિરહસ્ય,* અને વિંગલચંદ્રસૂત્ર ઉપર સ્તવજીવિની નામની ટીકા લખી છે.

૫. મૃગાંકયુતનો પુત્ર પદ્મયુત. તેણે મુન્ન પછી ગાદીએ આવનાર સિન્ધુરાજના સમયમાં નવસાહસાંકચરિત લખ્યું. તે લખે છે.

સરસ્વતી કલ્પલત્તકકન્દમ્બ

વન્દામહે વાક્પતિરાજદેવમ્ ।

યસ્ય પ્રભાદાદ્વયમપ્યનન્ય

કવીન્દ્રચીર્ણં પથિ સંચરમઃ ॥

“કલ્પલતા સમી સરસ્વતીનો લાડલો, અને જેના પ્રસાદથીજ અમે અપ્રતિમ મહા કવિઓને પંથે વિચરવાને શક્તિમાન થયા છીએ એવા મહારાજ વાક્પતિ (મુન્ન)નું અમે વંદન કરીએ છીએ.” વળી,

દિવં ચિયાહર્મમ વાચિષ્ઠદ્રા

મદત્ત યાં વાક્પતિ રાજદેવ : ।

તત્પ્રાણજન્મા કવિ વાન્ધવસ્ય

મિનત્તિ તાં સંપ્રતિ સિન્ધુરાજઃ ॥

“મહારાજ મુંજ સ્વર્ગે જવાથી મારી વાયાપર મુદ્રા પડી, તે, કવિઓના વાન્ધવની મુદ્રા તેના નાનાભાઇ સિન્ધુરાજે હવે તોડી છે.”

આ લેખકોની સાક્ષીથી મુંજની કાન્ધરસિકતા ભોજ કરતાં કાષ્ઠ ઉતરે એમ લાગતી નથી. અને તે માત્ર રસિકજ નહોતો. માલવાના પરમારોમાં તેનું સ્થાન જુવા તેનું નથી કારણ કે, એના દિગ્વિજયની ખ્યાતિ અત્યાર સુધી ઉતરી આવી છે. તેણે માલવાની ચારે દશા ધુળવી હોય એમ માનવાને કારણ મળે છે. તેણે સોળ વખત તેલપને હરાવ્યો એ હકીકત પણ ઐતિહાસિક લાગે છે.

તેલપ પોતે મહાન વિજેતા હોતો. તેણે માન્યપેટ (માલપેટ) માં મોટું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હોય એમ લાગે છે. તે આલૂક્ય વંશનો હતો, કલચુરીના લક્ષ્મણ રાજની પુત્રી એનાથાદેવીનો પુત્ર હતો, અને રાષ્ટ્રકૂટ રાજ ભમ્મહની પુત્રી જાકલા દેવી જોડે પરણ્યો હતો. એણે પણ ચૈલા, ચેદી, પાંચાળ, અને ગુજરાત દેશો જીતી આખરે મુંજને હરાવી માળવાપર વિજયપતાકા ફરફરાવી હતી. ક્યાં તો મુંજની સાથે રસાકસીમાં કે ગમે તેમ પણ તેણે ‘મહારાજધિરાજ,’ ‘પરમેશ્વર,’ ‘પરમભટાર્ક,’ ‘સમસ્તભુવનાશ્રય,’ ‘શ્રી પૃથિવીવલ્લભ,’ ‘સત્યાશ્રયકુલતિલક,’ ‘આલૂક્યાભરણ,’ ‘ભુજબલયકવર્તિ,’ ‘રણુરંગ-ભીમ’ એવા અનેક બિરુદો ધારણ કર્યા હતાં.

એના એક છોકરાનું નામ ‘અકલકચરિત, અથવા સત્યાશ્રય’ હતું. સંપૂર્ણ દેશનો રાજા લીલ્લભ યાદવ એનો મહાસામન્ત હતો અને તેણે મુંજને હરાવ્યો હતો એમ લાગે છે. તેની સ્ત્રી લક્ષ્મી ચાણુના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ઝંઝાની છોકરી હતી. મૃણાલવતીની કથામાં પણ કાંઈક ઐતિહાસિક તત્વ લાગે છે.

મુંજ વારફ અનેક નવલકથાકારો આકર્ષાયા છે તેમ હું પણ આકર્ષાયા, અને વર્ષો પહેલાં આ વાત લખવાનો વિચાર કર્યો. આખરે સદ્ગતભાઈ હાજીમહમદના દયાણુથી આ વાર્તાનો આરમ્ભ કર્યો હતો. અફસોસની વાત એ છે કે આ પુસ્તક પ્રગટ થાય તે પહેલાં ભાઈ હાજીમહમદનું ખેદજનક મરણ નીપજવાથી આ ચોપડી શોભાવવાની ટાપડીપમાં જે તેની કિંમતી સલાહની મદદ મળત તે મળી નથી.

લાં,

આશુલનાથ રોડ,
મુંજ.

તા. ૧૬-૨-૧૯૨૧.

કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી.

પૃથિવિ વલ્લભ

લખનાર :

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી
અંબાદેડ, બી. એ. એલ. એલ બી.

ચિત્રકાર: રા. અનંત મ. માલી.

વિક્રમની અગીયારમી સદી ચાલતી હતી. હિંદુ રાજ્યોમાં માંહોમાંહ લડતા હતા; રાજ્યોની સ્થાપનાને વિનાશ આપ્યાં કરતો હતો: કેટલાક મહાપ્રતાપી નરેશો સામ્રાજ્યો સરળવવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતા.

લોકો સુખી અને સંસ્કારી હતા: તેમનું જીવન સાદુ પણ સચેતન હતું; તેમના આદર્શો સરલ છતાં રસભર્યા હતા.

હિન્દમાંથી પ્રતાપ પરવાર્યો નહોતો, તેની સંસ્કૃતિને આત્મરક્ષણ માટે નિશ્ચલતા સ્વીકારવી પડી નહોતી. સમૃદ્ધ અને સંસ્કારી આર્યાવર્ત સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વાસ્થ્યના આનંદો અનુભવતું હતું.

મહમદ ગીઝનવીએ દેશના બારણાં તોડવાનો આરમ્ભ નહોતો કર્યો; ધરાને ને તુર્કસ્તાનમાં પેદા થયેલા ઇસ્લામી ઝંઝાવાનો ભયંકર અવાજ પણ સંભળાતો નહોતો. પરાધીનતા હતી, તે માત્ર સ્વદેશીઓનીજ; પરંતુ ત્રતા નજરે ચઢતી, તે માત્ર પોતાની પુરાણી સંસ્કૃતિનીજ.

આ સદીમાં થઇ ગયેલા પ્રતાપી રાજ્યોમાં તેલંગણુનો આલુક્ય વંશનો રાજા તૈલપ પણ હતો. તે સંવત ૧૦૨૯ માં ગાદીએ આવ્યો, અને રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યોને વશ કરી દક્ષિણમાં એકે ચક્રે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. એટલુંજ નહિ પણ ચૌલા, ચેદી, પાંચાલ અને ગુજરાતમાં પોતાની આણુ વર્તાવી ભરતખંડમાં ચક્રવર્તિ થવાની હોંસ ધરાવવા લાગ્યો; અને ‘પરમેશ્વર,’ ‘પરમભદ્રક,’ ‘સમસ્ત ભૂવનાશ્રય,’ ‘સત્યાશ્રય કુલતિલક,’ ‘ચાલુક્યાભરણ,’ ‘ભૂજબલ ચક્રવર્તિ,’ ‘રણુરંગભીમ,’ ‘આહવમહલ,’ નામના સૂચક ખીરવો ધરાવવાને ભાગ્યશાળી થયો.

આ આલુક્ય રાજની કીર્તિપર એક મ્હોટું કલંક હતું. માલવાના મુંજરાને તેને અનેક વાર હરાવી, પકડી, અવન્તી લઇ જઇ સામાન્ય સામન્તની માફક તેની પાસે સેવા કરાવી હતી. આ કલંક દૂર કરવા સંવત ૧૦૫૨ માં તૈલપ એક મ્હોટું સૈન્ય લઇ તેલંગણુપર ચઢી આવતા અવન્તીનાથની સ્કામું થવા ગયો.

તૈલપ ભારે દક્ષિણમાં સામ્રાજ્ય સ્થાપવાના પ્રયત્નો કરતો હતો ત્યારે આર્ય સંસ્કારના તે વખતના કેન્દ્રસ્થાન અવન્તીના ધણી મુંજરાને ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. અનેક વર્ષો થયાં તે આખા ભરતખંડમાં પોતાની હાક વગડાવતો હતો, પોતાની પ્રશંસા કરાવી કવિઓની શક્તિને કસોટીપર ચઢાવતો હતો. રૂપમાં, તેની કામદેવની સાથે તુલના થતી; કવિઓ તેનાં રસવાક્યો સાંભળી સાંભળી સરસ કાવ્યો લખવા પ્રેરાતા; ગણિતશાસ્ત્રીઓ તેની સાક્ષાત્થી તે શાસ્ત્રને સંપૂર્ણ કરવા મથતા.

તે વિદ્યાવિલાસી હતો;—ખુની અને જુદમી મનાતો. તેને વિષે અનેક દંતકથાઓ હોતી, અને તેલંગણુમાં તે બધીજ મનાતી; અને તેનું નામ સાંભળતાં આખા દેશમાં લોકો કંપતાં.

પ્રકરણ ૧ બું.

વિલાસવતિ.

સંવત ૧૦૫૨ ના વૈશાખ માસની દશમની સંજે તેલંગણના પાટનગર માન્યપેટ ના રાજ્ય મહેલના શીવાલયમાં એક બાલા પદ્માસન-વાળી યેડી હતી.

નગરમાં અશાન્તિ હતી. કારણકે રણે મ્હડેલા રાજ સંબંધી અનેક ઉડતી ગપો પ્રસરી રહી હતી. કોઇ કહેતું કે મુંજ ગોદાવરી એલંગી માન્યપેટ પર મ્હડી આવે છે; કોઇ કહેતું કે તૈલપરાજે મુંજને મ્હાત કર્યો; કોઇ કહેતું કે મુંજ અને તૈલપ અને દંડ યુદ્ધમાં કપાઇ મૂઆ. એમનાં ખરું શું અને ખોટું શું તે કોઇ કહી શકતું નહિ; પણ દરેક ગપે લોકોની ચિન્તા વધતી.

છતાં પેલી બાલા શાન્તિથી યેડી હતી. તે ધ્યાન કરવાનો ડોળ કરતી હતી, પણ તેનાં હરણશાં ચંચળ નયનો, ધીમેથી, ચોરીથી, ચારે તરફ ફરતાં હતાં. થોડી થોડી વારે તે કાન દબ સાંભળતી, અને જરાક નિશ્વાસ નાંખતી, શંકર ક્યારે સમાધિમાંથી જાગે તેની વાટ જોતી જગદમ્બા, જાણે ફરીથી નવથાવના લીલડી બની પતિની પરીક્ષા લેવા અન્યાય હોય એમ લાગતું હતું.

આ બાલાનું લાલિલ મોહક હતું. પહેરેલા વસ્ત્રકલમાંથી, નીકળતી શ્વેત, સીધી, ડોકજ તપસ્વિઓના તપ મુકાવે એવી હતી; તે મીઠું ન્હાનું મુખ, ન્હાનું, ટેરવાવાળું ધાટીનું નાક, સાધરણ ધાટની પણ ભલકભરી કાળી, કાઠ, ભરી આંખો-આ બધી સામગ્રીઓ જોઇ તપસ્વિઓ શું શું કરે એ કહી શકાય એમ નહોતું. જંગીરાજ શંકરનું મંદિર, પહેરેલું વસ્ત્ર, વાળેલું પદ્માસન-આ બધું છતાં વાતાવરણમાં રસતરંગો પ્રસરી રહેતાં હતાં. તે પણ તેના કપાળપર એક કરચલી હતી, વદન પર ગ્લાનિ દેખાતી. તેની આંખોમાં સિકારીથી સંતાતા ફરતા સસલાંતો ગભરાટ હતો.

થોડી વારે તેણે ચારે તરફ જોયું. પદ્માસન છોડ્યું, અને બન્ને હાથની ન્હાની, નાણુકડી આંગળીઓ એકમેકમાં જોરથી ભેરવી આળસ ખાધું.

વાડીમાં પડેલાં સુકાં પાંદડાંનો ખખડાટ થયો, અને કોઇના પગલાં સંભળાયાં, બાલાએ

તરત પદ્માસન વાળી દીધું, ને આંખો મીચી ધ્યાન કરવાનો ડોળ શરૂ કર્યો.

ત્રણ સ્ત્રીઓ શીવાલયના પગથીયાં મ્હડી. એક સ્ત્રી નજીણે વસ્ત્રકલ પહેર્યું હતું તે આગળ ચાલતી હતી. તે ઉંચી, કદાવર, સશક્ત લાગતી; તેના અંગની રેખાએ રેખા સંપૂર્ણ હતી. માત્ર તેના માથાપર બાલ સફેદ થવા લાગ્યા હતા. અને ભરેલું ઇસ્સાદાર મ્હોડું શીતળાથી છુદાયેલું, કદરૂપું થઇ ગયેલું હતું. છતાં આંખોમાં ધારદાર તેજ હતું, દંઢ બીડેલા હોઠમાં પ્રભાવ હતો, ઉમર થઇ હતી છતાં અંગોમાં જુવાનીનું જોમ દેખાતું હતું. પાછળ આવતી બે સ્ત્રીઓ સુંદર હતી, અને તેમનાં કિંમતી વસ્ત્રો, અને આભૂષણો તેમની સ્થિતિ દર્શાવતાં હતાં.

પહેલી સ્ત્રીના મુખપર દંઢતા હતી. તેની આંખમાં સ્થિર ઝનૂન હતી; બીજી બે સ્ત્રીઓના મુખપર ભય ને ચિન્તા દેખાતાં હતાં અને તેમની આંખો આંસુબીની લાગતી હતી.

આગળ આવતી વસ્ત્રકલ ધારણી તે તૈલપરાજની વિધવા બહેન મૃણાલવતી હતી. બીજી બેમાંની મ્હોડી તૈલપની રાણી જગ્જાદેવીર હતી; ન્હાની જગ્જાદેવીની પીત્રાઇ બહેન, અને સ્પૃતદેશના ચાદવ રાજ મહા સામન્ત લિલ્લમની સ્ત્રી લક્ષ્મીદેવી હતી.

મૃણાલવતી બધાથી આગળ મંદિરમાં પેડી અને લક્ષ્મીદેવી તરફ ફરી, કહ્યું:
“લક્ષ્મી! મ્હે શું કહ્યું હતું? ત્હારી છોકરી ધ્યાન કરે છે.”

લક્ષ્મીદેવીએ ન સ્હમળય એવી રીતે હા કહી. શાન્ત, કઠોર, સત્તાભર્યા અવાજે મૃણાલવતીએ કહ્યું: “વિલાસ! વિલાસ!”

જાણે ધ્યાનમાંથી જાગતી હોય તેમ પેલી બાલાએ આંખો ઉઘાડી, અને ચમકવાનો ટોંગ કર્યો.

“વિલાસ!” કઠોર અવાજે મૃણાલવતીએ કહ્યું: “જા બહાર બેસ. અને કોઇ પણ આવતું સંભળાય કે તરત મ્હને ખબર આપજો.”

મૂંઝે મ્હોડે, પડે લાગી વિલાસ બહાર ગઇ. મૃણાલવતીના હુકમો પાલવાની, અને તેની જ ઇચ્છા પ્રમાણે બધાને વર્તવાની ટેવ હોય એમ સ્પષ્ટ લાગતું હતું.

વિલાસવતિ મંદિરના ઓટલા પર ગઇ, અને અંદર થું ચાલે છે તે સંભળાય એમ ઉભી રહી. અંદર મૃણાલવતિ કાળા પથ્થરના પોરીયા પાસે ગઇ અને યોદ્ધા: “જાકલા!”

“બા—” તૈલપત્ની રાણીએ કહ્યું “જા. મહે જે ત્હને વાત કરી હતી તે આ જગ્યા. માન્ય-જેટમાંથી નહાસી છુટવું હોય તો આ રસ્તો છે.”

“બા” ડરતાં ડરતાં લક્ષ્મીદેવી પૂછવા ગઇ. પણ મુંજ આવે એવી કાંઇ ખબર—
મૃણાલવતિની ભમરો સંકોચાઇ. એક તીક્ષ્ણ નજરેજ તેણે લક્ષ્મીનું વાક્ય પૂરું થવા દીધું નહિ.

“ખબર ને અંતર હોત તો હું કહેત નહિ?” સખ્તાઇથી તેણે કહ્યું. લક્ષ્મી હોઠ કરડી મૂગી રહી. અને મૃણાલવતિએ આગળ ચલાવ્યું. “જા! આ પોરીઓ છે. એની નીચે સુરંગ છે.”

“ક્યાં નીકળે છે?” ધીમેથી, માનભેર જાકલાદેવીએ પૂછ્યું.

“બહાર ભુવનેશ્વરનું મંદિર છે. તેમાં.”

“તે તો છેક જંગલમાં છે.”

મૃણાલવતિ જવાબ આપે તે પહેલાં પાછી ફરી અને ગભાંદારમાં વિલાસને ઉભેલી જોઇ સખ્તાઇથી પૂછ્યું:

“કેમ આવી?”

“બહાર પિતાજી આવ્યા છે.”

“મહાસામન્ત!” ભયંકર અવાજે મૃણાલે પૂછ્યું.

“હા!” લક્ષ્મીદેવીથી યોલાઇ ગયું.

કાંઇ અચુભ થયું હશે એમ ધારી, ગભરાયેલી જાકલાદેવીએ નિરાધારીમાં ભીતપર હાથ ટેકવ્યો.

“યોલાવ.”

“જેની આજ્ઞા” કહી વિલાસ બહાર ગઇ અને તેના પિતાને તેડીને અંદર આવી.

મહાસામન્ત લીલ્લમ ઉઘો, પડઁજ યોદ્ધા હતો. મહેણે શરિરે ખખ્તર પેચું હતું. અને તેને હાથે ને કપાળે એ પાટા બાંધેલા હતા.

“મૃણાલબા! આહવમલ્લ મહારાજનો જય થયો.”

“હા!” જાકલા યોલી ઉઠી.

શાન્તીથી તેના તરફ ફરી મૃણાલે ડાળા કહાડ્યા અને પૂછ્યું: “ક્યારે?”

“પરમ દિવસે. મુંજ ગોદાવરી ઉતરી આ તરફ આવવા જતો હતો ને મહારાજે બીડાવ્યો.”

જાકલા, લક્ષ્મી, અને વિલાસ ત્રણેના મોડાપર આનંદ છવાઇ રહ્યો; માત્ર મૃણાલના હોઠ ભયંકર દંડતાથી દબાઇ રહ્યા.

“એના લશ્કરનું શું થયું?”

“મૃણાલ પકડાઇ ગયું—ને થોડું નહાસી ગયું.”

“મહારાજ આનંદમાં છે?” જાકલાદેવીએ ધીમેથી પૂછવાની હિંમત કરી.

“એટલામાં અધિરી થઇ ગઇ?” મૃણાલવતિએ સખ્તાઇથી પૂછ્યું; અને લીલ્લમને પોતે પ્રશ્ન પૂછ્યો: “પેલા નરપિશાચનું શું થયું?”

“કાનું, મુંજનું?” મહાસામન્તે પ્રશ્ન કર્યો. ડાકાવતે મૃણાલે હા કહી.

“તેને તો મહે પકડ્યો” ગવંથી હસતાં લીલ્લમે કહ્યું. તે ગવં તરફ તિરસ્કારથી મૃણાલવતિ જોઇ રહી. “અને કાલે મહારાજની સ્વારી અહિંયા આવવાની છે. તે સંદેશો કહેવા મહેને મોકલ્યો છે.”

“વાર લારે. તૈયારી કરવાનો હુકમ આપવો જોઇએ. ચાલો મહાસામન્ત!”

મહાસામન્તનો વિચાર કાંઇ લાંથી ખસવાનો જણાયો નહિ.

“હું હમણાં આવ્યો—”

“લીલ્લમરાજ! તમ્હે પણ હજી તેવા ને તેવાજ રહ્યા.” મૃણાલે તિરસ્કારથી કહ્યું “તમ્હારું હૃદય સાત્વિક થયુંજ નહિ” લીલ્લમે માત્ર મુઝે મોડે માનભેર હસ્યા કહ્યું. “વાર ઠીક. જાકલા! ચાલ વિલાસ!”

“બા! લીલ્લમે કહ્યું “એને હું હમણાં મોકલી આપું છું.”

“તમ્હે બનને માળાપજ એ છોકરીના સંસ્કાર બગાડો છો. પ્રજ્ઞી એ બીચારી નિષ્કલંક કેમ થાય? ઠીક. વિલાસ! જલદી આવજો” કહી સ્વસ્થતાથી મૃણાલવતિ ત્યાંથી ગઇ, અને તેની પાછળ પાછળ જાકલાદેવી ગઇ.

પ્રકરણ બીજું.

લીલ્લમરાજની નિરાધારી મૃણાલવતિ મંદિરમાંથી ગઇ એટલે ત્રણ જણાએ નિશ્વાસ મૂક્યો.

“મહારાજ!” લક્ષ્મીદેવીએ થોડીવાર મૂગા રહી કહ્યું “કેમ છો, તમ્હે?”

લીલ્લમ હસ્યો, તેની આંખ સ્નેહભરી થઇ “મજાહમાં. એ ચાર ધા વાગ્યા છે. પણ મહે

પણ ડોકો વગાડ્યો” સહર્ષ મહાસામન્તે કહ્યું
“હું નહિં હોત તો મુંજ પકડાત નહિં અને
આહવમદલ મહારાજનું આવી બનત.”

“એમ ?”

“હા. મુંજને મહારાજ વચ્ચે જળારું
ચુદ્ધ થયું.”

“હાથોહાથ ?”

“હા. તેમના મ્હાવતો મરાયા એટલે નીચે
ઉતરી તેમણે હાથોહાથ લડવા માંડ્યું.”

“પછી ?”

“પછી શું ? ક્યાં મુંજ ને ક્યાં મહારાજ ?
મહારાજને શરીરે ધા પડ્યા હતા. તે પડવાની
તૈયારીમાં હતા ને મ્હેં દીડા. તેવોજ હું
ઉતરી તેની વારે ધાયો, ને મુંજની રહાયું
થયો. દેવી ! શું અમ્હારું ચુદ્ધ ! ચાર ઘડી
કાંઈએ મચક આપી નહિ. તેલોકય આપું
તે-જોઈ રહ્યું.” લીલ્લમે શ્વાસ ખાધો : તેની
સ્રી ને પુત્રી આતુરતાથી જોઈ રહ્યાં.

“મ્હારી પણ ખરી કસોટી હતી. આખરે
હું જળરો નીકળ્યો. મુંજરોજે જરા ડોકર
ખાધી ને મ્હેં પકડ્યો.”

“શાખાશ” લક્ષ્મીદેવીએ આંખો વડેજ
ઓવારણાં લઈ કહ્યું.

“બાપુ !” વિલાસવતિએ ધીમેથી પૂછ્યું.

“મુંજ કેવા છે ?”

“કાંચે જોજેની. એ પણ જળરો છે.
જેવો મ્હેં એને પકડ્યો એટલે તેણે હસીને
મ્હારો વાંસો થામડ્યો ને હસીને કહ્યું : “ધન્ય
છે લીલ્લમુરોજ ! અવનીમાં તુંજ આ
કરી શકે”

“અરે વાહ !” લક્ષ્મીદેવીએ કહ્યું.

“બાપુ ! કાંચે હું કેમ એને જોવાની ?”

વિલાસવતિએ પૂછ્યું.

“કેમ શું છે ?”

“નાથ !” લક્ષ્મીદેવીએ પાસે આવી ધીમેથી
કહ્યું. તેના હોઠ સખત પીસાયા ને તેની
આંખમાંથી ઝેર નીકળ્યું. “અહિયા તો
જીવમ છે.”

“કેમ ?”

“તમ્હે તો રણમાંજ તમ્હારા દિવસો પૂરા
કરો છો, એટલે અમ્હારું દુઃખ ક્યાંથી જાણો ?
અમ્હે કેટલાં ઝોશીયાલાં રૂઢ ગયાં છીએ ?
જાકલાદેવી કાંઈ કરી શકે નહિં તો હું તો
કાણ ?” બોલતાં બોલતાં લક્ષ્મીનો દબાયેલો
જુરસો ઉઠ્યો આંધ્રો. તેણે આંખમાંથી
આંસુ ડૂળ્યું. “મ્હારું તો જે થાય ને, પણ

આ બીચારી કાચી કેળ જેવી વિલાસના પણ
શા ભોગ જાગે છે ?”

“દેવી !” જરા ખેદભર્યા અવાજે લીલ્લમે
કહ્યું “તું જાણે છે તો ખરી આ પરાધિનતા
આપણે શા માટે વેઠીયે છીયે.”

“હું જાણું છું-જાણું છું.” લક્ષ્મીએ
અક્લામણ કહાડતાં કહ્યું “પણ હું તો
થાકી ગઈ. તમ્હારા જેવા અપ્રતિમ યોદ્ધાને
આનાથી સારી ચાકરી ન્યારે જોઈશું ત્યારે
મળશે.”

નિસાસો નાંખી મહાસામન્તે લક્ષ્મીને શાન્ત
પાડવા પ્રયત્ન કર્યો “દેવી ! તું ઘણી અધીરી
છે. ત્હને આ ઝોશીયાલો રોટલો સાચે છે
જે મ્હને નથી સાત્તો ? મ્હારી રાંક પ્રજા
નિરાધાર પડી છે : -તું-મહારાજાઓની તનયા”-

“નાથ !” રાષ્ટ્રકૂટ નરપતિઓના કુલમાં
જન્મેલી લક્ષ્મીએ કપકો દીધો “આ બધું
મ્હારે માટે મ્હને લાગે છે ?”

“ના. સતી ! તેહું જાણું છું. હું પોતે અહિયા
નિરાધાર ગુલામ છું-તૈલપની કિર્તિ વધારવા
નીમેલો નોકર છું.” કડવાશથી મહાસામન્તે
કહ્યું.

“પણ શું કરીયે ? આઠ આઠ વર્ષ લડ્યા
પણ વિધિએ કાંઈ વળવા દીધું નહિં. આખરે
આ એકને એક દીકરીની ખાતર આ અધ-
મતા” વિલાસવતિ દૂર ઉભી ઉભી, મહા
મુરકેલીએ આંખમાં આવતાં આંસુઓ રોક-
વાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. લક્ષ્મીદેવીની આંખ-
માંથી દડ દડ આંસુઓ ખરતાં હતાં. લીલ્લમે
એકદમ વાત બદલી.

“મેટા ! તું તો સુખી છેને ?”

“હા.” ધીમેથી વિલાસે કહ્યું.

કટાક્ષમયનાથી લક્ષ્મીદેવીએ ઉમેર્યું “એને
સુખ શું ને દુઃખ શું ? એને તો હવે મુજા-
લખાએ હાથમાં લીધી છે ને જેવો સત્યાશ્રય
કુંવર અકલંકિત છે તેવી આ બીચારીને
કરવા માંડી છે. આ બીચારી કાચી કેળ જેવી
મ્હારી દીકરીને પણ છુંદવા માંડી છે”

મહાસામન્ત શીકકું હસ્યો “વિલાસ !
ત્હને કેમ લાગે છે ?”

“બા માં જરા અસતોપશ્ચિત વધારે છે.
હવે તો મ્હારામાં શાન્તિ આવતી જાય છે”
માદાશથી વિલાસે બોલી.

“દીકરા ! સત્યાશ્રય કુંવરને લાયક થાય
અને તેની જોડે ત્હારાં લગ્ન થાય એટલે
અમે સોમ નાશાં.”

“બાપુ! લાયક થવા મથું છું તો ખરી.”

“હા” લક્ષ્મીએ કહ્યું: “ને ત્હારી જીવાની બળીને રાખ થશે ત્યારે તું લાયક થશે.”

“એટા!” લીલ્લમે દીકરીને કહ્યું

“ત્હારી ખાનો આને પિત્તા ઉછેલેલો છે. એતું બોલવું મણુતી નહિ. જો હવે આપણે જઈએ. મેં એક વિચાર કર્યો છે.”

“શો?” લક્ષ્મીએ પૂછ્યું.

“મહારાજ પાસે થોડા વર માંગી લઈશ. ત્હારી સેવા જોઈ આપ્યા વિના રહેશે નહિ.”

“શું સ્થુનરાજની નિરાધારી!” લક્ષ્મીએ ટીકા કરી. તે ટીકાપર ખ્યાન આપ્યા વિના લીલ્લમે આગળ ચલાવ્યું.

“એક તો વિલાસનાં લગનનું એક્કસ કરી દઈએ; ને ત્હને પરણાવી પછી આપણે દેશ જઈએ.”

“એ સરજ ક્યારે ઉગવાનો?” શંકાશીલ લક્ષ્મીએ જવાબ દીધો.

“ઉગશે-ઉગશે. અધીરી નહિ થા. ચાલો.” કહી ત્રણે જણાં મંદિરમાંથી નીકળ્યાં.

“બાપુ! મ્હારે મુંજ જોવો છે.”

“કાલે સ્વારીમાં જોજોને.”

“એ બાપડી ક્યાંથી જોવાની હતી?”

લક્ષ્મીએ કડવાશથી પણ ધીમેથી કહ્યું “મૃણાલબા કહેશે કે એવી જાણાસાથી તો એનો વૈરાગ્ય ત્રત તૂટી ગય. એક સોળ વર્ષથી થયેલી વિધવા પણ સરખી, ને બીજી સોળ વર્ષની કન્યા પણ સરખી.”

“એ શું બોલે છે?” જરાક સખ્તાઈથી લીલ્લમે કહ્યું “કોઈ સાંભળશે? ભાન છે?”

“બાપુ!” વિલાસવતિએ કહ્યું “તમ્હે મૃણાલબાને કહેશો તો માનશે.”

“હા. જરૂર કહીશ.” કહી લીલ્લમ મૂંગો રહ્યો.

પ્રકરણ ૩ જું.

મૃણાલવતિ.

મૃણાલવતિ જન્મલાદેવી જોડે મહેલમાં ગઈ અને આવતી કાલની સ્વારી માટે તૈયારી કરવાના હુકમ આપવા લાગી.

મૃણાલવતિ હાલ છેતાલીશ વર્ષની હતી; અને ત્રીશ વર્ષ પહેલાં ત્હના પતિતું મૃત્યુ થવાથી તે સંસારથી પરવારી ગઈ હતી. તૈલપ ત્હનાથી પાંચ સાત વર્ષ ન્હાનો હતો, અને મા મરી ગયેલી હોવાથી મ્હોટી બ્હેનની

પ્રીતિ બાદ ઉપર મ્હોટી. તૈલપને ઉછરવો, કેળવવો, શસ્ત્ર ને રાજ્યકલામાં પાવરધો બનાવવો, અને ત્હને પાણી મ્હડાવી શૂરવીર બનાવવો એ કાર્યમાંજ તે મચી રહી.

થોડે વર્ષે તૈલપ ગાદીએ આવ્યો, એટલે મૃણાલે રાજ્યકારભારમાં પણ પોતાની શુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. તૈલપ રાજ્યકારભારમાં ત્હના જેટલો બાહોશ ન્હોતો, એટલે થોડા વખતમાં તૈલપજીના રાજ્યની બધી સત્તા ત્હણે હાથ કરી. તૈલપ રાજ્ય ચલાવતો, વિચારો આદરતો, દેશ પરદેશ પોતાની આજીવ વર્તાવતો, પણ મૃણાલ આગળ ન્હાનો બાદ જ બની જતો. બ્હેનનો શસ્ત્ર તે ઉથામતો નહિ. ત્હની શુદ્ધિથી જ તે રાજ્ય ચલાવતો, ત્હને ઉત્સાહેન સમરાંગણો ખેડતો.

મૃણાલનો સ્વભાવ ન્હાનપણમાં છેતાળ અને રસિક હતો. જેમ જેમ જીવાની ખીલવા લાગી તેમ તેમ ત્હના અંતરમાં કાંઈ ન મ્હમળ્ય એવી ઉર્મિઓ આવવા લાગી. કેટલીક ઉર્મિઓ, તે વિધવા હતી તેથી સંતોષાય એવી ન્હોતી; કેટલીક સર્વોપર રાજ્યસત્તા ત્હના હાથમાં હતી તેથી, ઉભી થવા દેવાય એમ ન્હોતી; કેટલીક, તૈલપનું ચારિત્ર્ય શુદ્ધ અને સીધું બને, તેથી દબાવી દેવી પડતી. પરિણામે, મૃણાલને વૈરાગ્યજીવનનો શોખ લાગ્યો.

ત્હણે ધીમે ધીમે પોતાની સુખ કે દુઃખ અનુભવવાની કામળતા સૂકવી નાંખી; આદર્શતા ને કંઈજીને જઈમૂળથી ઉખેડી નાંખ્યા. આ બધું કરતાં, ત્હને ભયંકર તપ આદરવું પડ્યું. તે તપે ત્હનાં હૃદયને શુદ્ધ, ત્હની નિશ્ચયાર્થક શુદ્ધિને નિશ્ચલ બનાવી.

ત્હણું ચારિત્ર્ય બદલાતાં, સંસાર તરફ પણ ત્હણું દષ્ટિબિન્દુ બદલાયું. ત્હણે સુખ દુઃખના કીચડમાં બધા સંસારને તરવરતો દીઠો; અને સખ્ત વૈરાગ્ય થઈ ત્હને ઉદ્ધાર નથી, એમ ત્હને ખાતરી થવા લાગી. રાજ્યમાં ત્હની સત્તા સર્વમાન્ય હતી; અને તે સત્તાનો ઉપયોગ પ્રજાના ઉદ્ધાર માટે ન કરવો એ ત્હને મ્હોટું પાપ લાગ્યું. જે રીતે ત્હણે પોતાની ઉર્મિઓ વશ કરી હતી, જે રીતે પોતાનું અશાન્ત હૃદય સ્વસ્થ અને કંઈજી બનાવ્યું હતું, તે રીતે પ્રજાજીવનમાં ઉછળી રહેલી ઉર્મિઓ, આનંદ, અને કુમાશ ને વશ કરવાના પ્રયત્નો આરંભ્યા.

આ રાજ્યનીતિને અનુસરીને શાસનોપર શાસનો ત્હેણે કહાડયા. ત્હેણે કવિઓ, નટો અને ગાયકોને દેશપાર કર્યા; આનંદોત્સવો બંધ કર્યા; જાનકામાં થતાં કલ્પાંત પર અકુશ મૂક્યો. ગામમાં, રાજ્યમહેલમાં સખ્તાઇ અને સ્વસ્થતા પ્રસરી રહ્યાં. દરેક પ્રકારનો સંબંધ શુધ્ધ, નિયમિત અને નિષ્કલંક થતો ગયો. પ્રેમ, ઉત્સાહ, આનંદ એ બધાં ખેડાટા યુનાહ હોય એવું કાંઈ વાતાવરણ પ્રસરવા લાગ્યું.

જાનકામાં, પ્રેમીઓ સહધર્મચારીજ બની રહ્યા; આનંદમગ્ન કુટુંબીઓ એક યંત્રનાં ચક્રો થઇ રહ્યા; ઉત્સવ પ્રસંગો શુધ્ધ નિયમે નિરસ થઇ રહ્યા. તત્ત્વરાનિગ્નો અને તપસ્વિઓએ કવિઓનું સ્થાન લીધું; નીતિને નિયમના તાપમાં પ્રગ્ન જીવનમાં રહેલી આદ્રતા શોષાઇ ગઇ. રનેહ, આનંદ, અને ઉત્સાહના દહાવા હોડો ખૂણે ભરાઇ, રાજ્યસત્તાથી ડરી, કાંઈ નમણે એમ લેવા લાગ્યા.

ન્યારે તૈલપ રાજનો પુત્ર સત્યાશ્રમ બાલ વયમાં આવ્યો ત્યારે ત્હેની પણ કેલવણી મૃણાલવતિએ હાથમાં લીધી; અને ધીમે ધીમે સત્યાશ્રમ પણ ક્રોધના આદર્શો પ્રમાણે પોતાનું ચારિત્ર્ય ખીલવવા લાગ્યો.

આ સખત જીવનનું પરિણામ એક ઘણું સાઈ આવ્યું. તૈલંગણ દેશના યોદ્ધાઓ સખત, દૃઢ અને ભયંકર થતા ગયા; અને તૈલપરાજ રહેલાઇથી દિગ્વિજયો કરવા માંડ્યા. આ દિગ્વિજયનો પહેલો ભોગ સ્થૂનદેશ થઇ પડ્યો. લીલ્લમરાજે રાખેલી ટેક, ત્હેણે છોડી. રણમાં પડવા ત્હેણે ઘણું ફક્કાં માર્યાં, પણ ત્હેના આવરણની દોરી લાંબી નીકળી. ત્હેને કેદકરી માન્યખેટ લઇ આવવામાં આવ્યો; પણ ત્હેને મારી નાંખવાના ઇરાદામાં તૈલપ સફલ થયો નહિ. મૃણાલે લીલ્લમનો પક્ષ લીધો, ત્હેને મરતો બચાવ્યો, ત્હેનું રાજ્યપાટ પાછું અપાવ્યું, ત્હેની એકની એક છોકરી જોડે સત્યાશ્રમનું વૈવશાળ કર્યું. પણ આ મહેરબાનીની ત્હેને ભારે કિંમત આપવી પડી. ત્હેને સહકુટુંબ માન્યખેટમાં રહેવું પડ્યું; તૈલપના મહાસામન્ટ થઇ ત્હેની કીર્તિમાં વધારો કરતો પડ્યો; અને વિલાસવતિને નિષ્કલંક જીવનના પાઠ પઢવા મૃણાલવતિને સોંપવી પડી.

વૈરાગ્યના આદર્શો સિદ્ધ કરતી, વિમલ, સખત અને નિશ્ચલ નિયમોને પોતાના અને

પારકા જીવનમાં પ્રેરતી મૃણાલવતિ તૈલંગણની અધિષ્ઠાતા દેવી હતી. આવા નિર્દોષ બની રહેલા હૃદયમાં પણ એક ભાવ માટે સ્થાન હતું—અને તે ભાવ તે ત્હેના ભાઇની કીર્તિ. બાલપણથી ત્હેણે તૈલપને પાણી ચઢાવાના એવા પ્રયત્નો કર્યા હતા. અને તે પ્રયત્નોથી તૈલપે એવી કીર્તિ મેળવી હતી કે, તે કીર્તિ તે પોતાનીજ સ્હમજતી; અને તે કીર્તિની આડે આવનારને છુદી નાંખવામાં તે પોતાની પ્રભા વશાળી નિશ્ચયાત્મક યુક્તિનો ઉપયોગ કરતી.

મુંજરાજ તૈલપની કીર્તિનો રાહુ હતો; પંદર સોળવાર ત્હેણે તૈલંગણરાજને ઘૂળ ખાટો કર્યો હતો. અને ઘણી વખત ત્હેને ખંડણી આપી પોતાનું રાજ્ય નિરાતે ભોગવવાની તૈલપની ઇચ્છા થઇ આવતી. પણ આ ઇચ્છાના અંકુરો મૃણાલના અચલ નિશ્ચય આગળ ફૂટતાંજ કરમાઇ જતાં. ખરું જોતાં મુંજ અને તૈલપના વિગ્રહમાં મુંજ અને મૃણાલની પ્રબલ ઇચ્છાશક્તિઓનું દાણ ૬૬ યુદ્ધન થતું હતું.

આખરે મૃણાલ જીની-મુંજ હાર્યો. આ વિચાર કરતાં મૃણાલના શુધ્ધ, વૈરાગ્ય વિહારી હૃદયમાં, નિર્જન રણમાં કંડો મોઢા વાયુ વાય તેમ સંતોષ અને ગર્વનો સંચાર થયો. મુંજ ભરતખંડમાં પૃથિવિ-વલ્લભને નામે પંકાતો હતો; તે પૃથિવિ-વલ્લભને પણ ત્હેણે દાસાનુ-દાસ બનાવ્યો હતો. આથી વધારે શું સંતોષનું કારણ હોય ?

જજલાદેવી સાથે મૃણાલ મહેલમાં પાછી ગઇ ત્યારે ત્હેના હૃદયમાં આવા વિચારો અસ્પષ્ટ રૂપે આવ્યા. મહેલમાં જઈ ત્હેણે સવારીની તૈયારીઓ કરવાના હુકમ કહાડ્યા; અને શહેરમાં સામાન્ય નિયમો તોડી કેવી રીતે ધામધૂમ કરતી ત્હેની યોજના કરવા આગેવાન નગરજનોને તેડી મંગાવ્યા.

એટલી વારમાં લીલ્લમ, લક્ષ્મીદેવી ને વિલાસ આવી પહોંચ્યાં. લીલ્લમના મુખપર ખિન્નતા હતી. લક્ષ્મીદેવીના મુખપર અદૃષ્ટ તિરસ્કાર હતો. વિલાસ તેવી ને તેવીજ શાન્ત ને મીઠી હતી.

“બા” લીલ્લમે પૂછ્યું “બધી તૈયારી કરવાનો હુકમ આપ્યો ?”

“કેમ ?” જરા સખ્તાઇથી મૃણાલે પૂછ્યું.

“આપણે પૃથિવિ-વલ્લભને લઇ આવ્યા છીએ. તૈયારીઓ ત્હેને યોગ્ય કરવી જોઇએ.”

એક પલવાર મૃણાલની તેજસ્વી આંખોમાં તીક્ષ્ણતા આવી “મહાસામન્ત!” શાન્તિથી હેણે કહ્યું.

“હવે પૃથિવિએ વલ્લભ બદલ્યો.”

“તો એ ઉત્સવ પણ આપણે ઉજવવો જોઈએ” લીલ્લમ હસીને કહ્યું.

“તમ્હે લોકોને ન્યાં ત્યાંથી કાંઈ મળ્લ જોઈએ. તમ્હારામાં સદ્યુષ્ટિ ક્યારે આવશે?”

“બા! આ પ્રસંગ કાંઈ જેવો તેવો નથી.”

લીલ્લમે હિંમતથી કહ્યું. લીલ્લમની આમ યોલવાની રીતથી મૃણાલે અગ્નયય થઈ ઉંચું જોયું; ત્હેણે આવો વિજય મેળવ્યો તે વિચાર કરી ત્હેણે તિરસ્કારપૂર્વક દરગુજર કરી અને પૂછ્યું: “કેમ?”

“મુજ જેવો નર આખી પૃથિવમાં સો વર્ષે એક પાકે; હઝાર વર્ષે નજરે યહો. પણ દશ હઝાર વર્ષે પણ આમ પકડાઈ આવતો ભાળાયે નહિ.”

તિરસ્કારભર્યાં, શાન્ત, સ્થિર નયને મૃણાલ આ પ્રશંસા સાંભળી રહી.

“તમ્હે આજ ધણા અસ્વસ્થ થઈ ગયા છો” ખજરની સચોટતાથી મૃણાલ યોલી. ખીછ વખતે લીલ્લમ મૂગો થઈ જત; પણ પોતે મેળવેલો જય અને લક્ષ્મીદેવીના સખત વચને ત્હેનામાં ખેદ હિંમત પ્રેરી હતી. ત્હેણે કહ્યું:

“શા માટે નહિ? ચોરાશી ભવમાં ભાગ્યેજ આવો નર એકઝે હાથે હરાવવાનું ભાગ્ય મળે.”

“મહાસામન્ત!” તિરસ્કારથી હસી મૃણાલે કહ્યું “અહંતા એ બધા પાપનું મૂલ છે. ત્હેનો અવાજ સિંહણના જેવો વિકરાળ થઈ ગયો; અને લીલ્લમના બહાદુર હૃદયમાં પણ ય્હીક પેડી.

“બા! પણ તમ્હારે એક વાનું તો કરવું પડશે.”

“શું?”

“કાલે સ્વારી જોવા આવવું પડશે.”

“હું?” પોતે સામાન્ય મનુષ્યજાતિથી ઉંચી ભૂમિકાએ પોતે હોય તેમ પૂછ્યું.

“હા. કાલ જેવો પ્રસંગ ભવોભવમાં નહિ આવે. મુજ પકડાયા ત્હેનો જશ તમ્હેને છે; એટલે તમ્હારે તો આવવું જ જોઈએ.”

“નયનો સંતોષવાનું પ્રાયશ્ચિત મ્હારે કેટલું કરવું પડે?” જરાક હસીને મૃણાલે કહ્યું.

“તમ્હે ક્યાં તમ્હારી જગાસા સંતોષવા આવવાના છો? એથી તો માત્ર લોકોને સંતોષ મળશે.”

“લીલ્લમરાજ! પાપ કરવું ને કરાવવું તે વચ્ચે હું કાંઈ ભેદ જોતી નથી. છતાં ઠીક છે. હું રાતે વિચાર કરીશ.”

“આ વિલાસને પણ સ્વારી જોવી છે.” મૃણાલની બકડી સંકોચાઈ. “મહાસામન્ત! તમ્હે એ છોકરીને બગાડવાના છો.” વિલાસ તરફ ફરી ત્હેણે સખ્તાઈથી ઉમથું: “તે સ્વારી નથી જોઈ? લશ્કર નથી જોયું? તૈલપ રાજ નથી જોયો? એ બધાં જોવાની આટલી હોંસ!”

“પણ એ ખીચારી મુજ ક્યારે જોશે?” લીલ્લમે કહ્યું.

“મુજમાં જોવું તે શું? એજ હાડકાનો માળો, એજ ચામડું, એજ નરકની ખનેલી દેહ.” કમકમા આવે એવા તિરસ્કારથી મૃણાલે કહ્યું.

લીલ્લમ હસ્યો. “બા! પણ આ હાડકાનો માળો કાંઈ ન્યારોજ છે.”

“કેમ?”

“એના જેવું રૂપ મ્હે ખીજું જોયું નથી.”

“રૂપ! રૂપ! આ શું ગાંડાં કહાડો છો? સીધા ને ચીખા નાકમાં શો ફેર? ઝાણી ને મ્હોટી આંખોમાં શો ફેર? આખરે બધાં બળીને ખાખ થવાનાં. મુજમાં રૂપ હોય તેથી બળતાં ચોરી વાર લાગવાની?”

“બા! તમ્હે જોજો પછી વાત. હું કવિ નથી—”

“સારું છે. નહિં તો દેશનિકાલ કરવા પડત” મૃણાલે હસીને કહ્યું.

“પણ નહિં હોય ત્હેને પણ—”

“મહાસામન્ત! હવે ધણું થયું—”

“જેવી આગા. પણ વિલાસ—”

મૃણાલના મુખપર પાછી સખ્તાઈ આવી.

“વિલાસ! હું જોવા આવીશ, તો એને પણ લાવીશ. થયું?” કહી જરા તોછડાઈથી મૃણાલ ત્યાંથી ચાલી ગઈ. લીલ્લમરાજ પોતાની સ્ત્રી તરફ ફર્યો.

“દેવી! કાલે વિલાસને સ્વારી જોવા આવવા દેશે.”

“કેમ જાણ્યું?”

“મૃણાલ બા આવ્યા વિના નહિં રહે.”

“બાપુ!” વિલાસે પૂછ્યું. “મુંજ કવિ છે.”

“કવિઓના પણુ કવિ છે, એમ લોક વાયકા છે. એના લશ્કર સાથે પણુ કવિઓ છે.”

“બા! કવિઓને લોકા કેમ ધિકારતા હશે?” વિલાસે લક્ષ્મીદેવીને પૂછ્યું. લક્ષ્મીદેવીનો ગુસ્સો હજી ઉતર્યો નહોતો.

“પૂછ ત્હારા બાપુને. તે રાજા હતા ત્યારે ઘણા કવિઓ રાખતા.”

લીલ્લમે નિસાસો મૂક્યો. “હું ત્હને દેખાડીશ. કાલે ઘણા આવશે. જા બેટા! મૃણાલબા ગુસ્સે થશે.”

વિલાસે પણુ નિસાસો મૂક્યો, અને લાંથી ચાલી ગઇ.

લીલ્લમ લક્ષ્મીદેવી તરફ ફર્યો: “દેવી! શા માટે બળતાને બાજો છો?”

લક્ષ્મીએ પાસે આવી લીલ્લમના ખભા પર હાથ મૂક્યો અને સ્નેહપૂર્વક કહ્યું: “મહારાજ! એટલુંજ દેખાડવા કે ત્હમે અસારે પૃથિવિ-વલ્લભના પણુ વલ્લભ થયા તોપણુ પરાધિન તે પરાધિન.”

“એ વખત વધુ કહી સંભળાવે હું ઓછો પરાધિન થવાનો હતો?”

“ના. પણુ તેથી મહારાજ મટી મહા-સામન્ત થઇ નહિ રહ્યા. આ દીકરી પરણી જાય કે પછી સ્વહારે આ પરાધિનતા છોડવાની છે.” ઘણીજ ધીમેથી લક્ષ્મીદેવીએ કહ્યું.

અને બંને જણાએ મૂંગાં મૂંગાં લાંથી ચાલવા માંડ્યું.

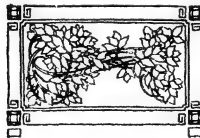
* * * *

મૃણાલવતિ નાહી ઘોષ, ધ્યાન કરવા બેઠી, છતાં ચિત્તને સ્થિર થતાં વાર લાગી. ત્હને પોતાના પર તિરસ્કાર આવ્યો. પોતે પણુ બીજા નિર્માલ્ય પ્રાણિની માફક આ વિન્યથી અસ્વસ્થ બની ગઇ. આખરે ત્હણે મહા પ્રયત્ને ધ્યાન કર્યું.

ધ્યાન કરી રહી તે વિચાર કરવા બેઠી કે કાલે સ્વારી જવા જવું કે નહિ. પોતે પણુ સામાન્ય નર નારીની માફક, આવે પ્રસંગે આનંદ પામી, જોવા નીકળે? શું ત્હને જોવાનો શોખ લાગ્યો? થોડી વારે ત્હને ખાત્રી થઇ કે માત્ર સ્વારી જવાનું તો મન ત્હને નથીજ.

ત્યારે શું મુંજને જોવાનું મન થતું હતું? ત્હના ભાષના ગૌરવનો દુઃસ્મન, આર્થાવર્તમાં ગણાતો અપ્રતિમ નરેશ, જોવાનું મન બધાને થાય; પણુ ત્હને શા માટે થાય? ત્હના વિરાગી હૃદયને એવું તે કાંઇ લાગે? તે હસી: પોતે આવી ક્ષુદ્રતા તો કયારની છોડી દીધી હતી.

ત્યારે શા માટે તે જોવા જાય? તરત પ્રેરણા થઇ-કારણ સ્વમન્યુ. તે પોતે આ દેશના રાજ્યકાર્યભારની વિધાત્રી હતી; તે આવે પ્રસંગે અદૃષ્ટ રહે તો વિધાત્રીના ધર્મથી બદ થાય. આ કારણ ખરું છે કે ખોટું તે વિષે ત્હણે લાંબો વખત વિચાર કર્યો, અને આખરે તે કારણ શુદ્ધ છે. એવા નિર્ણય પર આવી. ત્હણે સ્વારી જોવાનું નક્કી કર્યું.

પ્રકરણ ૪ થું.

પૃથિવી વલ્લભ.

મૃણાલવતી સ્વારી જેવા આવવાનાં છે અને આનંદ ઉપર મુકાયલા અંકુશો આ પ્રસંગે લઇ લેવામાં આવનાર છે, આ વાત ગામમાં પ્રસરતાં લોકોમાં મોટા ઉત્સવ થઇ રહ્યો. ધણે વર્ષે દયાદ રહેલાં હોતો ઉજળ્યાં, અને અદૃષ્ટ થયેલા મોજ શોખો નજરે મહજા. બીજે દિવસે સન્હારે ઘરોની અગાશીપર, બારીમાં, હસતાં, કુદતાં, મગતક કરતાં નર-નારીઓ દેખાવા લાગ્યાં.

રાજમહેલની અટારી પર રંગબેરંગી લુગડાંથી સજ્જ થયેલી સ્ત્રીઓ શોભા રહી. તેમનાં બધાના મુખપર અણધારેલો આનંદ હતો; ધણે દિવસે નીરમેલો કાઠમાં જોઇ હોમનાં હૃદય પણ પ્રકટ થઇ રહ્યાં હતાં. પણ સ્વારી રાજ્યમહેલના રસ્તા પર આવી પહોંચી એમ લાગ્યું કે એક દારી અંદર ગઇ અને તરત બધી સ્ત્રીઓ શાન્ત થઇ વસ્ત્ર-ભૂષણો સજ્જ કરી અંદરના બારણા તરફ ધાકભરી નજરે જેવા લાગી.

મૃણાલવતી ખૂબ અટારીમાં આવી. તેણે વલ્લભ છોડી સફેત, સાડું વસ્ત્ર પહેર્યું હતું. તેની લાંબી ધનુષ્યશી આંખો સ્થિર અને સખત હતી; અને તેના હોઠ દૃઢતામાં, બીડાઇ રહ્યા હતા. તેણે કદરૂપું મુખ, આ સખ્તાધરી વધારે કદરૂપું થયું હતું; અને તે જોતાં ત્યાં ઉભેલી સ્ત્રીઓને કમકમાં આવ્યાં.

તેની પાછળ જકડતા, લક્ષ્મી અને વિલાસ આવ્યાં. વિલાસે પણ સફેત વસ્ત્ર પહેર્યું હતું. તેણે પાતળું, છતાદાર શરીર, આ વસ્ત્રમાં, ચંદ્રની ઉગતી કલાના જેવું મોહક લાગતું હતું. તેના વદનપર ઉત્સાહ હતો. કેટલે દિવસે તેણે આવો આનંદ અનુભવ્યો હતો એમ સ્પષ્ટ લાગતું હતું.

ડંકાઓએ દિશાઓ ગમતી તે સરણાગ્યાના સૂરે ગગન ભેદાઇ રહ્યું; અને સ્વારી આવી. પહેલાં ડંકાધારી સાંઢણીઓ આવી, પાછળ વિજયહોડા કરતું પાયદળ આવ્યું. તેની પાછળ ધુધરીથી ધમકતા ઘોડાઓપર ઘેરેલા સ્વારી આનંદમાં હસતા, હાથમાં લાત્રાઓ નયવતા આવી પહોંચ્યા.

તેની પાછળ ભાલવી યોદ્ધાઓ ખિત મુખે આયા. તેમના હાથ પીઠ પાછળ બાંધેલા

હતા, તેમના વસ્ત્રોને બખ્તરો લોહીથી ખર-ડાયેલાં હતાં, તેમના માથાપરથી શીરપાધો અને હાથમાંથી શસ્ત્રો લઇ લેવામાં આવ્યાં હતાં. થોડા મહિના પર જ યોદ્ધાઓએ માન્ય-ખેટ સર કર્યું હતું તે અત્યારે બન્દીવાન થઇ, નિરતેજ બની, આયુધધારી તેવગી યોદ્ધાઓની મશ્કરીઓ સહેતા તૈલપરાજની વિજય સેના શોભાવી રહ્યા હતા.

આ યોદ્ધાઓ પૂરા થતાં બખ્તર સજ્જા થોડેસ્વાર તેવગી ભટ્ટરાજે, અને પછી તૈલપના સામન્તો હાથીએ મહડી અકેક પછી અકેક આવી લાગ્યા. સામન્તો પૂરા થતાં, બધાએ ધ્યાન દઇ જેવા માડ્યું. સૌ, દોહસો શસ્ત્રસજ્જત બન્દીજનો પગે ચાલી આવતા હતા. મૃણાલવતીની નિરસતાએ દેશમાંથી કવિઓને જડમૂલથી ઉભેરી નાંખ્યા હતા, પણ રાજ્યકારભારમાંથી ભાટચારણોને ખસેડ્યા નહોતા. આ સુરવીર બન્દીજનો અત્યારે વિજય મેળવી, હરને મોટો સ્વારીમાં ચાલતા હતા.

તેમની પાછળ પચાસ સાઠ કેદીઓ સાદા વસ્ત્રમાં આવ્યા. તે યોદ્ધાઓ લાગતા નહોતા. તેમનાં મુખ સુકુમાર હતા. તેમની ચાલ ધીમી હતી.

“જો!” જેવા આ લોકો આવ્યા એટલે અટારીમાં લક્ષ્મીદેવીએ વિલાસનું ધ્યાન ખેંચ્યું. “આ પેલા કવિઓ.”

“શું કહ્યું?” સખ્તાધરી મૃણાલવતીએ પ્રશ્ન્યું. તેણે લક્ષ્મીદેવીના શબ્દો સાંભળ્યા હતા.

“બા! આ મુંજરાજના કવિઓ.”

“હને કાણે કહ્યું?”

“મહાસામન્તો.”

“પૃથિવીવલ્લભને લગાઇમાં પણ કવિઓ વિના ન આવ્યું. આ માણસની કિંમત?” તિરકારથી મૃણાલે કહ્યું.

વિલાસ શ્વાસ ઉઘો રાખી એટલા દૃષ્ટે આ નવા પ્રકારના મનુષ્યો જોઇ રહી. તેણે કવિઓ વિશે બહુ ધણું સાંભળ્યું હતું અને મૃણાલ તેઓને ધીકારતી તેથી તેની છતાસા વધી હતી. તેવા પુરૂષોને સદેહે જોતાં તેના મનમાં કોઇક આનંદ થયો. પણ પોતાનો આનંદ અંતરમાં જ રહ્યો; તેને બહાર ન પડવા દેવાની તેને ટેવ પડી હતી.

સ્વારી આગળ ચાલી. કવિઓનું વંદ જતા ડંકા નીચાન સાથે ખસે નાગી તરતાર અને

ભાગ્યાઓ સહિત ચાલતા સૈનિકોનો સમૂહ આવ્યો. અને તે સમૂહની પાછળ તૈલપરાજનો હાથી દોડતો આવતો દેખાયો; તેના પર તૈલપ ને લીલકમ બન્ને બેઠા હતા. તે જોતાં દરેક પ્રજાજને હર્ષનાં પોકાર કર્યો; માત્ર રાન્યમહેલની અટારી પર બધા મુગે મોડે જોવા કરતા હતાં.

“તૈલપ મહારાજની જય” રસ્તેથી પોકારની ગજની આગળ ને આગળ આવી. બધા ધ્યાન દઇ જોવા લાગ્યા.

તૈલપના હાથી પાછળ ચાલતા સૈનિકોના કોટ બનાવી, તેમાં થોડીક જગ્યા ખુલ્લી રહેવા દીધી હતી. આ ખુલ્લી જગ્યામાં એકજ બન્દીવાન ચાલતો હતો. લોકો ટીકા-ટીકી જોતા હતા. શું આ માલવાનો મુજ?

“આ પેલો મુજ!” જોવા આ સૈનિકો રસ્તાને દૂરને છેડે દાખલ થયા કે મૃણાલે કહ્યું. તેના સ્વસ્થ હૃદયમાં એક ગર્વની ઉર્મિ થઇ આવી; તેના મુખ પર સતોષ છવાઇ રહ્યો. મૃણાલનો આનંદ જોઇ બધાને હિંમત આવી. જક્કલાદેવી બોલ્યાં: “હાદશ! આજે નિરાંત થઇ. આ પાપીએ આટલાં વર્ષ જપીને બેસવાયે દીધાં નહિ.”

“ભાઇએ પણ એને ક્યાં જપીને બેસવા દીધો?” મૃણાલે હોહ પીસી કહ્યું: “આજે એની કાર્તિ પણ ધૂલમાં મળી.”

“બા! ખીચારા મુજરાજને આમ ચલાવતા શા માટે હશે?” વિલાસે પૂછ્યું.

“ભાગ્યો એના ભોગ” લક્ષ્મીએ કહ્યું.

“ખીચારા કંટલાએ શરવીરો મૂઆ તેનું વેર લેવાયું” જક્કલાએ કહ્યું.

“જક્કલા! એમ્હાં વેર લેવાની જરૂર નથી.” મૃણાલે સખ્તાધથી કહ્યું. “સલ તે જ છતે. એ અસત્યનો અવતાર હતો તેમાં એનો પરાજય થયો.”

“તે બા! એ ધણે પાપી હતો?” લક્ષ્મીદેવીએ પૂછ્યું. તેના અવાજમાં કંટાળામયતા હતી કે કેમ તે જોવા મૃણાલે ઉત્તર જોડ્યું; પણ પ્રશ્ન નિર્દોષ લાગતાં તેણે ઉત્તર વાળ્યો “પાપી! એના જેવો કલંકી પૂરૂષ ખીજે ધરતી પર નથી. એના સ્પર્શ થાય તો સાત પેઢી નર્કમાં ન્તય એવો છે.”

“એમ?” પણ જૂઓ તો ખરાં. દેખાય છે કેવો?”

મુજ ધીમે ધીમે મહેલના નીચલા ચોગાન પર આવી લાગ્યો.

“માણસ જેવો—” મૃણાલવતીએ સખ્તાધથી કહેવા માંડ્યું; જોવા મોહકું ફરવું ને ખાજોનો શબ્દ અણખોલ્યો રહી ગયો. તેણે નિશ્ચલ, અનુભવ્યાં નયને મુજને જોવા માંડ્યો.

સૈનિકોની હારથી થઇ રહેલા ચોગાનમાં તે એકલો ઉભો હતો. તેને શરીર ન્હોતું, પેરેલા ચિતીયા શીવાય, ખીજું વસ્ત્ર, કે વાસા પાછળ બાંધેલા હાથ પરની બેડીયો શીવાય ખીજું આભૂષણ. છતાં તેને જોતાં, બધા જોઇજ રહેતાં.

ચારે તરફ વિંટાયેલા સૈનિકો તેની આગળ માત્ર છોકરાંજ લાગતાં; આથી, વિનયસેના જાણે તેનીજ શોભાને કાર્તિ વધારતી હોય એવો ભાસ થતો.

તેનું કંઠ પ્રચંડ હતું, તેનો ઘાટ અપૂર્વ હતો, તેનું મુખ મોહક હતું. તેના લાંબા કાળા વાળ, સુરસરિતાના જલસમા, તેના શંકરશા વિશાળ ખભા પર પથરાઇ રહી, મુખના તેજને ભલકભયું બનાવતા; ડાબ ભરવા પાછળ ખેંચેલી કણીધરની ફણાની માફક તેની ભરેલી, લાંબી ડોક, અને પાછળ નાંખેલું માથું ગર્વ અને બેપરવાઈથી જગતનો તિરસ્કાર કરતાં હોય એમ લાગતું હતું; પાછળ સકળયેલા હાથને લીધે, આગળ આવેલા વિશાળ છાતીના સંગેમરમરના ચોરસા જેવા સ્પષ્ટ, સ્નાયુવાળા વિભાગો દૈવી વક્ષસ્થાણની ગરજ સારી, તેની દુર્ધૃષ્ટતા અને પ્રતાપ દાખવી, દુનિયાને ડરતા હોય તેમ દેખાતું હતું; અને ઘાટીલી પાની પર રમેલા, ધરણી ધ્રુવવતી બે પગે સ્તંભની માફક કમરના મથાલા પર ઉપલા શરીરને ધારી રહ્યા હતા.

શરીર પરથી આટલું બળ દેખાતું હતું છતાં, માત્ર સ્નાયુઓની સમૃદ્ધિમાંજ તેની અપૂર્વતા સમાઇ જતી ન્હોતી. તે શરીર જીવન્ત માણસનું ન્હોતું—શારીરિક અપૂર્વતાનું સ્વપ્ન હોય એમ લાગતું; અને ખજોઅખ-માંથી દીવ્યતા ઝરતી.

ધીમે ધીમે તે ડગ ધરતો—કોઇ મત્ત ગજેન્દ્રની માફક. તેમ્હાં ન્હોતો કોલ કે ન્હોતી ખિન્નતા. મૃણાલે અનુભવી આંખે, એક સમોટ નજરથી આ બધું જોયું—પારખ્યું અને તેના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. મુજના વ્યક્તિત્વમાંથી ઝરતા પ્રતાપને લીધે ચોતે અધમ હોય, તેના ભાઇની રાન્યસત્તા ક્ષુદ્ર હોય, આ વિનય ખરું જોતાં મુજનોજ હોય.

એવો કાંઈક ખ્યાલ આવ્યો. બલતા અંગાર સમી આંખો ત્હણે સ્થીર કરી, હોઠ દૃઢ કર્યાં; અને આ ખ્યાલને હસી કંઠડી ત્હણે જોયાં કર્યું.

રાજમહેલની અટારી આગળ સ્વારી જરા થોભી. મૃણાલ ન્યાં ઉભી હતી તેની નીચેજ એક પગ આગળ રાખી, આંખી સેનાને માત્ર દૃષ્ટિપાતેજ અધમતાનો અનુભવ કરાવતો, તે સ્વારી આગળ ચાલવાની વાટ જોતો ઉભો રહ્યો.

“ખા!” વિદ્યાસથી ન રહેવાયું. “કેવો અદભૂત પુરૂષ છે.”

વિદ્યાસના ધીમે ઓલેલા શબ્દો પણ નીચે સુધી સંભળાયા; અને આંખપર આવેલા કેશો, માથું ઉછાળી પાછા નાંખી મુંજે ઉંચું જોયું, -ઉંચું જોઈ, અટારીમાં ઉભેલી રમણીઓ તરફ નજર નાંખી. એકે એક સ્ત્રીઓ સ્તબ્ધ થઈ ગઈ; કેટલીકાંએ ગભરાટમાં જળને કંઈક પાછલી ભીતપર હાથ મૂક્યો.

મુંજે એક સર્વગ્રાહી નજર વિલાસપર નાંખી; પછી વારાફરતી દરેક સુંદરીપર નાંખી; અને આખરે મૃણાલપર ફેરવી-અને તે હસ્યો. એકાએક નિર્મલ આકાશમાં રવિ ઉગે તેમ મુંજનું સુંદર મુખ જોઈ, મૃણાલ બધું ભૂલી ગઈ-માત્ર જોઈજ રહી. ત્હને માત્ર એટલુંજ ભાન રહ્યું કે તે મુખપર એક રેખા અધુરી નહોતી, એક લાવનો અભાવ નહોતો. વિશાળ ભાલની રફટિકશી નિર્મલતા; મ્હોટી તેજસ્વી આંખોમાંથી ઝરતી મધુરતા; સુંદર લોભાવે એવા હોંડાંએ હાસ્ય કરી છોડેલી શરસમી સ્નેહભરી મોહકતા: વદન પર, હાસ્યમાં સ્પષ્ટ દેખાતો વિજય-આટલુંજ ત્હણે જોયું. તે દીવ્ય મુખમાં કાવ્યની ચીંતાશ હતી; તે હાસ્યમાં પુષ્પધન્વાનું સચ્ચોટ શર-સંધાન હતું. બધી સ્ત્રીઓ ઘેલી થઈ ગઈ; મૃણાલ પલવાર-એકજ પલવાર સ્તબ્ધ બની રહી.

સ્વારી ચાલી. મુંજે ફરીથી ઉંચું જોયું, એક હાસ્યમાણ છોડ્યું અને આગળ ચાલવા આંડ્યું. કાંઈએ તૈલપરાજ જોયો નહિ, કાંઈએ મહાસામન્ત તરફ નજર ન કરી, -બધાંએ નીચાં વળી દૂર ને દૂર જતા પૃથિવી-વલ્લભની પીઠ તરફ જોયા કર્યું.

મૃણાલ બધાથી પેલી સ્વસ્થ બની ઉભી થઈ; અને બધાંનાં હેંચાં પાછાં આવ્યાં. બધી સ્ત્રીઓ મૃણાલનો ધાક ભૂલી મુંજના વખાણ કરવા લાગ્યાં. ગમે તે કારણે પણ મૃણાલના મ્હોં પર ભયંકર સખ્તાઈ વ્યાપી રહી હતી.

“ખા!” લક્ષ્મીએ કહ્યું: “મહાસામન્ત કહેતા હતા તે વાત તો ખરી! ખરેખરે પૃથિવી-વલ્લભ છે.” મૃણાલે ત્હની રહસ્ય એક પલવાર સ્થીર નયને જોયા કર્યું.

“લક્ષ્મી! ખરેખરે પૃથિવી-વલ્લભ તો તૈલપરાજ છે” સખત આવળે ત્હણે કહ્યું.

“પણ શું રૂપ છે!” વિલાસે ટુકડો કર્યો.

એકદમ ચુરસામાં મૃણાલે પાસે આવી વિલાસનો કાન મરડી નાંખ્યો. “જરાવારમાં બધું વિસરી ગઈ! હું નહોતી કહેતી કે આવી જગ્યાએ બાલકાને ન લાવવાં જોઈએ. જરા રૂપ જોયું કે આમ ગાંડાં થશે તો તમ્હારે થશે શું. જુઓ! મ્હને કેમ કાંઈ નથી થતું? જાઓ. તમ્હારાંમાંનાં જ્ઞેને મનમાં આનંદનો ઉમળકા પણ આવ્યો હોય તે જાઓ ને પ્રાયશ્ચિત શરૂ કરો.” સિંહણની ગર્જના પૂરી થઈ; અને ગભરાયેલી હરિણીઓ અપાટાબધ લાંથી ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૫ મું.

વરદાન.

લાંથી મૃણાલ દૃઢતાથી ચાલી ગઈ. ત્હને અત્યારે પોતાની વૈરાગ્ય બુદ્ધિની પૂર્ણતાનો ખ્યાલ આવ્યો: માણસમાં રૂપ તો હતું-સાધારણ માણસ ગાંડું પણ થાય; પાણુ પોતે ફરી તેવી ને તેવી સ્વસ્થ અને સાર્વિક રહી હતી.

“તું શા સારૂ સ્તબ્ધ બની જોઈ રહી?” અંતરમાંથી અણધારેલો પ્રશ્ન ઉભો થયો.

“હું!” ત્હણે વિરમય થઈ પોતાના અંતરને મનમાં ને મનમાં જવાબ આપ્યો. “હું તો માત્ર મ્હારા લાભના દુઃસ્મનને જોતી હતી. મ્હારે શું? મ્હારા હૃદયમાં ક્યાં વિકાર થયો છે? હું તો માત્ર એટલુંજ જોતી હતી કે માણસ અધમતાને ઊંડાણે પહોંચે, પછી કેવો લાગે. સ્તબ્ધ! હું સ્તબ્ધ! એ તો માત્ર એકાગ્રતા. વિવેક બુદ્ધિ બ્રહ્મ થાય તો માણસ સ્તબ્ધ બને” એમ કહી પોતાની પૂર્ણતાના ગર્વમાં તે મલકાઈ રહી.

કાંકાના ગગડટથી ત્હને લાગ્યું કે સ્વારી ઉતરી, એટલે ધીમે ધીમે તે રાજ્ય મહેલના દરવાજા તરફ ગઈ. આવા અપ્રતિમ વિજયથી ત્હના મનમાં ઉદ્બેલી હોંસ હવે જતી રહી હતી; અને ત્હના હૃદયમાં કાંઈક સ્વસ્થતા આવી હોય એમ ત્હને લાગ્યું. ત્હને સંતાપ થયો: આ ત્હના વૈરાગ્યની નિશ્ચલતા! શું હૃદયમાં અસ્પષ્ટ

ખિન્નતા કે ચણુચણુટ લાગતો હતો? તહેણે એ વિચારજ દરસી કહાડ્યો. ત્રીસ વર્ષના અભ્યાસે નિર્વિકાર થયેલા તેના હૃદયમાં ખિન્નતા કે ચણુચણુટ!

દરવાજા આગળ તે જઈ પહોંચી, એટલે ત્યાં ભરાયેલી રાત્રીપ્રજ્વળાની દીપ્તિમાં શાન્તિ

પ્રણામ કર્યા, અને તેના ચરણની રજા પોતાના માથાપર મુકી.

તૈલપનું રૂપ, તેના ઘાટ મૃણાલના જોવાજ દતો. માત્ર મુખપર શીતળાનાં કદરૂપાં ચિન્હો નહોતાં; શરીર રેખાઓ મરદની-રૂપજ તે મદૂતા વિનાની હતી; આંખો જરા નહોતી અને ઉંડી

હતી. મૃણાલના મ્હોંપર સખ્તાઈ હતી; તૈલપના મુખપર કરતા હતી.

તૈલપ કંટાર હૃદયનો, ગળત્રીબાજ અને પેઢાચિત્ર હતો. મૃણાલે આંખેલી કેલવણીને પ્રતાપે તેનામાં આડંતાનો અશમાત્ર પાણ રહ્યો નહોતો, માત્ર જહેંગે માના ભાવથી તેને ઉઠેર્યો, પિતાની પ્રિતિથી કેળવ્યો. અને અધિષ્ઠાતા દેવી બની ચક્રવર્તિ બનાવ્યો તે મ્હોંતને મારે તેને અથાગ પ્રેમ અને અનહદ માન હતાં, તેની બુદ્ધિ અને પવિત્રતામાં અગ્ર શ્રદ્ધા હતી.

પ્રણામ કરી રહેલા તૈલપને ઉડાડતાં મૃણાલે કહ્યું: “રણરંગભીમ! સો શરદો જીવજ અને પૃથિવી-વલ્લભ ખરેખરે થજ.”

“તમ્હારી આશીષ” કહી તૈલપ ઉભો થયો અને પાછળ ઉભેલા ભીલકમરાજ તરફ ક્યો “બા! મહાસામન્તને પણ આશીર્વાદ દો; આજે એનેજ પ્રતાપે હું જીવ્યો, અને મુજ પકડાયો.”

મૃણાલ જરા દરસી. “ભીલકમરાજ તે વાતને

કપારની કહી. એને તો મ્હારા સદાયે આશીર્વાદજ છે-કે ઘણું જીવે તે તૈલપરાજના સામન્તોમાં પ્રથમ સ્થાન બોગવે.”

ભીલકમે હોદ કરડી, નીચું વળી પડે ત્રાગ્યો.

“ચાલ ભાઈ! હવે બખ્તર કહાડી સ્વસ્થ થા” કહી મૃણાલે તૈલપને સાથે લીધો. તૈલપે પાછા ફરી કહ્યું: “ભીલકમરાજ! તમજે પણ ચાલો. જરા કામ છે.”

“બા!” વીલાસથી ન રહેવાયું, “કેવો અદ્ભુત પુરુષ છે.” તૈલપના પંચમે બોલેલા શબ્દો પણ નીચે મુખે સંભળ્યા. મુકે ઉંચું બોલું-કંઈ જોઈ અચારીમાં ઉભેલી રમણીઆ તરફ નજર નાખી.

પ્રસરી રહી. બધા મૂળા બની તૈલગંબુની ભાગ્યવિધાત્રીની સ્વસ્થ, સખત અને સાદી પણ ભયંકર મૂર્તિ તરફ જોઈ રહ્યા. તેની આંખની પલકે, તેના મ્હોંપરનો ભાવ એ તેમ્હને મન પ્રશ્નરેખા પારખવાના સાધનો હતાં.

તે આવી. સ્વારી ઉતરવાની વિધિ પૂરી કરી આવેલા તૈલપરાજે તેને સાષ્ટાંગદંડવત

ભાષ બંદેન આગળ અને સામન્ત પાછળ એમ ત્રણે જણાં મૂંગાં મૂંગાં અંતઃપુરમાં ગયાં; અને લોકો ધીમે ધીમે વિખરાઇ ગયા.

અંદરના ખંડમાં નીચે મ્હોડે, માત્ર નેત્રો-થીજ આનંદ અને ઉત્સાહ દાખવતી જશ્વલાદેવી અધ્યાસવચે પણ નણુંદની મર્યાદાથી નવોદા જ્યોતિ, પતિની વાટ જોતી હતી. તૈલપે આવી પોતાના ખખતરના અંગો અને આયુષ્યો એક પછી એક ઉતાર્યાં. અને રાણીએ તે લઇ જઇ, મૂંગે મ્હોડે પોતાના સ્વામીનો સત્કાર કર્યો.

તૈલપ નિવૃત્ત થયો એટલે મૃણાલ તકાચે બેઠી હતી ત્હેની પાસે આવી ખેડો, અને લીલ્લમ રહાયું પગ વાળી બેડો. જશ્વલાએ નણુંદ પાસે ત્યાં રહેવાની રજા-આતુર આંખો વરેજ-માંગી: પણ રજા ન મળવાથી તે ચાલી ગઇ.

“બોલો બંદેન! હવે આ મુંજનું શું કરીએ?”

મૃણાલ જવાબ આપતાં પહેલાં, પલવાર સખ્તાદથી લાંબ રહાયું જોઈ રહી. તે પલમાં મુંજનું પ્રતાપી, હસ્ત મ્હોડું ત્હેની આંખ આગળ આન્યું.

“એને!” દાંત પીંશી મૃણાલે કહ્યું. “એને-પાપાચારીને સખતમાં સખત શિક્ષા કરવી જોઈએ.”

“કાલે એનો વધ કરાવીએ.” દઢતાથી તૈલપે કહ્યું. ત્હેની ઉંડી, કુર આંખોમાં વિષ વ્યાપી રહ્યું.

“એ કાંઇ સાધારણ દુસ્ત્રમન નથી. એણે ત્હને કરવામાં શું બાકી મૂકી છે? ત્હારા દેશની સ્ત્રીઓને જીતે છોકરે વંચા કરી મૂકી છે. ત્હારી પાસે અવનતીમાં અનેક વાર પગ ઘોવ-ગવ્યા છે-ત્હારી અને ત્હારી કીર્તિ કલ્પકીત કરવા અનેક કાવ્યો રચ્યાં છે ને રચ્યાં છે. એને તો રીબાવી રીબાવી મારવા જોઇએ ત્યારેજ, ત્હારું વેર વળે તેમ છે.”

“ત્યારે ત્હેનો શો રસ્તો?” તૈલપે વિચાર કરતાં કહ્યું.

“લીલ્લમરાજ! તમ્હે શું ધારો છો?” મૃણાલે પૂછ્યું.

“બા! કેદ કરેલા રાજાનો વધ કરવામાં મ્હને વગ્રાઇ નથી લાગતી. એને રીબાવો. જોઇએ તેટલો; પણ એનું શિર સદા અસ્પર્શ ગળ્યું જોઇએ.”

“મહાસામન્ત! વધ તે વધ-યુદ્ધમાં કે શૂલી પર. મ્હને બહુ ફેર દેખાતો નવો.” તૈલપરાજે જરા તિરસ્કારથી કહ્યું.

“ના ભાષ! મહાસામન્તની વાત મ્હને યોગ્ય લાગે છે. એને વધ કરવામાં શો કાયદો? એનું મ્હોડું પહોડા જેવું શરીર ક્ષીણ થઇ જાય, એની આંખો નિસ્તેજ બને, એનાં મ્હોડા પરનું હાસ્ય જઇ દીનતા આવે, અને ત્હારી મહેરબાની ચાચતાં ચાચતાં એની જીભ ધસાઇ જાય-એનો ગર્વ ગળી જાય-સારેજ સોળ સોળ વખત ત્હને ખવડાવેલી હારનો બદલો વળે.” જાણે સામાન્ય વાત કરતી હોય એવી શાન્તીથી મૃણાલે આ ભયંકર વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં.

તૈલપના મ્હોડાપર સતોષ પ્રસરી રહ્યો “ખરી વાત છે, બા! પણ એનો ગર્વ ગળવો રહેલ નથી એમ લોકો કહે છે.”

“વાતો, બીજું કાંઇ નહિ.” તિરસ્કારથી મૃણાલે કહ્યું: “હું જોઇશને કે એનો કેમ ગર્વ રહે છે.”

“તમ્હે?” ચકિત થઇ તૈલપે પૂછ્યું.

“હા. અવનતી મેંડાં મેંડાં એણે મ્હારે માટે કાંઇ બોધ્યું કહ્યું છે, ને ગવાડ્યું છે? હવેજ જોઇશ કે એ મ્હોડા મ્હોડા શું કહેવાની હિંમત ધરાવે છે. એને ક્યાં પૂર્યો છે?”

“રાજ્યમહેલના લાંચરામાં” તૈલપે કહ્યું.

“હીક. હું સાંજના એને મળીશ. પછી બીજનું શું?”

“મ્હે કાર્તીયીય પાસે સામન્તોને પ્રજાવ્યું છે કે ત્હારી ચાકરી તેઓ સ્વીકારવા તૈયાર છે કે નહિ. જે નહિ હશે ત્હેનો કાલે વધ. બાકીના થોડાએને પણ કાલેજ પૂરા કરાવીશું.”

“હીક.”

“લીલ્લમરાજ!” તૈલપે કહ્યું. “બા પણ છે એટલે હીક. હવે બોલો. તમ્હારે જે વરદાન જોઇએ તે હાજર છે. આ વખતે તમ્હારી સેવાનો બદલો જે વાળું તે આજો છે.”

“એમ્હાં તો તમ્હારી વગ્રાઇ છે. મહારાજ!” જરા ધીમે ધીમે લીલ્લમને કહ્યું. “મ્હે જે કાંઇ કર્યું તે કાંઇ બદલા બાટે નથી કર્યું.”

“મહાસામન્ત! મૃણાલે કહ્યું. “વર માંગવો એ તમ્હારો અધિકાર છે.”

“બા! હું માગું અને તમ્હને આપવો ન રહે તો પછી ત્હારું પણ જાય ને તમ્હારું પણ જાય” મહાસામન્તે મૃણાલ રહાયું જોઇને કહ્યું.

“તમ્હારી વિવેકબુદ્ધિમાં ને મહારાજનની ઉદારતામાં મ્હને શ્રદ્ધા છે. તમ્હે કહે છે એવું બનેજ નહિ.”

“બોલો!” તૈવપે મીઠું હસીને કહ્યું. “બોલો, ખંચાવ નહિ. તમ્હારી મૈત્રીથી બીજું કાંઈ વધારે વ્હાવું મ્હને નથી.”

મહાસામન્ત થોડીવાર આ ભાષ બોલેનની ભયંકર જોડી તરફ જોઈ રહ્યો; અને પછી ધીમે ધીમે કહેવા લાગ્યો.

“મહારાજ! મહારા હૃદયમાં એકજ ઉમિ છે. તે આપ જાણો છો.”

“શું?”

“વિલાસનું પાણિયહણુ સ.યાશ્રય કુંવર કરે એજ.”

મૃણાલ હસી પડી. “અરે શું મહાસામન્ત! તમ્હે પણ આ વર માંગવા આવ્યો વિચાર! એ વર તો ક્યારનો મળી ચૂક્યો છે.”

“પણ મ્હને એમ કે એ લગ્ન જેમ વ્હેલાં થાય તેમ સારું.”

“તે તો મ્હેં નક્કી કર્યું છે.” મૃણાલે કહ્યું.

“શું?”

“આવતે મહિને. મ્હેં ક્યારનું મુદ્દત પૂછી મુક્યું છે. અને હવે તો આ વિજય-સમારમ્ભ સાથેજ તે કરી નાખીશું.”

“લીલ્લમરાજ!” હસીને તૈવપે કહ્યું.

“કાંઈ બીજું માગો. તમ્હે તો મ્હને શરમાવો છો. શું મ્હારી પાસે એવું કાંઈ નથી કે જે મને તમ્હે રાચ્યા?”

લીલ્લમ વિચારમાં પડ્યો. તૈવપને તે સારી રીતે જાણખતો હતો. તેને મ્હોટાઈ જોઈતી હતી, વરદાનથી મળતો મહિમા જોઈતો હતો, અને પોતાના જોવાને રીઝવી તેનો અસતોષ દૂર કરવો હતો. પણ તે એ પણ સારી રીતે જાણતો હતો કે તેમને ન રૂએ એવો જો એ વર માગે તો તેઓ કદી આપે નહિ, અને આપે તો બીજી પહેલે છીનવી લે. તેને અને લક્ષ્મી-દેવીને પોતાને દેશ જવાનું ધણું મન હતું; પણ ત્યાં જવાની ઇચ્છા દર્શાવાય તે બંને એવું નહોતું. એટલે, તે વર માંગી, મેળવવામાં નિષ્ફલ બનવું અને અપમાન વેડવું તેના કરતાં પરાધિનતાનું દુઃખ વેડવું તે એને ડહાપણ ભરેલું લાગ્યું. એકદમ એને એક વાત યાદ આવી. જે પહેલે તે મુજબ પાડી તેના પર મ્હડી બેઠો, અને બળજોરીથી તેનાં શસ્ત્રો લઈ લીધાં તે પહેલે મુજબ તેના કાનમાં કહેલાં

શબ્દો તેને યાદ આવ્યા “લીલ્લમ” તેણે કહ્યું હતું “મ્હારું ભલે ગમે તે થાય, પણ મ્હારા કવિઓને સંભાળજે.” તે શબ્દો વિજયના ઉત્સાહમાં તે વિસરી ગયો હતો; અત્યારે તે યાદ આવ્યા.

અન્તરમાં મુજબ માટે માન પ્રગટ્યું. હારી જતી પહેલે, યમરાજના આવઢાને મગજ ગાંઠું થઈ જાય તે વખતે પણ આ પુરૂષ પોતાના મિત્રોને વિસરી નહિ ગયો. ક્યાં તે પૃથિવી-વલ્લભને ક્યાં આ તેનો વિજેતા! લીલ્લમને આ વિચાર આવતાં, તે દૃઢતાથી બોલ્યો:

“મહારાજ! આપના રાજમાં મ્હારે શી ખોટ છે? પણ એક વસ્તુની યાચના કરું—જો આપની રજા હોય તો.”

“શું છે? કહી નાંખો” મૃણાલે જરા તીક્ષ્ણતાથી લીલ્લમ રહામું જોઈ કહ્યું.

“માલવાના કવિઓને જીવતા જવા દો.”

ઉતાવળથી લીલ્લમને કહી નાંખ્યું.

તૈવપે હસ્યો; મૃણાલનાં ભવાં સંકોચાયા.

“માગી માગીને આ માગ્યું?” તિરસ્કારથી મૃણાલે કહ્યું.

“બા! મ્હારા પૂર્વજો કવિગણનાતા કહેવાતા. હું તો તેમ્હાનું કાંઈ કરી શક્યો નથી. માત્ર આ એક તક મળી છે.”

“એવા પાપીઓથી ભૂમિ ભારે મમ્મશો તેમ્હાં તમ્હારું શું વળશે?” મૃણાલે કહ્યું.

“લીલ્લમરાજ!” રાજએ કહ્યું “આવાં જન્તુઓનો જીવ ખચાવ્યા કરતાં બીજી ઘણી વસ્તુઓ માંગવા જોઈએ છે.”

દૃઢતામાં લીલ્લમના હોઠ ખીડ્યા. “મ્હારાજ! આપને મ્હારી યાચના નહીં સ્વીકારવી હોય તો આપ માલીક છો. આપે કહ્યું ત્યારે માંગ્યું; નહિં તો હું કાંઈ માંગવા નહોતો બેઠો.”

“પછી એમને છોડી શું કરશો?” તૈવપે પૂછ્યું.

“આપ કહેશો તે. મ્હારે એમ્હનું કામ નથી.”

“ઠીક છે.” મૃણાલે કહ્યું “એ બધા પાસે મુજબની અપક્રાંતિ ગવાડીશું.”

“તે આપની ધ્યાનમાં આવે તેમ કરજે. મ્હારે તો એ જીવતા રહે એટલે બસ.”

“વાર જાણો” તૈવપે બેઠે તરફ જરા નજર નાંખી કહ્યું “એમ્હને જીવતા જવા દીધા. થયું? પણ છુટા કરવા દેશો નહિ.”

“જેની આજ્ઞા મહારા મહેલના ભાંયરામાં રાખીશ.” લીલ્લભે જોયું કે હવે વધારે ખેસવામાં માલ નથી. “મહારાજ! ત્યારે રજા—”

“હા. જાઓ. સભામાં આવી પહોંચજો.”

“જેની આજ્ઞા.” કહી લીલ્લભે રજા લીધી.

“ભાઈ!” મૃણાલે કહ્યું “મહેને આ માણસમાં વિશ્વાસ ખેસતો નથી.”

“માણસ તો નિખાલસ છે. માત્ર એની બૈરી એને જાણીને ખેસવા દેતી નથી. તેથી તો મહે એને વર માંગવા કહ્યું.”

“આ અકલંકચરિત આપ્યો કે શું?”

કાંઈનાં પગલાં આવતાં સાંભળી, મૃણાલે પૂછ્યું. તૈલપ માત્ર બારણા તરફ જોઈ રહ્યો.

એક યુવક આવ્યો. તેની ઉમ્મર વીશ બારીશ વર્ષની લાગતી, અને તેણે મહેને તૈલપના હાથે બંધાવેલું. તેની સીધી, સચકત, કાઠી પર અણુમણુ બખતર દીપતું, તે માથાપર એક ન્હાતો મુગટ તેના સ્વરૂપવાન મુખનાં ગૌરવમાં વધારો કરતો. તેણે આવી મૃણાલને દંડવત પ્રણામ કર્યા, અને તૈલપને નમસ્કાર કરી તે પગ વાળી હાથ જોડી બેઠો.

“મેટા સત્યાશ્રય! શું કર્યું?”

“પિતાશ્રી!” ગંભીર અવાજે કુંવરે કહ્યું: “મહેલના ભાંયરામાં હાલ તો મુંજને નાખ્યો છે, જે લીમરસ સામનતને લાં ચોક્કી કરવા રાખ્યા છે.”

“દીક કર્યું?”

“—ને એક લાકડાનું પાંજરૂ બનાવવાનો હુકમ આપ્યો છે.”

“શાખાશ” તૈલપે કહ્યું. “સત્યાશ્રય! તહારો લગન નક્કી કર્યાં છે.”

“હા.”

“આ ઉત્સવમાં તે પણ ઉત્સવ શાભશે.” મૃણાલે કહ્યું. “જા. હવે તું જઈ નિવૃત્ત થા.”

“જેની આજ્ઞા” કહી તે ઉઠ્યો.

“પણ જો. પછી વિદ્વાસવતિને મળી આવશે.”

“હા” કહી સત્યાશ્રય કુંવરે ત્યાંથી રજા લીધી.

પ્રકરણ ૬ હું.

રસનિધિ.

રાત્રનંદ વચન આપતાં તો આપું ખરું, પણ રખે તે પાછું ખેંચી લે એવો ડર તેને લાગ્યો, એટલે લીલ્લભ ત્યાંથી બાગબાર જ્યાં

માલવાના કવિઓને કેદમાં પૂર્યા હતા ત્યાં ગયો.

જે ભદ્રરાજ કવિઓની ચોક્કી કરતો હતો તે રામનું વરદાન સાંભળી વિસ્મય થયો, અને તેણે કારાગ્રહનું બારણું મહાસામનતને ઉઘાડી આપ્યું.

તેને જોઈ ત્યાં બેઠેલા પુરોમાં ખલભલાટ થઈ રહ્યો.

“કવિરાજો! ક્ષમા કરજો.” લીલ્લભરાજે નમ્રતાથી કહ્યું. “મહારા આતિથ્યનો સત્કાર કરો એવી પ્રાર્થના કરવા આવ્યો છું.”

એક સુકુમાર, નીચો, અને સ્વરૂપવાન યુવક ઉભો થઈ રહ્યો. “આવ્યો, અને હસીને પૂછ્યું: “કાણ તમને યમરાજ છે?”

લીલ્લભ આ પુરૂષની કાન્તિ જોઈ રહ્યો.

“હું?—ના. કેમ?”

“શુદ્ધ મૃણાલવતીના ગામમાં યમરાજ શિવાય અમહારો કાણ અતિથિસત્કાર કરે?” એક બીજો આવી ઓલ્યો.

“ધનંજય.” પેલા યુવકે કહ્યું “આ યમરાજ પોતે નથી; તેના દૂતમાં શ્રેષ્ઠ એવો રમ્યનદેશનો નરાધિપ છે.”

લીલ્લભ હસ્યો. “ના. હું માત્ર મહાસામનત છું, હું યમદૂત નથી;—પણ તમને આ જીવતા નકેમાંથી બચાવવા આવ્યો છું.”

ધનંજયે કહ્યું: “પૃથિવી-વલ્લભ વિનાની નિસ્તેજ પૃથ્વીમાં કાંઈ જવા જેવું નહિ રહ્યું હોય.”

“ના! મહારાજે તમને જીવિતદાન આપ્યું છે. તમને બધા મહારે ત્યાં પધારો.”

આ સાંભળી બધા ચકિત થઈ ગયા, અને હોંસમાં આવી, ઉભા થઈ, લીલ્લભ ને વિદાઈ વળ્યા.

“તમ્હારું નામ તો ધનંજય.”—

“હા.”

“ને તમ્હારું?” પેલા સ્વરૂપવાન યુવક તરફ ફરી મહાસામનતે પૂછ્યું.

“મહારું?” નરો બચાવ પેલા યુવકે કહ્યું.

“એનું નામ રસનિધિ” ધનંજયે ઉમેર્યું “ને આ પદ્મગુપ્ત.”—

“હા. મહારું નામ રસનિધિ” કહી રસનિધિ લીલ્લભ સાથે ચાલ્યો, અને બધા તેની પાછળ ચાલ્યા.

રત્ન વાલનાં ભીલ્લભે ધ્યાનપૂર્વક જોયું. રસનિધિની સુકુમારતાના પ્રમાણમાં તેણે શરીર થણું મજબુત લાગતું, અને શૂરવીરનાં

શરીરે પારખવાની ટેવ હોવાથી મહા-સામન્તને લાગ્યું કે આ પુરૂષ બખ્તરમાં સારો શોભે. તે પોતાના વિચારથી મનમાં હસ્યો. આ બીચારને બખ્તરમાં, ને સુદમાં કૌશલ્ય શું ?

મૂઝે મ્હોડે મહાસામન્ત રાજમહેલની પાસેજ આવેલા પોતાના મહેલમાં આવ્યો અને પોતાના પરિચરોને આ કવિરાજેનું આતિથ્ય કરવાનો હુકમ કર્યો.

“કવિરાજ !” ધનંજય તરફ ફરી ભીલ્લમે કહ્યું “આપને એક તરદી આપવાની છે.”

“મહેને ? શું ?” ધનંજયે પૂછ્યું.

“મહારી સ્ત્રી ને પુત્રીએ ઘણા વખતથી કવિરાજેના દર્શન કર્યા નથી. આપ મહારી સાથે આવશો ?”

“જે દેશમાં કવિઓ દુર્લભ હોય ત્યાં સ્વરૂપમાંથી સૌંદર્ય નય, રાજમાંથી ટેક નય, અને સ્ત્રીઓમાંથી આદરતા નય એમાં શું નવાઈ ?” રસનિધિએ તિરસ્કારથી કહ્યું.

“કવિરાજ ! આપ આવશો ?”

“હું ?” ફરીથી ખચાઈ રસનિધિએ પૂછ્યું.

“હા. શું હરકત છે ?”

ધનંજયે ધ્યાનથી રસનિધિ તરફ જોયું.

“રસનિધિ ! હા તું પણ ચાલ. ચાલે સ્થૂતરાજ !” કહી તે અને રસનિધિ ભીલ્લ-મરાજની સાથે અંતઃપુરમાં ગયા.

ભીલ્લમરાજે તેના પૂર્વજેનું બીરૂદ ‘કવિ-કૃત્રતાતા’ આજે રાખ્યું હતું; અને ઘણે દિવસે આવા સંસ્કારી પુરૂષોની સોખત તેને મળી હતી. આથી તેનું હૈયું આનંદ અને ગર્વથી મલકાતું હતું.

લક્ષ્મીદેવી હજી રાજમહેલથી આવ્યાં નહોતાં, અને વિલાસ શંકરના મન્દિરમાં હતી. ભીલ્લમે એક માણસને વિલાસને તેડવા મોકલ્યો, અને પોતે ધનંજય ને રસ-નિધિને લઈ પાછલ આવેલી વાડીમાં એક વિશાળ પિપળાના યાલા પર જઈ વાત કરવા લાગ્યા.

“બાપુ—” થોડી વારે વિલાસનો અવાજ આવ્યો.

“કાણુ વિલાસ ! ખેટા !”

વિલાસ પાસે આવી એટલે મહાસામન્તે કહ્યું : “આમ આવ. ત્હારે કવિઓ જોવા હતા ને. હે આ રહ્યા.”

વિલાસે બે કવિઓ તરફ જોયું, અને જરા ગભરાઈને ઉભી રહી.

“આ કવિરાજ ધનંજય. એની ખ્યાતિ તો મહારા સ્થૂતરેશ સુધી પહોંચી આવી હતી.”

વિલાસે નીચા વળી નમસ્કાર કર્યા.

“પુત્રો ! રાધવ સમા નરેશની અર્ધાંગના થઈ, સૂર્ય સરખા તેજસ્વી પુત્રોની માતા થજે” આગમ્યરથી ધનંજયે કહ્યું.

“આ કવિવર રસનિધિ.”

શરમથી અડધું નીચું જોતા, જ્ઞાસામાં અડધી ઉંચી આંખો રાખી વિલાસે રસનિધિ પર નજર ફારી. વિલાસને તેનું મુખ કાંઈ વિચિત્ર લાગ્યું; એ વિચિત્રતા શી હતી, એની. તેના પર શી અસર થઈ, તેની તેને ખબર પડી નહિ.

“ભગવતિ ! હું શું આશીર્વાદ આપું ?” રસનિધિએ હસીને પૂછ્યું. “સુધાનાથને વરજો ને સુધા આખી, અનેરાં આનંદો અનુભવજો.”

વિલાસવતીને કાંઈ આશીર્વાદનો અર્થ સ્પષ્ટ સ્મમનયો નહિ; પણ મહાસામન્ત ખડખડ હસી પડ્યો.

“કવિરાજ ! આ અવન્તી નહાય.”

“હાસ્તો. નહિ તો હું આવી સ્થિતિમાં હોઉં ?”

“અમ્હારે ત્યાં તો સુધાનાથ સુકાઈ ગયા છે, ને આનંદ અનુભવવો એ તો પાપની પરિસિમા છે.”

“હું !”

“મૃણાલપાનો તમ્હે વેરાગ્ય જાયો નથી. અને આ વિલાસ પણ શું ? એણે બધું અત્યારથી તપશ્ચર્યા શરૂ કરી છે.”

“શા માટે ?” ધનંજયે પૂછ્યું.

“કવિરાજ ! તેલંગણની ખુબીયો ન્યારી છે.”

“પણ આટલી કન્યાને એ શું ?”

“વિલાસનું લગ્ન સત્યાશ્રય કુંવર જોડે થવાનું છે. અને માન્યપેટની ગાદીપતિની પટ્ટરાણીને લાયક કેલવણી જોઈએને ?” જરા અસ્પષ્ટ કટાક્ષમયતાથી ભીલ્લમે કહ્યું : “કેમ ખરું કેની વિલાસ ?”

વિલાસ હસી : બન્ને કવિઓ દયાથી તેની સહાયું જોઈ રહ્યા.

“એટલે હૃદયનાં ઝરણાં સુકાય ત્યારે પટ્ટ-રાણીની પદવી પમાય ?” ધનંજયે પૂછ્યું.

“અમ્હારા મૃણાલપાની એવી માન્યતા છે. એસની વિલાસ ! આવ. હું આ બધા

કવિઓને છોડવી લાગ્યો, હવે એ આપણે લાં રહેશે.” વિલાસ આવી ભીલ્લમ પાસે ઉભી રહી. અને મૂંગે મોઢે ત્રણે જણુ રહામું જોઈ રહી.

તેને એક અપરિચિત અનુભવ થતો હતો. આ લોકોનો પહેરવેશ વિચિત્ર હતો; તેમની રીતભાત સ્વચ્છંદી, ટાઢાશ વિનાની હતી; તેમની વાતચીતમાં ગાંભીર્ય અને સંયમ-જે યુજોની ત્હને ભકત બનાવવામાં આવી હતી ત્હનો અભાવ હતો; તેમના મોંપર સખ્તાઈ કે ડહાપણનો અંશ નહોતો. અને આ બધાને લીધે ત્હને વાતાવરણ કાંઈ અસ્વાભાવિક લાગ્યું; અને તેથી ત્હના હૃદયમાં કાંઈ આઘાત થતો હોય, દુઃખ થતું હોય તેમ લાગ્યું—અને આઘાત અને દુઃખ એવાં આકર્ષક લાગ્યાં કે લાંથી જવાનું મન થયું નહિ.

“ત્યારે તમ્હારે ત્યાંથી કવિઓને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા છે એ વાત ખરી.” રસનિધિએ પૂછ્યું. “મોંડે” તો ગપ ધારી હતી.

“અમ્હારે ત્યાં જે ન થાય તે ખરું.” ભીલ્લમે કહ્યું.

“તમ્હારે ત્યાં કવિતા નહિ, રસ નહિ, આનંદ નહિ—પછી શું રહ્યું?”

“મોડા વિલાસ! જવાબ દે.”

ધીમેથી ઉચું જોઈ ત્હણે રસનિધિની રહામું જોઈ, અને કહ્યું: “લાગ-શાન્તિ.”

“કેટલા માણસોએ ખરેખરા ત્યાગ તે શાન્તિ અનુભવ્યાં છે?”

“અમ્હે તો બધા દેવો છીએ.” ભીલ્લમે હસતાં હસતાં કહ્યું.

“દેવો પણ આનંદની મુર્તિઓ છે; તમ્હે તો પાપાણુ થવા મથો છો.”

“અત્યારે દેવી હોય તો ત્હને આ તમ્હારી વાતમાં બહુ રસ પડે.”

“બીજું બધું ચંચલ છે—નિશ્ચલ માત્ર એક શાન્તિ.” પોપટની માફક વિલાસે સૂચ કહ્યું.

“ના તે પણ ચળે એવી છે; નિશ્ચલ માત્ર આનંદ.”

વિલાસ જરા તિરસ્કારપૂર્વક હસી.

“શાન્તિ વિના આનંદ કેમ આવે?”

“સુખના અનુભવથી.”

“તે તો ક્ષણિક.”

“કાણે કહ્યું. રસિકતા હોય તો શાશ્વત સુખ મળે.”

“દેવી હણુ કેમ નથી આવ્યા! લાવ હું માણસને મોકલું.” કહી વાતમાં ઝાઝો રસ નહિ પડવાથી મહાસામંત ઉઠ્યા “તમ્હે વાત કરો. હું આ આવ્યો.” કહી ભીલ્લમ ધનંજયને લઈ દૂર ગયો.

ભીલ્લમ ઉઠ્યો એટલે ધનંજયે પાસે આવેલા સરવરીયા તરફ નજર કરી ઉઠવા માંડ્યું.

પ્રકરણ ૭ મું.

રસિકતા.

“રસિકતા શું?” વિલાસે પૂછ્યું.

રસનિધિએ આંખો ફાડી “તમ્હને ખબર નથી?”

“ના.”

“તમ્હે કાવ્ય સાંભળ્યાં છે?”

વિલાસ હસી “તમ્હારા ભર્તૃહરિનું વૈરાગ્ય શતક સાંભળ્યું છે.”

“શૃંગાર શતક સાંભળ્યું છે?”

વિલાસે સખ્તાઈથી ઉચું જોયું “એ તો પાપાચારી માટે.”

રસનિધિ હસ્યો “કાંઈ નાટક જોયો છે?”

“છેક ન્હાની હતી ત્યારે સ્થૂતદેશમાં જોયો હતો. પણ યાદ નથી.”

“ચંદ્રની જ્યોત્સ્નામાં પડ્યાં પડ્યાં કોઈ દિવસ ગાયું છે?”

“ના. ચંદ્રના તેજમાં ફરતું મ્હારે ત્યાગ્ય છે.”

રસનિધિ ગાંભીર્યથી ત્હની રહામું જોઈ રહ્યો.

“સારે તમ્હને રસિકતાનું ક્યાંથી ભાન

હોય? તમ્હારી પાસે આ બધું કોણુ કરાવે છે?”

“હું મ્હારી મેળે કરું છું.—મૃણાલપા માત્ર સૂચના કરે છે.”

“એ બધું કરવાનું શું કારણ?”

“ત્યાગપ્રતિ કેળવવા.”

“એમ કેળવાય? તમ્હે શું ત્યાગ કરે છે ત્હનું તો તમ્હને ભાન નથી.”

વિલાસ વિચારમાં પડી. “ના. છે. મ્હને મૃણાલપા કહે છે.”

“માત્ર મોહાગની વાતો—અનુભવની નહિ.”

“કલક્રીત કરે એવી વસ્તુનો અનુભવ.”—

“કલક્રીત શી વસ્તુ કરે?” રસનિધિએ

જુરસામાં પૂછ્યું “જો કાવ્ય કલક્રીત કરે, રસ કલક્રીત કરે, જ્યોત્સ્નાનું અમૃત કલક્રીત કરે—કાલે કંઈશો કે પ્રેમ કલક્રીત કરે—તો

એ કલક્રીત થવન શું ખોદું?”

“મહારે નિષ્કલંક થવું છે” જરાક સખ્તાધર્થી વિલાસ યોલી અને ઉઠી.

રસનિધિ મૂગો રહ્યો. થોડી વારે તેણે કહ્યું:

“ત્યારે તમને મહારા જેવા તો કલંકીત લાગતા હશે?”

“ભોળાનાથ તમને સદ્બુદ્ધિ આપશે.”

રસનિધિ ગુચ્છવાઈને ઉભો રહ્યો.

“રસિકતા અનુભવવાનું તમને કદી મનજ થયું નથી?”

“મને?” વિચારમાં પડી વિલાસે કહ્યું

“એ વસ્તુનો પૂરો ખ્યાલજ નથી.”

“ખ્યાલ લાવવાનું મન પણ થતું નથી?”

“પાપ કરવાનું મન ન થાય એમાં ખોટું શું?”

“વિલાસવતી!” રસનિધિએ માયાળુ-પણથી ત્વેની સલામું જોતાં કહ્યું: “રસિક થવું, રસિકતા અનુભવવી એમાંજ હું તો મોક્ષ માનું છું.”

“ના. ના. ના.”—કાને હાથ દમ, હસી, વિલાસ યોલી. ત્વેના હાસ્યમાં કાંઈ ભુદોળ ભાવ લાગતો. “હો. આ બા આવી” કહી તે દૂરથી આવતા ભીલ્લમ અને લક્ષ્મી-દેવી તરફ ફરી.

બન્ને જણ મૂગાં મૂગાં આગળ વધ્યાં અને રસનિધિએ લક્ષ્મીદેવીને પ્રણામ કર્યાં.

“કવિરાજ! અમહારાં આગળ આજ કટલે વર્ષે પાવન થયાં” લક્ષ્મીદેવીએ પોતાના પતિ તરફ એક તિરસ્કારની નજર નાંખી કહ્યું.

“બા! મહેં ધાર્યું નહોતું કે આ શુષ્ક દેશમાં અમહારેં આટલું સન્માન થશે. ધન-જય! આ દેવી આત્યાં.” રસનિધિએ ખૂબ મારી; અને કમલ-પત્રો પર નજર ફારી રહેલો ધનંજય આ તરફ આવ્યો.

“ભાઈ! આ ધર તમહારેં છે, રાષ્ટ્રકૂટ રાજાએનો પેઢીધર ચાલી આવેલા સંસ્કાર દાખવતાં લક્ષ્મીદેવીએ ગૌરવથી કહ્યું. ત્વેની કહેવાની રીત રાજવંશને શોભાવે એવી હતી.

“માત્ર મહારી એકજ પ્રાર્થના છે.”

“શી?” ધનંજય આવી લાગ્યો હતો તેણે કહ્યું.

“અમહારા પર મહેરબાની કરી આપના વિનોદની વાત ખહાર ન જાય તે જોજો. નહિ તો આપનો સમાગમ ઘણો ટુંકો થઈ જશે.”

“દેવી!” ભીલ્લમે કહ્યું “આ શું કહો છો?”

“ખરેખરે. આવા મેમાનો જેમ વધારે રહે તેમ સારું. પછી નહિ તો ક્યાં મળવાના હતા?” લક્ષ્મીના અવાજમાં કડવાશ હતી.

ભીલ્લમ મૂગો રહ્યો; રસનિધિ ધ્યાનથી સાંભળી રહ્યો. “વિલાસ! આ કવિશે જોયા?”

“હા” નીચું મોઢો હસતાં વિલાસે કહ્યું.

“કવિરાજ! ચાત્રો ધરમાં. હવે મધ્યાહન થશે.”

“જેની આગા.”

“વિલાસ! તું ક્યાં જશે?” લક્ષ્મીદેવીએ પૂછ્યું.

“મહારે હજી જપ કરવા છે.”

“વાર! કવિરાજ! બધા કવિઓમાં શિરો-મણી કોણ?” ભીલ્લમે પૂછ્યું.

ધનંજયે જરા વિચાર કર્યો અને આંખો નચાવી કહ્યું “મહારાજ! સ્થૂનદેશનો અધિપ ભીલ્લમ!”—

બધા હસ્યાં “હું.”—

“—માત્ર ત્વેના શબ્દો સાંભળી સમસ્ત કવિ મંડોલે જાણે સરસ્વતી ખીરાં છે એવા રસેશ્વર ગણાતા મુજરાજને પણ મહાન કર્યા તે.”

ભીલ્લમ ગર્વથી હસ્યો. આ વખાણથી ખોટું હતું તો પણ ત્વેનું હૃદય હરખાયું; પણ ત્વેની સ્ત્રી આ હર્ષ ઝાઝો વારટકવદે એવી નહોતી.

“કવિરાજ! ત્યારે એમ કહોને કે મહોટામાં મહોટાં કવિ તો મૃણાલબા.”

“કેમ?”

“તમહારા સ્થૂનરાજને મન પૂજ્ય જોઈએ તો તૈલપરાજ, અને ત્વેનો ગર્વ ગાળનાર મૃણાલબા.”

ભીલ્લમનાં મોં પર રતાશ આવી; ત્વેની આંખ જરા ગુસ્સામાં લક્ષ્મી તરફ ફરી. લક્ષ્મીએ તે જોયું અને વાત ફેરવી.

“કવિરાજ! તમને વિદલે દેશના ભવ-ભૂતિનાં કાન્યો આવડે છે?”

“તમેજે ત્વેનું નામ ક્યાંથી સાંભળ્યું?”

“હું નહાની હતી ત્યારે મહારા પિતાને ત્યાંના કવિઓ ત્વેનાં ગુણ ગાતા. તેઓ કહેતા કે કલિકાલમાં એવા કવિ થયો નથી ને થશે નહિ.”

“મહારો આ રસનિધિ એનો મહોટો ભક્ત છે.”

“હું?”

“હા—એને ત્વેના બધા નાટકો પાડે છે.”

“બા-એ કવિની વાત તો તેં” રહેને કરીજ નહિ ?” વિલાસે પ્રજ્યુ.”

“મેટા !” લક્ષ્મીએ નિસાસો નાંખી કહ્યું “તેને કહીને ક્યાં જઈ ?”

વિલાસને સમજ ન પડી. તેને કહેવામાં શું વાંધો ? તે વખતે તે વધારે ખોલી નહિ, પણ બધાને નમસ્કાર કરી ભાંધી રાજમહેલના મંદિર તરફ ગઈ.

પ્રકરણ ૮ મું.

સત્યાશ્રયનું સંવનન.

વિલાસ બ્યારે પાછી મંદિરમાં ગઈ ત્યારે પોતે કાંઈ બદલાઈ ગયેલી હોય એવું લાગ્યું; એટલુંજ નહિ પણ સૂર્યમાં નવિન તેજ લાગ્યું, ઝાડોમાં કાંઈ નવી ખુબીઓ લાગી- અને જપ કરવા ખેસતાં હવ અકળાયા.

તેને ધનંજય ને રસનિધિ કાંઈ જુદાજ પ્રકારના માણસો લાગ્યા. તેમ્હના હસવામાં સંયમ નહોતો, તેમની વાણીમાં ગાંભીર્ય નહોતું, તેમ્હના શબ્દોમાં દાવકાઈ નહોતી. તેઓ પાપાત્માઓ જેવા સ્વચ્છંદી લાગ્યા; તો પણ તેમ્હની રીનભાતમાં મનને ગમે એવી વિચિત્રતા લાગી. તેની કેલવણી, તેની ચારીગ્યની ભાવનાઓ અને તેના વિચારો-આ બધાને શિખરે ચઢેલી તેની નજરને બન્ને તો તુચ્છ, સંયમવિહિન, સ્વચ્છંદી લાગ્યા; અને છતાં પણ કાંઈ એવું થયાં કર્યું કે જાણે તેમ્હની વાતચીત ફરી તે સાંભળે, તેમ્હનાં મુખ ફરી તે જુલે.

કેઈકાઈ વખત હૃદયમાં લક્ષ્મીદેવી મારે તેને કાંઈક લાગણીઓ સ્ફૂરતી; અને બહારથી જો કે તે સ્વચ્છંદી ગઈતી, પણ ઘણી વખત તેને મળતાં, તેની વાત સાંભળતાં, તેની પાસે શાખાશી મેળવતાં તેને કાંઈક ન સ્વમન્ય એવું, ન કળાય એવું કાંઈ થતું. એવું કાંઈ આ લોકોને જોઈને થયું.

તેને રસનિધિપર દયા આવી. બીચારો રસિકતાને મોક્ષ માનતો હતો. શો મોહ ? શી અધારી ? કેવો સારો માણસ કેવી ભ્રમણતામાં સડ્યા કરતો હતો ? છતાં તે દુઃખી દેખાતો નહોતો-તેના હાસ્યમાં, તેના શબ્દોમાં, તેના નેત્રોમાં આનંદ હતો, શાન્તી હતી. આવી શાન્તી તો હવન્મુકત બંધવાં મૃણાલપામાં પણ નહોતી. એ શું હશે ?

એ રસિકતા શું હશે ? રસહૃદિ તેની જાણ બહાર હતી; તેના રંગો તેણે જોયા કે પારખ્યા

નહોતા. શું તેથી મોક્ષ મળતો હશે, શાન્તી મળતી હશે ?

તેને મુંજ વાદ આવ્યો. મૃણાલપા તેને પાપાચારી કહેતાં હતાં, પણ તે આનંદ ને શાન્તિની મૂર્તિ લાગતો હતો. પાપાચારીને શું આવી શાન્તી સંભવે ?

તે જપ કરવા ખેડી, પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. તેના વિચારો રસનિધિ ને ધનંજય તરફજ વળ્યા કર્યા.

તેને વિચાર આવ્યો કે તેની માએ પણ કવિતા સાંભળી હતી; તો શા સારૂ તેને નહિ સંભળાવી ? લક્ષ્મીદેવી કાંઈ કલંકીત તો હતાં નહિ; છતાં તેણે કવિઓને સાંભળ્યા હતા. તેમ્હનામાં એવું શું હતું કે જેથી મૃણાલપાએ તેને દેશપાર કરાવ્યા હતા ?

છેલ્લા પ્રશ્નોને જવાબ તેને સહેલો લાગ્યો : આવા સ્વચ્છંદીઓ દેશમાં વસે તો લોકોનું નિયમીત અને શુદ્ધ થઈ રહેલું હવન ભ્રષ્ટ થઈ જાય.

આવા વિચારો કરતાં લાગ્યું કે તે પોતે પતિત થતી જતી હતી. સંયમના શુદ્ધ વાતાવરણમાંથી સામાન્ય અધમ હવનની ગુંગળાવે એવી ગલીચી તરફ તે જતી હતી. તેલંગણની સાત્રાસી થવાનું, અકલંકચરિત્ર જેવા શુદ્ધ અને પ્રભાવશાળી નીરની અર્ધાંગના થવાનું, પોતાના ચારિત્ર બળે આખા સંસારે શુદ્ધ કરવાનું તેના ભાગ્યમાં લખાયું હતું. તેને આ મુખાંધ શોભે ? આ વિચાર આવતાં તેનું મન જપમાં પડેલાયું, અને કવિઓના સમાગમથી ઉદ્ભવેલી ઉર્મિઓ શમી.

તેણે જપ કરવા આંખો મીચી નહિ એટલામાં તેની નજરે સત્યાશ્રય પડ્યો.

શાન્ત, અને દૃઢ ચારે ચાલતો, મુખપર સખ્તપાઈ અને નિશ્ચલતા દાખવતો તેલંગણનો ભાવી નરપતિ, પિતાનું વચન માથે ચઢાવી પોતાની ભવિષ્યની ભાષાને રીઝવવા આવતો હતો. તેના મ્હોંપર ઉમળકા નહોતો, તેના ડગલામાં ઉત્સાહ નહોતો, તેની મુખમુદ્રાપર માત્ર કર્તવ્યપરાયણતા હતી.

તેને જોઈ વિલાસ શરમાઈ. ગુંચવાડામાં પડી. તેવું પગલે પગલું પુનઃજ છે એમ તેને મનાવવામાં આવ્યું હતું. તેનો શબ્દે શબ્દે નિર્વાલમત્ર છે એમ તેને શીખવવામાં આવ્યું હતું. પોતાના ધન્યરને સદેહ આવતો જોઈ, તેને હર્ષ થયો; છતાં જળણે અજળણે રસનિધિ તેની નજર આગળ

ખરો થયો—અને ત્હેના હૃદયમાં અસ્પષ્ટ અસં-
તોષ આંચ્યો.

સત્યાશ્રય ને રસનિધિ જે એવા પુરૂષો
હતા કે જેને એક પછી એક જોતાં તેમ્હના
સ્વરૂપોની ભિન્નતાનો વિચાર આવ્યા વિના
રહે નહી.

સત્યાશ્રય વધારે મજબુત હતો; ત્હેના
મુખપર વધારે ગૌરવ લાગતો; પણ ત્હેના
શરીરમાં ન્હોતી રસનિધિની છટા, ત્હેના ડગમાં
ન્હોતો રસનિધિનો ઉત્સાહ, ત્હેના મ્હોંપર
ન્હોતો રસનિધિના આનંદને ઉમંગકા. કવિને
જોતાં આહ્વાદ પ્રસરી રહેતો, રાજકુવરને
જોઈ જોનાર ત્રાસતો. એક સ્લામાનું મન
હરતો, બીજો સ્લામાનું મન કંપજે કરતો.

વિલાસને ભાન ન્હોતું કે ત્હેનું હૃદય આવી
સરખામણી કરી, અસંતોષ અનુભવતું હતું;
પણ ત્હેને માત્ર અપરિચિત વિચિત્રતા લાગી.

સત્યાશ્રય કુંવર શંકરના દર્શન કરી
વિલાસની પાસે આવ્યો ને કાંઈ દેખીને નમ-
સ્કાર કરતો હોય તેવી સ્વસ્થતાથી વિલાસને
નમસ્કાર કર્યા “વિલાસવતી! નમસ્કાર.”

“નમસ્કાર કુંવર! વિજય કરી આવ્યા?”
શરમાતાં શરમાતાં વિલાસે કહ્યું.

“હા! ભગવાન પિતાકપાણીની કૃપાથી
પિતાજીનો વિજય થયો?”

“અને માસવરાજનો પરાજય થયો.”

“હા. સત્યનો જય.”

“આપ કુશળ છો?” ડહાપણથી વિલાસે
પૂછ્યું; પણ તરત રસનિધિ જોડે શી છુટથી
ત્હેણે વાત કરી હતી તે યાદ આવ્યું.

“હા. આનંદની વાત કહેવા આવ્યો છું.”

“શી?”

“પ્રભુકૃપા દશે તો આપણા લગ્ન હવે
થવાના.”

“હા!” જરાક ઉમંગકાનો અંશ આવતાં
વિલાસથી મોઝાઘ જવાયું.

“હા.” શાન્તીથી સત્યાશ્રયે કહ્યું. “પિતા-
જીની આજ્ઞા છે.”

વિલાસે શરમાઈ નીચું જોયું. થોડીવારે
ત્હેણે પૂછ્યું: “મૃણાલપા શું કહે છે?”

“ત્હેમણે ક્યારેનું સુદર્ત જોવડાવી રાખ્યું છે.”

વિલાસે જવાબ નહિ આપ્યો.

“વિલાસવતી! તમ્હે મૃણાલપાની કસોટીએ
ખરોખર ઉતર્યાં છો.”

“એમ?”

“હા. આહવમદ્ધના પુત્રવધૂની પદવી
લેવા તમ્હે લાયક થયાં એમ એમ્હને
લાગ્યું છે.”

“મ્હારું અહોભાગ્ય!”

“ખરું અને સાથે મ્હારું પણ.”

વિલાસે જવાબ દીધો નહિ.

“ત્યારે હું રજા લઉં?”

“જીતી ઇચ્છા.” વિલાસે કહ્યું.

“જય મહાદેવ ભારે” કહી સત્યાશ્રય
પોતાનું સંવનન પુરું કરી આવ્યો હતો
તેવીજ સ્વસ્થતાથી પાછો ગયો.

વિલાસને સંવનનનો આવોજ અનુભવ
હતો એટલે ત્હેને કાંઈ વિચિત્ર લાગ્યું નહિ;
પણ કાંઈ ન સહમજબ એવા કારણથી હૃદય
ખિન્ન થવા લાગ્યું. સોળ વર્ષમાં ત્હેના
હૃદયે ઘણા ઉમંગકાઓ અનુભવ્યાં ન્હોતા,
અને સંયમની ટેવ પડી હોવાથી હૃદય એકદમ
સ્વસ્થતા છોડતું નહિ, એટલે આવી અસ્પષ્ટ
રીતે ખિન્નતા અનુભવતાં ત્હેને ઘણુંજ
વિચિત્ર લાગ્યું. પણ આજે ત્હેને એટલા
ખંધા વિચિત્ર અનુભવો થયા હતા કે ત્હેણે
એ વિચિત્રતાપર વધારે વિચાર કર્યો નહિ.

પણ ત્હેના મનની પાંખડી ત્હેના પાસે
આવી પહોંચેલા લગ્નપર ગઈ. લગ્નનો અનુભવ
કેવો થતો હશે? ત્હેને કાંઈ એવી ખબર હતી
કે નાટક નામના કાવ્યોમાં લગ્નની વાત ઘણી
આવે છે. ત્યારે તેમ્હાં લોકો કેમ પરણતા હશે?

કાવ્ય, અને કવિ બન્ને ને ત્યાન્ય ગણતી હતી
જતાં જે અનુભવ તે પોતે કરવાની હતી તે
બીજને કેવો લાગ્યો હશે તે જાણવાની જાણસા
થઈ આવી. ત્હેણે ઘણાંયે પ્રયત્ન કર્યા પણ એ
જાણસા ગઈ નહિ; અને આખરે રસનિધિને
પૂછી માહિતી મેળવવા ત્હેણે નિશ્ચય કર્યો.

પ્રકરણ ૯ મું.

પહેલો મેળાપ.

મૃણાલવતીના પ્રભાવશાળી સ્વભાવને અપરિચિત એવા ક્ષોભ-માત્ર નામનોજ, અસ્પષ્ટ ક્ષોભ ત્વેના હૃદયને જરાક અસ્વસ્થ બનાવી રહ્યો. ત્વેની હિંમત, ત્વેના સંસાર તરફનો વિરાગ, મુંજની અધ-મતા તરફ ત્વેનો તિરસ્કાર તેવાં તે તેવાંજ રહ્યાં-થોડેક અંશે વધ્યાં કહીયે તોપણ ચાલે. છતાં તેલંગણના શત્રુને રહામે મ્હોડે મળવા જતાં તે પોતાની હંમેશની સ્વસ્થતા ખોવા લાગી-એ સ્વસ્થતા જતાં, માત્ર પરિણામ એજ આવ્યું કે ત્વેની હિંમત કૃત્રિમ થઈ, ત્વેનો તિરસ્કાર વધારે જુસ્સાભર્યો થયો.

કોઈ બીજા રાત્ર્યકેદીને મળવા જવાનો વિચાર પણ મૃણાલના મગજમાં આવત નહિ; છતાં, મુંજને મળવા જવું એ સ્વાભાવિક લાગ્યું. વર્ષો થયાં મુંજને છુંદી નાખેલા એ ત્વેની મ્હોટામાં મ્હોટી અભિલાષા હતી; વર્ષો થયાં મુંજની અધમતાનું દષ્ટાંત એ ત્વેને પ્રિયમાં પ્રિય હતું. ત્વેને મન તે પોતે સત્યનો અવતાર હતી, અવન્તીનો નરેશ અસ-ત્યનો અવતાર હતો. આજે સત્યનો વિજય ધ્વજ ઉડાવેલા એ ત્વેને મહાન કર્તવ્ય લાગ્યું. પૃથ્વીમાં પાપીઓમાં શ્રેષ્ઠ માનતા પુરષને પોતાની અધમતાનું ભાન કરાવવું એથી બીજી શી વધારે શુદ્ધ અને ધાર્મિક વસ્તુ હોઈ શકે?

મુંજને જાતે મળવા જતાં ત્વેને એક વિચાર આવ્યો. ત્વેને મળવા જવામાં પોતે કોઈ રીતે કલંકિત તો થતી નથી? કલંક કેમ હોય? આવા નરપિશાચ્યને મળવું એમાં પણ કલંક હોય—કેમ નહિ? શું આટલા વર્ષોની તપશ્ચર્યા એવી નિરર્થક કે પાપી જોડે વાત કરતાં કલંકિત થવાય? પોતાના શુદ્ધ હૃદય સુરક્ષિત બનેલી તે શા માટે એવો સંશય રાખે?

ધીમે ધીમે, હોઠપર હોઠ બીડી, પોતાની શુદ્ધિ ને વેરાગ્યની મહત્તામાં મગરૂર તે અવ-ન્તીના નિરાધાર બની રહેલા નરપતિને ત્વેના કારાગ્રહમાં મળવા ગઈ. રમેવાલો મૃણાલના જોઈ દિગ્ બની ગયા અને ધ્રુજને હાથે બોંયરાનાં બારણાં ખોલી આપ્યા.

બોંયરું ન્હાતું હતું; અને પશ્ચિમ દિશા તરફના એક બાકેદમાંથી આવતા તડકાને લીધે તેમાં ઉગ્મસ હતો.

મુંજ સતો હતો. ત્વેનો હાથ ત્વેણે માથા નીચે રાખ્યો હતો, અને પગની આંટી વાળી હતી. એકેએક અંગની અપૂર્વતા નજરે પડતી; સ્નાયુએ સ્નાયુનો ખુબીદાર મરોડ સ્પષ્ટ થઈ રહ્યો હતો. પ્રચંડ શરીર, અંગોની તેજોમયતા, રંગની નિર્મલતા—આ બધા સાથે કાંઈક ન સહમળ્ય એવું ત્વેના શરીરમાં, ત્વેની સુવાની છટામાં હતું; એારડીના અધકાર રૂપી શેષપર શયન કરતા લક્ષ્મીવર જેવા તે લાગતો.

મૃણાલ બારણામાં પળવાર ઉભી રહી, અને મુંજને તીક્ષ્ણ નજરે જોઈ રહી. ત્વેણે ચિન્તાતુર, ગર્વભંગથી નિરાધાર બનેલા મુંજને જોવાની આશા રાખી હતી; આટલી અધમતા અનુભવ્યા છતાં પણ આ નફ્ટાઈઝ ધારનારને જોઈ મૃણાલનો તિરસ્કાર વધ્યો.

તિરસ્કારમાં તે પાછી જવા વળવા ગઈ, અને મુંજ જાગ્યો. ધીમેથી ત્વેની મ્હોટી, સુંદર આંખો ત્વેણે ઉંધારી, છટાથી માથું ઊંચક્યું, અને તે ધીમું, મીઠું હત્યો.

આંખમાં ગભરાટ ન્હોતો, પણ આનંદ હતો; હાસ્યમાં ક્ષોભ ન્હોતો, મોહિની હતી. મૃણાલવતી જતાં જતાં, અટકી. તે જતી રહે તો કાયરપણું દેખાય અને જે કામે આવી હતી તે કરવું રહી ગય. તે ઉપરાંત મુંજના હાસ્યમાં અપમાન સમાયું હોય એવો કાંઈક ખ્યાલ આવ્યો એટલે સખ્તાઈની અને ન્યાયની મૂર્તિ સમી તે ફરી.

મુંજની આંખો ગમ્મતમાં નાચતી; ત્વેના હોઠ હસી રહ્યા; એટલુંજ નહીં પણ ત્વેનું આપું મુખ આકર્ષક, આલ્હાદક બની રહ્યું.

“મૃણાલવતી! આવ્યાં છો તો જરાં ઉભાં તો રહો.”

મુંજના અવાજમાં મૃદુતા, નિખાલસપણું હતું, મૈત્રીભાવ હતો. અનન્ત સુખનો હલોલો લેતા, સર્વને સ્નેહની નજરે જોતા કોઈ સંતોષી વિરલાનોજ અવાજ આવેલો હોઈ શકે.

મૃણાલને આ અવાજની બીજી તો અસર ન થઈ; પણ રમેને પોતાનો અવાજ ખેંસરો નીકળે એવી બ્હીકે ત્વેણે કંઈ જવાબ દીધો નહિ. માત્ર તે ફરી; અને મુંજને હસતો જોઈ ત્વેના મુખપર સખ્તાઈ, અને શરસો આવ્યાં.

મૃણાલને બાલપણથી પોતાના પ્રતાપનું ભાન હતું; કારણ કે ત્વેને બૂલને આંખો તેલંગણ દેશ કાંપતો. તે બૂલંગની હમેશ થતી ભયંકર અસર મુંજપર પણ થતી જોવાન તે થોડીવાર અનિશ્ચિત નેત્રે જોઈ રહી.

પણ જવાબમાં મુંજ ફરીથી હસ્યોઃ
“આત્યાં છો તો તમ્હારે” રૂપ તો જોવા દો.
મહે” ત્હેનાં વખાણુ તો ઘણું સાંભળ્યાં છે.”

મૃણાલવતીના કાનપર આ શબ્દો પડ્યા,
પણ ત્હેનો અર્થ—એક પલવાર—તે રહમશ
સકી નહિં.

તપસ્વી, પ્રભાવશાળી, નિષકલંક અને અસ્પ-
ર્શ મૃણાલવતીના રાન્યમાં આવી નફ્ટાઈથી
કોઈ યોગી શકતું નહિં; અને અત્યારે આ શબ્દો
ત્હેને કાને પડે—અને ત્હેને સંબોધાય?

ચુસ્સામાં ત્હેનું માથું હાલ્યું, ત્હેની આંખો
વિકરાળ થઈ ગઈ.

“પાપી!” ત્હેણે કહ્યું, “આવી અધમતામાં
પણ શું બોલતું ત્હેનું ભાન આવ્યું નથી?”

“અધમતા કેવી?”

“અધમતા કેવી!” મૃણાલે તિરસ્કારથી કહ્યું
“પૂજ ત્હારી ક્રાંતિને? પૂજ ત્હારા કવિ-
ઓને? પૂજ ત્હારી સેનાને?”

મુંજ હસ્યો—આનંદથી, વિષમતા વગર.
“મ્હારીથી ક્રાંતિથી તો તૈલપની તપસ્વી બ્હેન
અહિંયા ખેંચાઈ આવી. મ્હારા કવિઓથી મ્હને
જોવા આવવાના મ્હને મોહ થયો—મ્હારી
સેનાના પ્રતાપથી છુદાઈ તમ્હે મ્હને પકડવાને
પ્રયત્ન કર્યો.”

“અને કાલે તું કુતરાને મોતે મરશે.”

“મુંજ ન્હેવા નરપતિને એથી વધારે
ક્રાંતિકર મરણ ક્યાંથી હોય?”

મૃણાલ મૂગી થઈ રહી. જે માણસને
પોતાની સત્તા અને પ્રતાપના ભારથી કચરી
નાંખવા તે આવી હતી, તે ભાંયપર છતાં સિંહા-
સન પર હોય તેમ, કેદમાં છતાં પોતાના
મહેલમાં હોય તેમ નીરાંતે, સ્વસ્થતાથી બેઠો
હતો, નિરંકુશ આનંદથી વાત કરતો હતો.

મૃણાલનો તિરસ્કાર વધ્યો. સામાન્ય માણસો
દુઃખમાં અશાન્ત થતાં હતાં; આ કેવો પાંકો
પાપાચારી હતો કે આ કારાગાર પણ ત્હેની
શાન્તીનો ભંગ કરતું નહોતું.

“રાક્ષસ! તું જાણે છે કે તે શાં શાં પાપ
ક્યાં છે?”

“મ્હારે મન ક્ષાત્તું મ્હેં સદા કર્યું છે—
તેમ્હાં પાપ શું?”

મૃણાલ ગુચ્ચવાઈ. સ્વચ્છંદથી આચરતું
તેમ્હાંજ ત્હેને મન પાપ હતું.

“મન ક્ષાત્તું કરવામાં પાપ નહિં?”
ત્હેણે થોડી વારે કહ્યું “તેમ્હાંજ તું સંદેહે
નકરે ભોગવે છે.”

જરાક આશ્ચર્યથી મુંજે આંખો ઉઘાડી.
ત્હેની આંખો મોહક હતી; ત્હેનાં તેજ જરાક
મૃણાલનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

“તમ્હે નકરે કોને કહ્યો છે?”

“કંગાલ! ત્હારા ન્હેવાની સ્થિતિને.”

મુંજ હસ્યો.

“મૃણાલવતી! એ ભ્રમ છે.”

“કેમ?”

“સ્વર્ગ કે નકરની મ્હને પરવા નથી. પણ
હમણાં અનુભવું છું તેથી સ્વર્ગે વધારે સુખ
નથી, ને નકરે જતાં તે ઓછું થવાનું નથી.”

“એ જુદાણું મ્હારી આગળ ચાલશે?”

“શા મારે જુકું કહું?”

“ત્હારી અધમતા છુપાવવા.”

“અધમતા! ક્યાં છે? હું તો હતો એવેજ છું.”

“કાણે?”

“પૃથિવી વલ્લભ” હસીને, નેત્રમાંથી
અચી વર્ષાવી મુંજે કહ્યું.

“હવે! તું! પૃથિવી વલ્લભ તો એ બેઠો
મહેલમાં.”

“કાણે કહ્યું?”

“આખી દુનીયાએ.”

“ત્યારે દુનીયા જખ મારે છે” બેદરકારીથી
મુંજે કહ્યું “જે સુખ હું મારા પ્રાસાદમાં
મહાવતો તે જ આજે અનુભવું છું: જે આનંદ
હું વિજયમાં અનુભવતો હતો તે જ હું પરા-
જયમાં માનું છું. પૃથિવીનો જેવો વલ્લભ હું
ત્યારે હતો તેવોજ હાલ છું.”

“નકર! આ તો મન ખુશ સખવાનાં ફાંફાં
તો કહેવાય!”

“તમ્હને ફાંફાં લાગતાં હશે. ન્યાં સુધી મ્હારી
વલ્લભતા કાયમ છે ત્યાં સુધી એ વાત ખરી
છે” નીરાંતથી મુંજે કહ્યું.

થોડીવાર મૃણાલ જોઈ રહી. આની નફ્ટાઈ
ને હદ નહોતી એ તો સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. તે
નફ્ટાઈને નમાવવા તે તૈયાર થઈ.

“હજી ત્હારે તૈલપના પ્રતાપનો સ્વાદ
આખવો છે કેમ?”

“પ્રતાપ! એ ખીચારાનો!”

“ત્હારાથી એનો પ્રતાપ તેજસ્વી છે.”

“કાણે કહ્યું? તમ્હારા હૃદયને પૂછો. તમ્હે
ને તે મ્હારે પ્રતાપે તો આંખો છો.”

“ત્હારે પ્રતાપે હું આંખું? શું બકે છે?”

“ચુસ્સો નહિં કરો. મૃણાલવતી! આચંચલ
જીવન આમ શા મારે જતું કરો છે?”

“મ્હને ત્હારો યોધ નથી જોઈતો.”

“તેમ્હાં તો આવાં રહ્યાં. મ્હારો યોધ લીધો હોત તો આમ વલ્લભ પડેરી આવરદા પૂરે કરત નહિ.”

“ને ત્હે કેમ કયું?” તિરસ્કાર છોડી છાસા થઇ આવવાથી મૃણાલે પૂછ્યું.

“મ્હે!” કહી પૃથિવી વલ્લભે ટદાર થઇ કહ્યું “સહિતો રસ ચાખતાં નથી, એક પલ મ્હારો દુઃખમય ગઇ, ને નથી એક પ્રસંગ જીવનનો લ્હાવો લીધા વગરનો ગયો. પ્રસંગે પ્રસંગ-માંથી, પલેપલમાંથી મ્હે રસ ખેંચ્યો છે. તમ્હે એવું જીવન ભોગવ્યું છે? મૃણાલવતી! તમ્હે મ્હારી અધમતાની વાત કરો છો? જ્યારે એ રસ ચૂસવાની શક્તિ જશે ત્યારે તો જુદી વાત-પણ જ્યાં સુધી તે છે ત્યાં સુધી તો હું-પૃથિવીનો વલ્લભજ.”

મૃણાલ સાંભળી રહી. શબ્દોમાં ગર્વ હતો, પણ ન્હોતો આગમ્બર કે ન્હોતો દોંગ. દરેક શબ્દ સત્ય હોય તેવા ભાસ થતો. મૃણાલને કદી ન થયેલો એવો અનુભવ થતો હતો-પોતાની સત્તા ચલાવવાને બદલે ખીનની શાન્ત, આકર્ષક સત્તાના પ્રતાપમાં તે અંતઃક રહી હતી.

“મુંજ! ત્યારે તું મ્હને ઓલખતો નથી?”

“મ્હારે ઓલખવાની શી જરૂર? જે છો તે મ્હારે મન પૂરતાં છો.”

“એટલે?” મૃણાલે સખ્તાઇથી પૂછ્યું.

“માનભંગ થએલાં માનવી.”

“શું?” હોડ કરડી તંબુ પૂછ્યું.

“મ્હને વશ કરવા આપ્યાં હતાં-વશ થઇને ન્હાઓ છો. તમ્હારા જેવાને વશ કરવા કરતાં ખીલું, વધારે શું સુખ?” કહી મુંજ ઉભો થયો; અને ત્હેના પ્રયત્ન, તેજસ્વી શરીરની મોહકતા ચારે તરફ પ્રસરી રહી.

“તું મ્હને વશ કરવા માંગે છે?” દાંત ખીસી મૃણાલે કહ્યું.

“ના. ત્હેમે વશ થવા માંગે છો. મ્હારી પાસે આવીને ભૂલ કરી. હવે તમ્હે જુદાંજ થઇ રહેવાનાં, મૃણાલવતી!” એકદમ જરા નીચા વળી ધીમેથી, મીઠા સ્વરે મુંજરવે કહ્યું. “મ્હારી પાસે આવ્યાં કે સજીવન થયાં વિના રહેવાનાં નથી.”

આ શું યોગે છે ત્હેના સ્પષ્ટ અર્થ ન સ્પષ્ટજતાં મૃણાલે પગ દોડી કહ્યું “હું જોઉં છું, તું ક્યાં સુધી જીવે છે તે.”

“આ પહે જીવું છું; પછી ખીલ શી પ્રીત?”

“જોઉં છું ત્હને પ્રીત કેમ નથી થતી!” મીનજનો ઉમળકો મ્હાર કહાડતાં મૃણાલે કહ્યું “ત્યારે રોમે રોમે કીડ પડશે પછી જોઇશ.”

“મ્હારે રોમે કીડ પડશે ત્હેમાં પ્રીત શી? પ્રીત તો તમ્હારા નહેવાને કે નહેને વિચારે વિચારે નકની વાસ મારે છે.”

મૃણાલ સ્થિરતાથી જોઇ રહી “મુંજ! હજુ ત્યારે ઘણું અનુભવવાનું છે. યાદ રાખજે” કહી તે જવાને ફરી.

“એમાં શું? જે લ્હાવો મળ્યો, તે ખરો.” કહી મુંજ હસ્યો.

“હા! પૂરેપૂરા લ્હાવો મળશે” કહી ચુસ્સાના આવેશમાં મૃણાલ ચાલી ગઇ. ત્હેનું મગજ કહ્યું કરતું નહિં હતું.

“એથી રૂકું શું!” પાછળથી પૃથિવી-વલ્લભનો હસતો, મીઠો, અવાજ આવ્યો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

દયા.

મૃણાલવતી ત્યાંથી ઝપાટાપદ મહેલમાં ગઇ. ત્હેના મનની સ્થિતિ કાંઇ વિચિત્ર થઇ ગઇ હતી.

ત્હેને લાગ્યું કે પોતે સ્વસ્થ તો હતી છતાં લોહી ઉકળતું હતી. મનમાં કાંઇ અપરિચિત વસ્તુ દાખલ થઇ હતી. મુંજને મળવા ગઇ ત્હારે તે જુદી હતી; હવે તે જુદી લાગી.

તંબુ ધાર્યું કે અધમતાના અવતાર સરખા મુંજના સંસર્ગથી ત્હેની શુદ્ધિને કલંક લાગ્યું હતું; અને તેથી ત્હેને આમ લાગતું હતું. અને પાછી શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં માલવનાથ તરફ પોતાનો તિરસ્કાર વધતો જતો હતો તેથીજ તે ત્હેના મન આગળ આવતો હતો.

તંબુ સંસર્ગદાય મટાડવા માટે સ્નાન કર્યું, અને માનસિક શુદ્ધિ મેળવવા ધ્યાન કરવા બેઠી. તે મુંજ ઉપર ઘણી ચુસ્ત થઇ હતી; અને તે ચુસ્ત રમેજીવનો આલિસાય હાવાથી, ત્હેને કહાડવાની મથામણ કરવા બેઠી.

ત્હેના જેવી જીવન-મુક્તને ચુસ્ત શું? તંબુ તો નિર્વિકાર દષ્ટિએ ત્હેના પાપ પુણ્યનું સરવાળું કહાડી, તે પ્રમાણે ત્હેની જોડ વર્તવું જોઇતું હતું.

ચુસ્ત અસ્વભાવિક હતો; ત્હેના કરતાં આ માણસ દયાને પાત્ર હતો. ત્હેના જેવી જીવન-દ્રીય

એની દયા નહિ કરે? ખરી વાત હતી. ગુસ્સો ઉતારવા માટે મુંજ વિષેજ વિચાર કરી તેના પર ક્રોધ લાવવી જોઈએ. મુંજ તો ખ્યાન આગળથી ખસતોજ નહોતો એટલે એ વાત તો સહેલ હતી.

તેને પોતાના સંયમનો ખરેખરો ખ્યાલ આવ્યો: ધણુ થોડા વખતમાં તે ગુસ્સો વિસરી ગઈ, અને મુંજને દયાની લાગણીથી જોવા લાગી. માત્ર કાંઈ ન સહમળ્ય તેવી રીતે હૃદય ચણચણતું હતું.

તે શા માટે ચણચણતું હશે? વિચાર કરતાં તેનું કારણ જણાયું. આમ દયા કરતાં તે આવા પાપી તરફ પૂરતો ન્યાય થવા દેતી નહોતી. તે પાપી તો હતો, તેના જોડેવું પણ અપમાન કર્યું હતું. તેને પોતાને તો કાંઈ માન અપમાન નહોતું હતુંજ નહિ પણ છતાં પાપની શિક્ષા તો થવી જોઈએ.

શું એ માણસની નફટાઈ હતી? કેવા પાપના પંકમાં તે પડ્યો હતો કે પોતે ક્યાં હતો તેનું પણ તેને ભાન નહોતું? તેને તેનું ભાન તો કરાવવું જોઈએ નહિ તો ન્યાય થયો કહેવાયજ નહિ.

શું શિક્ષા કરવી? એટલામાં જુની રીત યાદ આવી-તે ન્યાયી લાગી. હારી ગયેલા રાજાએને લાકડાના પાંજરામાં મુકી રાજમહેલ આગળના એકમાં રાખતા, અને લોકાંકી હાંસી ને મશ્કરીથી તેમના ગર્વીષ્ટ હૃદયોનો ગર્વ ગાળવામાં આવતો. શા માટે મુંજને આ શિક્ષા ન થાય?

તે ઉઠીને તૈલપરાજ પાસે ગઈ. તૈલપરાજને ગમે તે વાત ઉતરી ગઈ, અને સત્યાશ્રયે નૈયાર કરાવેલાં કાષ્ઠિજનમાં મુંજરાજને પૂરવાનો હુકમ કર્યો.

મૃણાલને શાંતિ વળી-હવે ન્યાય થયો! અંતરમાં સાથે એક વિચાર આવ્યો:-કે હવે એની પૃથિવી-વદલભતા ક્યાં રહી? સાથે એક ઉર્મિ થઈ ગઈ-કે આ આઘાત કેમ સહન કરે છે તે જોવું જોઈએ.

એમાં શું ખાટું હતું? તે ખીચારો હતો તો દ્યાને પાત્ર, માત્ર ન્યાય યુક્તિથી દીધેલી શિક્ષા સહેતા હતા. એવા માણસની શું સ્થિતિ છે એ જોવું એ શું તેના જેવી સંયુક્તિ-વાળીની ફરજ નથી?

શા માટે નહિ?

પ્રકરણ ૧૧ મું.

રસનિધિની ખિન્નતા.

વિલાસવતીને વાતાવરણમાં કાંઈ અપરિચિત મીઠાશ લાગી; તેના અંતરમાં સજીવન કરવા છાંટેલી અંજલીની અસર થતી હોય તેમ જીવ આવવા લાગ્યો.

તેનું હૃદય હજી પીગળ્યું નહોતું. સૂર્ય કિરણોના પ્રથમ સ્પર્શથી કળીની પાંખડીઓ ફરકે તેમ તેના ખીડેલા હૃદયમાં થવા લાગ્યું. તે જાણતી નહોતી કે શું થતું હતું-જે થતું હતું તે ધણુજ આલ્હાદક હતું એ વાત નિઃસંશય હતી.

એ આલ્હાદ ચારે દિશામાં પ્રસરતો હતો: અને તેનું લગ્ન નક્કી થયેલું જોઈ તેમાં વધારો થયો. તે પુરાણી રીત પ્રમાણે સત્યાશ્રયને મનથી વરી ચુકી હતી; તેનાં પગલાં પુજતી હતી; તેની અર્થાંગના થવાનાં સ્વપ્નાં અનુભવી જીવતી હતી. અત્યારે તે સ્વપ્નાંઓમાં પણ અણુદોટલી ભભક આવી.

એ ભભક અસ્પષ્ટ હતી, કારણકે સંસારના દહાવાઓનું તેને ભાન નહોતું.

રસનિધિએ કહેલી 'રસિકતાથી' તે ગુચ્ચવાઈ. એ તે શું હશે? તેને તે જાણવાનું મન થયું. તેણે મનને મારવા પ્રયત્ન તો કર્યો-રખેને તેમાં કલંક હોય? વખત મળે તો મૃણાલ-પાને પૂછવાનો પણ નિશ્ચય કર્યો; પણ આજે તે કંઈ દેખાતાં નહોતાં.

પણ તે જાણવામાં શું વાંધો હોઈ શકે? લક્ષ્મીદેવીએ નાટક પણ સાંભળ્યો હતો; તેના પિતા કવિઓ રાખતા હતા. ત્યારે એવા કવિને મળવામાં શું વાંધો?

મૃણાલવતી તે દિવસે હંમેશની માફક આવ્યાં નહિ, એટલે તેણે ઇશ્વરનું ખ્યાન છોડી પોતાની છતાસા સંતોષવાપર ખ્યાન દોડાવ્યું.

રખેને મૃણાલવતી આવતાં હોય તો જોઈ જાય તેની ખીડે તે થોડીવાર એસી રહી; પણ પછી હિંમત કરી ઉઠી. આજે વિજય-પ્રસંગ હતો. તે આજે પોતાના નિયમો જરા છોડે તો કાંઈ વાંધો લઈ શકે એવું નહોતું.

આ નવા વિચારો પોતાની માને જઈ કહેવા અને તે શું કહે છે તે પોતે સાંભળવા માંગતી હતી. આ માટે તે પોતાના પિતાના મહેલ તરફ ગઈ.

લીલમનો મહેલ રાજમહેલનો એક વિભાગજ હતો. અને બન્નેના ઉઘાનો પેલાં એક હતાં, પણ આજે કેટલાં વર્ષો થયાં તે એ

વચ્ચે વાડ કરી લેવામાં આવી હતી. એ વાડમાં એક છીંકું હતું ત્યાં થઇ વિલાસ પોતાના ખાપના મહેલ તરફ ગઇ.

સંધ્યાના સમયને થોડીવાર હતી. સૂર્યના મીઠા તાપમાં વાડી ઘણી શાભતી હતી. વિલાસ એક પલવાર ત્યાં ઉભી રહી. આ વાડીમાં આટલી રમણીયતા આજે કેમ લાગતી હતી ? વચ્ચે એક વૃક્ષોનો ઝુંડ હતો. ત્યાં આગળથી જતાં ત્યાં કાંઈ લાંબપર સુતું હોય તેમ લાગ્યું.

“કાણુ એ ?” વિલાસે પૂછ્યું.

સુતેલા માણસે એકદમ ચારે તરફ જોયું. વિલાસે ત્યાં જોવાપ્રયે “કાણુ કવિરાજ !”

“હા” રસનિધિએ કહ્યું.

વિલાસ ખંચાઇ. આ કવિને આમ મળવાની તહેલે આશા રાખી નહોતી.

“કેમ શું કરો છો ?”

“કાંઈ નહિં. લીલમરાજને અર્પણ કરવા એક અષ્ટક બનાવતો હતો.”

“આખો દહાડો કવિતાજ કર્યા કરો છો ?”

વિલાસે હસીને પૂછ્યું.

“ના” દીલગીરીભર્યા અવાજે રસનિધિએ કહ્યું.

વિલાસે ત્યાંના સુખપર છવાયેલી ઝાલિને જોઇ અને પૂછ્યું : “કેમ ? અહિંયા ફાવે છે ? કાંઈ જોઇતું કરતું હોય તો કહેઓ.”

“તમને જોઇએ તે તમને કેમ આપી શકશો ?” ડોકું ધ્રુણવી રસનિધિએ કહ્યું.

“શું જોઇએ છે ? ખાપુને જ કહેશે તે બધું મળશે.”

“આ ! તમને તો બાલક છો. બધું ક્યાંથી મળશે ? ક્યાં માલવા તો ક્યાં તેલંગણુ !”

“કવિરાજ ! તેલંગણુમાં શું આજુ છે ? તમને હજુ જોયું નથી તેથી કહો છો.”

“ના. ભલે તેલંગણુ સેનાનું હોય ; તેમાં મહારે શું. મહારી અવનતીના પ્રિય પુરજનો, મહારા મહાકાલેશ્વરના ગગનબેદી ઘંટનાદો, મહારા પિતાની પુનીત દાહભૂમિ—એ ક્યાં મળશે ?”

“આ તો મહારી બા કહે છે તેમ તમને કહો છો. ત્યાં પણુ રચૂત દેશ વિના એન પડતું નથી.”

“ખરી વાત છે.”

“પણુ તમને શું ? મહારી બા તો રાણી હતી, તેથી ત્યાં સાથે છે. તમને તો ત્યાં પણુ કવિ હતા, અહિંયા પણુ છો. અંજરાજ

કરતાં લીલમરાજ તમહારો વધારે આદર કરશે.”

“વિલાસવતી !” ફરીથી મ્હાનવદને હસી રસનિધિએ કહ્યું : “પરજનની મૈત્રી કરતાં સ્વજનની સેવા સારી.”

“તમને વાત ખોટી લાગે છે—”

“કારણુકે તમને સ્વજન અને પરજન વચ્ચે ભેદ લાગ્યો નથી.”

“તમહારે સ્ત્રી છે ?”

રસનિધિએ વિચાર કરી કહ્યું : “હા.”

“ત્યારે તો તે યાદ આવતી હશે.”

“હાર્તો ? અમહારે કાંઈ તમહારી માફક ત્યાગવૃત્તિ સેવવી છે ?”

“જુઓ ત્યારે હું શું કહેતી હતી ? ત્યાગવૃત્તિ નથી સેવી તેમ્હાંજ દુઃખ થાય છે.”

“વિરહ ભોગવી દુઃખી થવાને બદલે નિઠાર બની પ્રેમીજનોને વિસરી જવાં તેમ્હાં હું મોટાઈ માનતો નથી.”

વિલાસ સમજી નહિ.

તહેલે એક ડગલું આગળ ભર્યું. તેઓ ધીમે ધીમે લીલમરાજના મહેલ તરફ જતાં હતાં.

“વિરહ શું ?”

“પ્રેમ સહમત્યાં વિના તે કેમ સહમત્ય ? રસનિધિએ કહ્યું. તહેલે વિરમય બની આ નિર્દોષ છોકરી સહમત્ય જોયા કર્યું.

“કવિરાજ ! મહારે માનીને જરા તપશ્ચર્યા આદરો.” વિલાસે કહ્યું “તમહારે ચિત્ત શાન્ત થશે.”

“એવી ચિત્તની શાન્તીને શું કરે ?” ડોકું ધ્રુણવી રસનિધિએ કહ્યું. “ચિત્ત અશાન્ત છે—અશાન્ત થવાનું ત્યાં કારણ છે. તો શા સાફ એવો ખોટો પ્રયત્ન કરવો ? મહારી સ્ત્રી તમહારા જટલી છે ; તે ખીચારી દીન નેરાત આંસુ સારતી હશે—ત્યાંની પદ્મપલ વિષમ બની રહેતી હશે. તે આવું દુઃખ ભોગવે—અને હું સ્વાર્થી શાન્તીને ખાતર તપશ્ચર્યા આદરી નીઠાર બનું ! જે સુખ આપે ત્યાં માટે દુઃખી થવું એ પણ એક દહાવો છે.”

વિલાસ અનુકમ્પાભરી નજરે જોઇ રહી. “ત્યારે તમને દુઃખી થવું તેમ્હાં સુખ દેખાતું લાગે છે.”

“ના—”

“ત્યારે ખીજું શું ?”

“હું દુઃખી ન થાઉં તે માટે હૃદયનાં ઝરણાં સફરી નાંખું તો પછી તે સુખભીનું કદી ન થાય.”

“એ બ્રમ છે. સુખ એટલે દુઃખનો અભાવ.”

“કોણે કહ્યું?” જરા ભુસ્સાથી રસનિધિએ કહ્યું. “તમ્હને સુખ થું છે ત્હનેના ખ્યાલ નથી. સુખ એટલે માત્ર દુઃખનો અભાવ નહિ, માત્ર સંતોષ એટલુંજ નહિ. સુખ એટલે શરીર અને મનની ઉર્મિએ ઉર્મિનું નૃસ. સન્હારમાં પંખીનો કલ્પેલ જોયો છે? એનું નામ સુખ.”

“એ સુખ કેમ મળે?”

રસનિધિએ પલવાર ત્હની રહામું જોયું. “તમ્હે પરણેશો ત્યારે ખબર પડશે. તમ્હારું લમ સલાશ્રયકુંવર જોડે થવાનું છે.”

“હા.”

“ત્યારે ત્હને જોઇ તમ્હારું હૃદય થનગન થનગન નાચતું નથી?”

“શા માટે? એ પણ સંયમી છે-ને હું પણ સંયમી છું.”

“ત્હનેના રૂપશી કરી, ત્હના શબ્દો સાંભળી અંતર ઠારવાનું મન નથી થતું?”

“કોઇકળ વખત.”

“ત્યારે વિલાસવતી!” રસનિધિએ કહ્યું. “તમ્હને સુખ કે દુઃખની શાની રહમજ પડે?”

વિલાસ હસી.

“મ્હને રહમજ પાડો જોઇએ.”

“તમ્હારું હૈયું ઉગ્ગડ થયું છે તે ક્યાંથી પડશે. લો હવે મ્હેલ આવ્યો. પધારો.”

“કવિરાજ! મ્હારી જોડે વાત કરવી ગમતી નથી-કેમ? તમ્હારું ચિત્ત અસ્વસ્થ છે-અવન્ટી ગયું છે. તમ્હે દુઃખી થાઓ તે મ્હને ગમતું નથી.”

“ના. તમ્હે છો એટલી વાર હું મ્હારું દુઃખ ભૂલી જાઉં છું.”

“ત્યારે મ્હારે તમ્હને એક બે વાત પૂછવી છે.” કહી એક ઝાડના થાલાપર વિલાસ બેઠી.

“પૂછો.” ખીન્નવદને હસી રસનિધિએ કહ્યું.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

સહધર્મચાર.

“પણ કોઇને કહેશો નહિ.”

“હું કેને કહેવાનો હતો?”

“મ્હારી બા જાણે તો મ્હને જાહે.”

“ત્યારે એવી વાત મ્હને શા માટે પૂછો છો?”

વિલાસ મૂગી રહી.

“ખીજું કોઇ એવું નથી કે ત્હને પૂછું.”

“બોલો.”

“તમ્હે પરણેલા છો?”

“હા.”

“હું થોડા વખતમાં પરણવાની છું.”

“હા.”

“પરણીને મ્હારે કેમ વર્તવું?”

રસનિધિ ખડખડાટ હસી પડ્યો. “તમ્હે કેમ ધારો છો?”

વિલાસને આ હસવાનું કારણ રહમજનું નથી. “શાસ્ત્રમાં તો સહધર્મચાર કરવાનો કલ્પો છે.”

રસનિધિ ફરી હસ્યો. “બસ ત્યારે.”

“પણ બધા એમ કયાં કરે છે?”

“જમ માણસની જાત જુદી તેમ સહધર્મચારનો પ્રકાર જુદો” હસતાં હસતાં રસનિધિએ કહ્યું.

“તે કેવી રીતે?”

“અમ્હારી અવન્ટીમાં એક કડીયારો છે. તે પણ સપત્તિ તાંડવસહધર્મચાર આદરે છે—”

વિલાસે મૂગે મ્હેડે જોયા કર્યું.

“સન્હાર, બપોર ને રહાંજ એક એકને મારે છે.”

વિલાસ પણ હસી પડી “પછી?”

“પછી થું? ખીજો પ્રકાર એક વિપ્રવર્ધન છે.

“તે શા?”

“ત્હનું નામ સરસ્વતી સહધર્મચાર. તે અને ત્હનાં ધર્મપતિ એકમેકની સાત પેટી રોજ સંભારે છે.”

“નહિ, નહિ. મરકરી થું કરો છો?”

“સાચી વાત. પણ તમ્હારે તો બધા પ્રકાર સાંભળવા છે ને?”

“હા.”

“ત્યારે ત્રીજો પ્રકાર સ્વેચ્છાધર્મચાર.”

“એટલે?”

“ત્હની જે નજરમાં આવે તે કરે તે.”

“તે કાંઇ સહધર્મચાર કહેવાય?”

“હાસ્તો! પરણીને જે કરીયે તે સહધર્મચાર.”

“પછી કાંઇ સારા પ્રકાર છે કે બધા આવાજ છે?”

“હા, પછીનો પ્રકાર સ્વયંભૂસહધર્મચાર.”

“એટલે?”

“એક પક્ષ ધર્મનું આચરણ કરે ને ખીજ પક્ષને પરવા નહિ.”

“એ તો બહુ બોદું.”

“પણુ ધણે ભાગે લોકાને આ પ્રિય છે.”
 “કેમ?”
 “ધણુ ખરું સ્ત્રી ધર્માચરણ કરે ને પુરુષ—”
 “શું?”
 “ચાલુ તે કરે.”
 “અરર! કેવી અધમતા!”
 “એમ્હાં અધમતા શાની? ધર્મનું ગાડું એક જણુ ખેંચે ને બીજું ગાડાંમાં ખેંસે.”
 “પછી?”
 “પછી શું. એક પ્રકાર શુદ્ધસહધર્મ-ચારનો.”

“એટલે?”
 “બન્ને શાસ્ત્ર પ્રમાણે વર્તે તે ન હોય તેમ્હાં રસ, આનંદ કે પ્રેમ.”
 “તેમાં શું?”
 “આ પણ અધમ પ્રકારજ કહેવાય.”
 “જોડી વાત. આ પ્રકારજ ખરો.”
 “વિલાસવતી! પ્રેમ, આનંદ કે પ્રેમ વિનાનો સહધર્મચાર એટલે શું ત્હને તમ્હને ખ્યાલ છે?”
 “હા! મહારાજ અને જજલાદેવીનો એવોજ શુદ્ધ પ્રકાર છે.”
 “ત્યારે ત્હના જેવાં દુઃખી ને હિણુભાગી સ્ત્રી પુરુષો મળવાં કદાચ પડશે.”
 “ત્યારે ખરો સહધર્મચાર કયો?”
 “જ્યાં અન્યોઅન્ય પ્રેમ હોય, જ્યાં એકમેક માટે અનન્ત રસ વહેતો, જ્યાં આનન્દ દીન ને રાત—એકમેકના નયન લક્ષમાં, એકમેકના સ્પર્શમાં વસતો હોય—તે સહધર્મચાર.”
 “વિલાસ ગુચવાડામાં રસનિધિની રહામું જોઈ રહી.”

“તમ્હે તો બધી ઉધીજ વાતો કરો છો.”
 “ના. તમ્હને બધુંજ ઉંધું શીખવવામાં આવ્યું છે.”

“ત્યારે એક પુષ્ટું?”
 “સુખેથી.”
 “તમ્હારો સહધર્મચાર કેવા પ્રકારનો છે?”
 —પૂછતાં વિલાસે પૂછ્યું અને પરતાઈ. રાજ-કન્યાની ઉંચી પદવી પરથી પરિજનોને ગમે તેમ પૂછવાની ટેવ પડી હતી; છતાં રસનિધિમાં કાંઈ કળાય એવું ગૌરવ હતું. ત્હને જોઈ તો નહિ લાગે?

રસનિધિની આંખ ગંભીર થઈ, તેમાં મૃદુતા આવી.

“વિલાસવતી! મ્હારે મન સહધર્મચાર એકજ પ્રકારનો છે.”

“કયા?”
 “હેલા” કહી ત્હેણે નિસાસો મૂક્યો. વિલાસ રસનિધિના હેતભીના યુગ્મ રહામું જોઈ રહી. ત્હનાપર અનિર્વણનીય, અપરિચીત ભાવ ત્હને દેખાયા.
 “તમ્હારી સ્ત્રીનું નામ શું?”
 “ઉદયામતી.”
 “નામ સરસ છે.”
 રસનિધિ શીકકું હસ્યો.
 “ત્હને કાવ્યો આવડે છે?”
 “તે કાવ્યો લખે છે.”
 “ઓહોહો! ત્યારે તો કેણુ જાણું કેવી ય હશે.”

“દેવને પણ દુર્લભ એવી.”
 વિલાસ જરા મૂંઝી રહી, વિચારમાં પડી.
 “ત્હને એવી થતાં શીખવશે?”
 રસનિધિ હસ્યો.
 “મ્હારે થોડાં કાવ્યો સાંભળવાં છે”
 વિલાસે એકદમ કહ્યું.
 “મૃણાલવતી વડશે નહિં?”
 “તે કયા નળવનાનાં હતાં?”
 “તો મ્હારે શો વાંધો. શું સાંભળવું છે?”
 “મ્હારી બા કયા કવિની વાત કરતાં હતાં?”
 “મહાકવિ ભવભૂતિ.”
 “ત્હેનું કયું કાવ્ય આવડે છે?”
 “બધાં. તમ્હારે કયું સાંભળવું છે?”
 “મ્હારી બા કાંઈ માલતીમાધવની વાત કરતી હતી.”
 રસનિધિ જરા ખંચાયો. “ઠીક ત્યારે. તે કયારે?”
 “જોઈશ. વખત મળશે ત્યારે આવીશ.”

પ્રકરણ ૧૩ મું.

લક્ષ્મીદેવી રણુ ચ્હડ્યાં.

રસનિધિએ ખિન્નતામાં માથું નમાવ્યું તે વિલાસે જોયું; અને ત્હેનું હૈયું દ્રવી ઉડ્યું. શું બીચારાપર આક્રમ! શું ત્હની સ્ત્રીપર આક્રમ!

ત્હની સ્ત્રી બીચારી પોતાના જવડીજ હશે, અને અત્યારે એકાન્ત અવન્તીમાં પતિવિયોગે ઝુરી મરતી હશે. ત્હેણે તો બીચારીયે સાગ-વૃત્તિ નહિજ કેળવી હોય. ત્હને તો જગત મિથ્યા છે એવો ભાગ્યેજ ખ્યાલ હશે. પોતે પરણે અને સલાશ્રય દૂર દેશમાં કારાગૃહ સેવે તો પોતાને શું થાય?

[ચિત્રકાર:]

પૃથિવી વદલલ.

[રા. અનંત મ. માવી.]

જે તરફ રસનિધિ હોતો તે તરફ લેતો, બાળતા અજાણતા, નજર ચમ. પૃષ્ઠ: ૩૦

આવા વિચારો ક્યાં સુધી તેના મનમાં થોળાયા કર્યા. ખીચારી કાલ્પસેરી, કામલહૃદયી ઉદયામતીના દુઃખે તેના સંયમી હૃદયને પણ દુઃખી બનાવ્યું. અને તેમાં ઉદયાનો પતિ કેવા સુંદર, વિદ્વાન હતો; આવા પતિ પાછળ કાણ દુઃખી ન થાય? પોતાની વાત તો જુદી હતી; પણ ખીજની શી સ્થિતિ? આવા વિચારો કરતાં તેની આંખ પણ મીંચાઇ નહિ. આખરે તેણે બારી ઉઘાડી બહાર ડોકીયું કર્યું.

રાત શાન્ત હતી—ચાંદની વાડીમાં પ્રસરી હતી. જે તરફ રસનિધિ હતો તે તરફ તેની, જાણતા અજાણતા, નજર મ્હન—અને રસનિધિને તેના મિત્ર ધનંજય જોડે કરતાં કરતાં વાત કરતાં જોયા. એકામતાથી તે જોઇ રહી—એ કવિવરો શી રીતે, શું વાત કરતા હશે તેની કલ્પના કર્યા કરી. એકદમ તે ઉભી હતી તેની નીચેનું બારણું ઉઘાડ્યું—અને એક સ્ત્રી બહાર આવી. વિલાસ વિસ્મિત થઇ—અને પાછી ખંચાઇ ઉભી રહી.

તેણે લક્ષ્મીદેવીને તરત ઓળખી; તેને સંબોધન કરવા “બા”—શબ્દ તેની જામે આવી ઉભો, પણ તેને માતાનો ધાક લાગ્યો એટલે મૂંઝી રહી. એવી કવિરાજીને સંધ જવાની વિનંદી કરવા જતી હતી એમ સ્પષ્ટ લાગ્યું. તેણે ધીમેથી બારી ખંચ કરી, ફરીથી ઉઘ આણવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો.

લક્ષ્મીદેવી ડોહ પર ડોહ દબાવી ઉભી રહી. મહાસામન્તને તૈલપરાજે ઓલાવ્યા હતા એટલે તેની વાટ જોતાં તે થાપી મ્હન હતી; અને બારીએથી નજર કરતાં બે કવિઓને જોઇ તે બહાર આવી.

જતાં તે માત્ર મળવા માટે આવી નહોતી. ઘડીચોની ઘડી સુધી તસુ રહડાવી તેણે કાંઇ વિચાર કર્યાં કર્યો હતો; અને તે એક દ્રઢ નિશ્ચયપર આવી હતી. તે નિશ્ચય પૂરો પાડવા તે અત્યારે બહાર આવી હતી.

વર્ષો થયાં જુદી જુદી લાગણીઓ અત્યારે એક કેન્દ્રસ્થાને ભેગી મળી હતી; જુદા જુદા વિચારોની માલા યુથાઇ તે વડે એકજ જાપ ચાલ્યા કરતો હતો. ધીમાં, નિશ્ચયાત્મક ડગ ભરતી સ્થૂનરાજની પટરાણી રણે રહી.

તે થોડુંક આગળ આવી, અને ઉભી રહી. રસનિધિ ને ધનંજય કાંઈનાં પગલાં સાંભળી ચમક્યા ને મૂંઝા રહી ઉંચું જોયું.

“કવિરાજો!” ધીમેથી લક્ષ્મીએ કહ્યું.

બન્ને કવિઓ એકમેકની સહાય જોઇ રહ્યા.

“શું કહે છે બા?” ધનંજયે કહ્યું.

“કેમ હજી સંધ નથી ગયા?” ચારે તરફ જોઇ લક્ષ્મીદેવીએ પૂછ્યું.

“સ્થાન અપરિચિત છે—તે ક્યાંથી ઉઘ આવે?” રસનિધિએ કહ્યું.

“કવિવરો! મુંજરાજને મારવાનો હુકમ થઇ ગયો છે” ધીમેથી લક્ષ્મીએ કહ્યું.

“હા!” બન્ને ઝોલી ઉડ્યા.

“હા.”

બન્ને કવિઓએ નીસાસો મૂક્યો. રસનિધિએ તખીયેત વાળી હોહ કરડ્યા; ધનંજયે ડોકું નીચું નાંખ્યું.

“કેમ ધનંજય! શું વિચાર કરો છો?”

“બા! અમ્હારો સૂર્ય અસ્ત થઇ ગયો.”

“હજી વાર છે.”

કાંઈ બોલ્યું નહિ.

લક્ષ્મીદેવી પાસે આવ્યાં અને ન સંભળાય તેમ કહ્યું: “એને છોડવી લઇ જવાની છે હિંમત?”

ધનંજય ગભરાઇ પાછો હટ્યો, પણ રસનિધિએ તીક્ષ્ણતાથી ઉંચું જોયું, અને એક પલમાં લક્ષ્મીદેવીના મનના વિચારો પારખ્યા. પણ તે ખોટું હતું “હું તો મશ્કરી કરું છું.”

“બા!” રસનિધિએ કહ્યું. “તમ્હને મશ્કરી લાગે છે; પણ અમ્હારા તો અંતરની એ અભિલાષા છે. શું કરીયે? દેશ પારકા છે, માણસો પારકા છે. અકલામણ કાને મ્હોડે કહાડીયે? અમ્હે તો કેદીયો.”

“તમ્હે ક્યાં કેદમાં છો?”

“અમ્હે નથી; પણ અમ્હારો શ્વાસ ને પ્રાણ—મયુરાઆસના ભગવતી સરસ્વતીના લાડ—કરાયો અમ્હારો રાજ આવી દુઃશાએ પહોંચ્યો છે. પછી શું દુઃખ ઓછું છે?”

“એ તો આજે આમ લાગે છે—કાલે વિસરી જશે.”

“બા! કરાગ્રહના કાળા ડામ કદીયે વિસરાયો છે? ને તેનાં કલ્કે કદીયે દૂર થયાં છે?”

લક્ષ્મીદેવીનું મુખ ઝાંખું થયું. રસનિધિએ આગળ ચલાવ્યું: “તમ્હે સ્વતંત્ર છો—સુખી છો” દરેક શબ્દ પર ભાર મૂકતાં તેણે કહ્યું.

“કેમ જાણ્યું?” કડવાશથી રાણીએ પૂછ્યું.

“તમ્હે તૈલપરાજના રાણીનાં બંદન છો—તેના મહાસામન્તના પત્ની છો. તમ્હે

ક્યાં પરાધીનતા સહી છે, કારાગૃહો સે-ચ્યાં છે કે તમ્હને અમ્હારા પ્રભુની દયા આવે? શું કરીયે પરદેશમાં કોઇની સહાય નથી;—નહિં તો—” કહી રસનિધિ અટક્યો.

“શું કરો?”

“તમ્હે કહ્યું તે. મુંજરાજને છોડવીયે.”

“રસનિધિ! તૈલપરાજના પંનમાંથી કોઇ કદી સટકે?”

“સહસ્ત્ર હાથનો સહસ્ત્રાન્નું મહાત થયો તો પછી એ હાથના તૈલપનો શો હિસાબ?”

“કવિરાજ!” લક્ષ્મીદેવી મસ્કરીમાં બોલવાનો પ્રયત્ન કરતાં હતાં છતાં તેમ્હાં ગાંભીર્ય આવ્યું. “આ કાવ્યો રચવાનું કામ નથી.”

“ના. બા! આ તો કાવ્યોનો કતવ્યમાં સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે.”

“કરો જોઇએ” મસ્કરીમાં લક્ષ્મીદેવી બોલ્યાં.

“મુશ્કેલીજ માત્ર એટલી છે કે અહિયાંના કોઇ જાણુભોમીયાની મદદ નથી. તમ્હે આપશો?” ધીમેથી રસનિધિએ પૂછ્યું.

લક્ષ્મીદેવી રસનિધિના બોલવાનો અર્થ રહમજી.

“મદદ તો ભોજાનાથ સદાએ આપશે. અમ્હારા રાજ્યમહેલના મહાદેવની માન્યતા ધણી છે. ત્યાં આવી જો મુંજ એક બીલીપત્ર રહ્યાવે તો બીજી પેલે તે આકાશમાર્ગે અવનતી જાય એવું તેમાં સત છે.”

રસનિધિ આ શબ્દોનો અર્થ રહમજીવા જરાવાર નીચું જોઇ ઉભો રહ્યો: ને પછી કહ્યું: “બસ એટલું જ ને? તમ્હારી ખાતી છે?”

“હા. પણ ત્યાં આવવો જોઇએ.”

“તે તો કેમ બને? ત્રીશુલધારી ભગવાન કાઢાળી પાવડા મોકલે તો તો કાંઇ બને.”

“રસનિધિ! તમ્હારી કલ્પનાશક્તિ જખરી છે.”

“ત્યાર વગર હું કવિ થયો? બા! કાંઇ શંકરને મનાવવાનો રસ્તો બતાવો.”

“શ્રદ્ધા રાખો.”

“બા! અમ્હારે મન તો રચૂનાધીપના પટરાણીજ સાક્ષાત્ શ્રદ્ધાનો અવતાર છે.”

“એ શ્રદ્ધા સદાયે ફલશે” ધનંજય વચ્ચે બોલ્યો.

“રસનિધિ! વજ્ર જેવું હેયું છે?”

જમર રહ્યાવી લક્ષ્મીએ પૂછ્યું.

“હા.”

“આમ આવો.”

શબ્દો બોલ્યા વિના લક્ષ્મી અને રસનિધિ એકમેકનો અર્થ રહમજીયાં; અને આગળ તે ને પાછળ કવિઓ એમ તે ત્રણે જણ મહેલની એક એતાડી ખાળુ તરફ જાનાંમાનાં ચાલ્યાં.

મહેલનો એક ભાગ પડતર થવા આવ્યો હતો, તેહનું બાંધકામ ચાલતું હતું તે તરફ લક્ષ્મી ગઇ, થોડે દૂર એક ઝાડ નીચે કાઢાળી, પાવડા, ટોપલા વિગેરે બાંધકામના સાધનો પડ્યાં હતાં. લક્ષ્મીએ આંગળી વતી તે દેખાડ્યાં, ને રસનિધિએ હા કહી.

ત્યાંથી મૂળે મ્હોડે લક્ષ્મી થોડે દૂર, ઝાડોની ઝાડોમાં થઇ એક વાવ હતી તે તરફ કવિઓને લઇ ગઇ.

“આ વાવનું ભાંયર” રાજમહેલની નીચે નીકળે છે” લક્ષ્મીએ ધીમેથી રસનિધિના કાનમાં કહ્યું. “અને જે ખંડમાં એ ભાંયર નીકળે છે, ત્યાંથી ત્રીશ હાથ દૂર બીજા ભાંયરામાં—”

“મું—”

લક્ષ્મીએ હોઠ પર આંગળી રાખી તેને ચૂપ રાખ્યો, અને ત્રણે જણ જેમ ગયાં હતાં તેમ અધારામાં લપાતાં પાછાં આવ્યાં. ન્યાં તેઓ ઉભાં હતાં ત્યાં આવી ત્રણેએ નિરાંતના નીસાસા મૂક્યાં.

“આ પેલું અમ્હારા રાજ્યમહેલનું શિવાલય. એ મહાદેવ માટે શું કહેવાય છે તે જખર છે?”

“ના. કે રોજ રાતે શહેર બહાર ભુવનેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં તે ભેરવને મળવા જાય છે.”

“કેવી રીતે?”

“એનો પોડીયો છે તે જખરો છે. બંદિરમાંથી અલોપ થઇ, પાતાલ માર્ગે ભુવનેશ્વરના મંદિરમાં નીકળે.”

“એમ?”

“હા. ભગવાન રીઝવા જોઇએ.”

“બા! એ ભગવાન રીઝશે.” હોંસભર્યાં અવાજે રસનિધિએ કહ્યું.

“હવે ભોજાનાથની વાત પૂરી થઇ; મહારાજ હવે આવતા હશે. હું જાઉં છું.”

“પધારો બા!” સાભાર અવાજે રસનિધિએ કહ્યું: “આજે અમ્હારાં કુલદેવી તમ્હે છો.”

“તમ્હારાં કુલદેવી!”

“ભૂલ્યો.” જીભ કરડી રસનિધિએ કહ્યું.

“અવનતીનાથના.”

“હું મ્હારા રચૂનરાજની યાદે તો બસ છે.”

પ્રકરણ ૧૪ મું.

કાષ્ટપિન્નર.

આજે રાતે મૃણાલવતીને ઉઘ આવી નહિ. આ અપરિચિત અનુભવ હતો, કારણ કે તે સદાએ નીરાતે ઉઘતી. તોણે ઉઘ આણવક મથામણ કરી, પણ કાંઈ પત્તા લાગ્યો નહિ; તોણે ધ્યાન કરવા કરવા કયો પણ તે રૂઝુ નહિ. મુંજના પાપપુણ્યનું સરવાયું કહાડવામાંજ તેના મનને અત્યારે ખરો સાર સમાયેલો લાગ્યો.

ધરીયો પર ધરીયો વીતવા લાગી; પણ આંખો મીચાઈ નહિ, તેમ નજર આગળથી મુંજ ખસ્યો નહિ. પાંખી મુંજને કચરી નાંખી પાપનું કલ આપવું, કે તેના પર દયા કરી તેને પુણ્યમાર્ગ દેખાડવો તે કાંઈ સહમગ્યું નહિ. પલમાં તેને દુઃખી કરી, રીખાવી, તેના પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરાવવું મન થયું, ધરીમાં તેના આત્માનો ઉદ્ધાર કરવા તેને નિષ્કલંક જીવનના પાઠ શીખવવાનું મન થયું. મન નિશ્ચય પર ન આવ્યું, અને પ્રભાત આવી પડેલું.

નિશ્ચય કરવાનું તોણે મોકક રાખ્યું. કાષ્ટ-પિન્નરમાં મુંજને પૂરવાનો હુકમ તો થઈ ગયો હતો, એટલે આ શિક્ષાથી જો તે કાંઈ નમે, તેને સદુષ્ટિ આવે તો પછી નિશ્ચય કરવો સહેલ થઈ જાય એમ તેને લાગ્યું. તૈલપનો દુશ્મન કેવો દુષ્ટિ હતા તેની તેને ખાતરી થઈ; અને તેને પશ્ચિમાં તૈલપનો અને તેનો પ્રતાપ કેવો નીતિમાન અને ન્યાયી હતા તેની પણ ખાતરી થઈ; અને પોતે આદરેલી નીતિને ન્યાય-થીજ તેના ભાઈનો આખરે વિજય થયો એ તણ વાત તે વધારે દટાતી માનવા લાગી.

સૂર્યોદય થતાં સ્નાન ધ્યાન કરીને તે રાજમહેલની બારીએ નીકળી; અને તેને જતાં જોઈ જાકલાદેવી તે લક્ષ્મી પણ આવી લાગ્યાં. પાંખીએને કચરાતા જોવામાંજ સત્યનો વિજય હતા એટલે આવે પ્રસંગે રાજ્યમહેલનાં બધાં નરનારી હાજર થઈ ગયાં.

રાજ્યમહેલના મોકમાં પણ લોકાની ઠઠ ભરાઈ હતી. રાજ્યમહેલની એક ભાંતની પાસેથીજ એક ખંડ જેવું મોટું લાકડાનું પાંજરું ઉભું કરવામાં આવ્યું હતું.

અવારનવાર કાંઈક નરેશો તૈલપરાજના ખાહુના પ્રાયશ્ચથી નિરાધાર બની આ પાંજ-

રામાં પોતાના પાપનો પશ્ચાતાપ કરવા આવતા હતા.

જાહેરમાં, તિરસ્કારમાં હસતા પ્રજાજનો સમક્ષ આખો દિવસ ગાળવો એ ગમે તેનો ગર્વ ગણે એવો અનુભવ થઈ પડતો. તોણે સામાન્ય જનનો સંસર્ગ કદી કર્યો નહિ હોય, તેની આસપાસ દરેક પ્રકારના લોકો આવતા, તેની મજાક કરતા, કોઈક વખત યુક્તા, કોઈક વખત દેભાં કેંકતા, અનેક કટુ વચ્ચે તેને તેની સ્થિતિનું ભાન કરાવતા; જેઓ સિંહાસન કે અંખાડી શીવાય, જનને ચામરના આડમ્બર વિના કદી મેડા ન હોય તેઓ નિરાધાર બની ઉભી રહેતા, થાકી, દીન બની પાંજરામાં ખેસતા કે સતા.

આ યુક્તિ ભલા ભલાનાં માન ભંગ કરતી. ઇન્દ્ર જોવાનો આપ ઝાંખતો, કણુ જોવા દાનેશ્વરીઓ દીન બની મરણની યાચના કરતા. અધમતાનો આવા અનુભવે દરેક જણ જીભ કરડી કે માથું પટકી મરણની શાંતી મેળવવા પ્રયત્ન કરતું; અને આવે દરેક નિષ્કલંક પ્રત્યે લોકો હસતા, કેદી લાચાર બનતો, અને તૈલપરાજની ક્ષતિ દશે દિશામાં પ્રસરતી.

મૃણાલની વિવેકબુદ્ધિ જડ નહોતી બની; આ પાંજરામાં મુંજનો ગર્વ ગણે તેથીજ સલનો જય થશે એમ તેની ખાતરી થઈ.

લોકાની પણ ઠઠ થઈ; અને મહામુરકેલીયે સૈનિકો લોકોને પાંજરાથી દૂર રાખી શક્યા.

બધા એકી નજરે જોઈ રહ્યા; મૃણાલના સ્વસ્થ હૃદયમાં અધિરાષ્ટના-માત્ર અધિરાષ્ટ નાજ-ધબકારો થવા લાગ્યા; અને મહેલના બારણામાંથી ચાર સૈનિકો મુંજને પીઠ પાછળ હાથ બાંધી પાંજરામાં લાવ્યા.

તેના મુખ પર તેવીજ શાન્તિ ને ગૌરવ, તેની આંખમાં તે જ હાસ્ય, તેના પ્રચંડ શરીર પર તેવીજ સ્વસ્થતા હતી. હાંસથી હાથીએ ચડતો હોય તેમ તે પાંજરામાં કુદીને આવ્યો, અને જરાક હસીને ચારે તરફ જોયું.

તે આવ્યો ત્યારે લોકોએ જરાક ઠીઠીયારી શરૂ કરી હતી; પણ તેણું સ્વરૂપ, તેણું હાસ્ય જોઈ બધા ચૂપ થવા લાગ્યા. તેને પકડી લાવેલા એક સૈનિકથી ન રહેવાયું.

“કેમ પૃથિવી-વહલલ! ખુશી તો ખરા?”

મુંજ તેના તરફ ફર્યો, આનંદથી હસ્યો, ને સ્તંભ સરખો પગ ઉચકી, તેને એક એવી લાત મારી કે ઠેસ મારતાં રોકું જઈને દૂર પડે તેમ તે ખીચારો હવામાં અદ્ધર ઉડી,

સૈનિકોએ પોતાને જવા સારું ઉઘાડા રાખેલા બારણામાં થઇ બહાર, લોકો હતા ત્યાં, પડ્યો. સાથે મુંજે મ્હોટેથી કહ્યું: “ભાઇ તમ દેખે વિશેષ.”

લોકો ખડખડાટ હસી પડ્યા, તાળી પાડવા લાગ્યા ને રસ્તામાં નિરાધાર પડેલા સૈનિકની મસ્કરી કરવા લાગ્યા. અટારીપર ઉભેલી મહેલની સ્ત્રીઓનું પણ હસવું માયું નહિ. બીજા સૈનિકો પાંજરામાંથી ઉતાવળા બહાર નીકળ્યા ને બારણું વાસી દીધું.

પેલા સૈનિકને બીજાઓએ મહામહેનતે ઉભો કર્યો. તેની વેદનાની બ્રુમે લોકો હસતા; ને મુંજ પણ હસતો. તેને ઉભો કર્યો ત્યારે પાંજરામાંથી મુંજે કહ્યું: “ભાઇ! તું તો ખુશી ખરો?”

લોકો ખડખડાટ હસી પડ્યા. બધા મુંજ પરનો દેશ ભૂલી ગયા ને તેણે કરેલી ગમ્મતથી ખુશ થયા.

આ ગમ્મતથી હસતો મુંજ ચારે તરફ આનંદથી જોઇ રહ્યો. તેણે અટારીપર નજર નાંખી, મૃણાલવતી તરફ જોયું, અને માયું નમાવી નમસ્કાર કર્યા. જકલા જરાક હસી પણ લક્ષ્મી ખડખડાટ હસી પડી. માત્ર મૃણાલે પોતાની કરડી જોયા કહ્યું. આ પાપીમાં ખિન્નતા નહોતી. તેનું ગોરવ અભંગ હતું, તેની સ્વસ્થતા નિશ્ચલ હતી. શું આ માણસ ઘુળ ચાટતો ન થાય?

મુંજે તેના પાંજરાની આસપાસ ઉભેલા લોકો તરફ જોયું.

“તમ્હે આ શું કરો છો? તમ્હને શરમ નથી આવતી? તમ્હારો રાજા આજે અવન્તી-પતિને પકડી લાવ્યા છે ને તમ્હે આવા સાદા વસ્ત્રમાં? ને આમ મુદ જવા. જાઓ જાઓ.” મળકમાં હસતાં મુંજે કહ્યું. “જરા ફાંકડા થઇ આવે. તેલગણી સુદરીઓ ક્યાં છે? સ્ત્રીઓ વગર વિજય ઉત્સવ થાય? રંગ, રાગ, બધી સામગ્રીઓ જોઇએ.”

ત્યાં ઉભેલા લોકો હસ્યા. મુંજે એક ન્હાની છોકરીને ધોલાવી.

“આમ આવ. ત્હને ગાતાં આવડે છે?”

“ગાતાં!”

“ગાડી! અવન્તીમાં ત્હારી જવડી છોકરીઓ હોય તો અત્યારે ગાય, બજાવે ને નાચે. ત્હને નાચતા આવડે છે?”

“ના.”

“હવે તારી.”

“ગાતાં આવડે છે?”

“ના.”

“કેવા માણસો છો? બીચારો તૈલપ જીતિને આવ્યો ને તમ્હે તેને ગીતે વધાવતાયે નથી. ચાલ હું શીખવું. ત્હને સંસ્કૃત આવડે છે?”

“નાજ.”

“ડીક જો, શીખવું.—ત્હારી તેલગણી મ્હને ખરોખર આવડે છે કે નહિ તે જોજો.”

“તૈલપતણી નગરી સદા રસગાન તાન વિહિન જે.”—

“જોઉં જોલ. આવડ્યું?” નીચા વળી, હતાળ અવાજે મુંજે પૂછ્યું.

બાલા બીચારી શરમાઇ નીચું જોઇ રહી. લોકો હસતે મ્હોટે જોઇ રહ્યા.

“જોલ-જોલ! ગભરાય છે શું? જો હું ગાવા લાગું.”

છોકરીએ ઉચું જોયું અને આવે સ્નેહાલ અવાજ, આવું પ્રતાપી મુખ, આવી શ્રદ્ધા-આકર્ષી નજર જોઇ તેનો ગભરાટ અદૃશ્ય થયો; અને મુંજની સાથે ધીમેથી ગાવા લાગી “તૈલપ તણી નગરી સદા—”

“શામારા!” મુંજે કહ્યું “ચલાવ-ચલાવ:-રસ ગાન તાન વિહિન છે.”

છોકરી જોલી; લોકો પણ ધીમેથી જોતા. મુંજે અવાજ મ્હોટો કહાડી બીજું ટુંક ઉઠેરી.

“તે પૃથ્વી કેરા નાથના પદરપદરથી રાચી રહે.”

મુંજના સંસ્કારી, જુલંદ અવાજના પડખા શમ્યા. લોકોના હૃદયમાં ગભરાટ પોઠો, અને તેમ્હના ભયભર્યા નમને અટકીમાં ઘેટેલી મૃણાલવતી તરફ ફર્યા.

મુંજે મસ્કરીમાં પૂછ્યું: “મૃણાલબાથી ગભરાવ છો? ગભરાશે નહિ. તેમ્હણે પણ એ વાત કબૂલ કરી છે.” મૃણાલ સાંભળે એમ મુંજે કહ્યું. મુંજનો મીઠો, હસલો અવાજ બધે પ્રસરી રહ્યો, અને મૃણાલના યુરસાનો પાર રહ્યો નહિ. તેની આંખમાં વીજળી ચમકી, અને રણે તેની અસ્વસ્થતા કાઢી જોઇ ગય એવા ડરે તે એકદમ ત્યાંથી ચાલી ગઇ.

અટારીમાં ભંગાણુ પડ્યું. જકલાદેવી પણ ત્યાંથી ચાલ્યાં ગયાં, થોડી દાસીઓ પણ ગઇ. માત્ર લક્ષ્મી પ્રફુલ્લ હૃદયે જોઇ રહી.

મુંજ પોલી છોકરી તરફ ફર્યો. “ચાલ મ્હને પૂરું કર તો—

“તૈલપ તણી નગરી સદા, રસ ગાન તાન વિહિન છે.”

તે પુરસ્કારના નાથના પદ સ્પર્શથી રાગી રહે.”
બોલો બોલો.”

કેટલાકો બહીતા બહીતા બોલ્યા.

એટલામાં રાજ્યમહેલમાંથી પચ્ચીસ ત્રીસ સૈનિકો આયુધો લઈ આવ્યા અને લોકોને વીખરાવવા તેના પર તુટી પડ્યા.

લોકો જીવ લઈ નહાસી ગયા. મુજે પાંજરામાં ઉભા ઉભા હર્યા કર્યું; રહાયું અટારી પર લકડીએ તે હાર્યનું પ્રતિબિમ્બ પાડ્યું.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

માધવનો સંયમ.

બીજે દિવસે રહવારે રસનિધિ સ્નાનસંધ્યા કરી શિવને બીલી રહ્યાવવાને મિષે જે મહાદેવના પ્રતાપની વાત લકડીદેવીએ કરી હતી તેનું દર્શન કરવા ગયો.

શિવાલયમાં વિલાસને ધ્યાન કરતી જોઈ, રસનિધિ થોડીવાર ઉભો રહ્યો; અને તે કોમલ દ્વાવણ્યવતી બાહ્યિકાને અરસિક વૃષ્ઠિને શોભે એવા પદ્માસનને પણ મોહક બનાવતાં જોઈ. એક પલવાર તેના બીડેલાં નેત્રોનો રૂપાળો ઘાટ, અંગરેખા અસ્પષ્ટ છતાં અપૂર્વ મરોડો તે કવિની દૃષ્ટિએ જોઈ રહ્યો. અને તે જોતાં જોતાં તેનું હૃદય તે વૈરાગ્યની જવાની આંચે ચીસલાઈ રહેલી વેલને રસ સીંચી બચાવવા નક્કી રહ્યું.

થોડીયો ક્યાં હતો તે તેણે નજરમાં ધાલ્યું. અને પાસે જઈ શંકર પર બીલી રહ્યાવી અને બારણા આગળ જઈ વિલાસ ધ્યાનમાંથી પરવારે તેની વાટ જોતો ઉભો.

થોડીવારે કોઈ આવ્યું. રસનિધિ પાછો ફર્યો અને સત્યાશ્રયને આવતો જોઈ જાણે બીલી રહ્યાવી પાછો જતો હોય તેવો ડોળ મ્હાલો મંદિરના પગથીયાં ઉતરવા લાગ્યો.

“કોણ છે?” સખ્તાધથી, લખાં રહ્યાવી સત્યાશ્રય બોલ્યો.

“હું? અવનતીનાથનો કવિ છું.”

“મહાસામન્ત છોડવી ગયા તેમ્હાનો?” તિરસ્કારપૂર્ણ સવાલથી રસનિધિએ પણ સ્થીર દૃષ્ટિએ જોયા કર્યું: “હા.”

“અહિયાં કેમ આવ્યો છે?”

“શંકરના દર્શન કરવા” તોછડાઈથી રસનિધીએ કહ્યું.

“તમ્હારે માટે ગામમાં શિવાલયો ઘણાં છે. આમાં કોઈને જવાનો હુકમ નથી.”

“શંકરભુવન સદાયે સધળાનેજ માટે હોય છે. અમ્હારે ત્યાં તો એવો નિયમ છે; અહિયાં કેવો છે તેની મ્હને ખબર નથી.”

સત્તાપૂર્ણ ઉચ્ચારણથી સત્યાશ્રયે જોયું; અને આવા નજવા માણસ જોઈ જીભાંગેડી ન કરવા માત્ર આટલુંજ કહ્યું: “ડીક! હવે ખબર પડીને?”

રસનિધિ જવાબ આપે તે પહેલાં સત્યાશ્રય સાંધી ચાલ્યો ગયો. કવિએ થોડી વાર હોઠ દાબી જોયા કર્યું, સરસ્વતીના ભક્તને ન જાણે એવો યુરસો તેના હૃદયમાં ભરાઈ આવ્યો હતો.

તે મંદિરની પાછળ જઈને ઉભો, અને થોડી વારે સત્યાશ્રય બહાર નીકળી રાજ્યમહેલમાં ગયો એટલે તે પાછો મંદિરમાં આવ્યો. વિલાસ મહાદેવજીની પૂજા કરતી હતી.

“કેમ વિલાસવતીબા!” રસનિધિએ પૂછ્યું: “શું કરો છો?”

“હમણાંજ ધ્યાન કરી રહી.”

“લણું ત્હમને આવી રમણીય રહવારે અહિયાં કેદ થઈ રહેવું” ગમે છે?”

“મ્હને એમ્હાં કેદ લાગતીજ નથી. ધ્યાન ક્યાં વિના ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કેમ થાય?”

“નિરોધ શા માટે કરવો જોઈએ તેનીજ મ્હને રહમજી પડતી નથી.”

“જીઓની. ઉદયામતી નથી તેથી તમ્હને કેટલું શોષવું પડે છે? નિરોધ હોય તો એવું ન રહેવું પડે.”

રસનિધિ હસ્યો. “તમ્હને ઉદયામતી યાદ રહી ગઈ લાગે છે.”

“હા. આખી રાત તેનાં, અને પેલો તમ્હે નાટક કહ્યો હતો તેનાં સ્વમાં આવ્યાં ક્યાં.”

“આ તમ્હારો નિરોધ કે?”

“મ્હારામાં જરા કલંક પેકું છે ખરું.” વિલાસે હસીને કમૂલ કર્યું: “પણ હું તો હજી કાચી છું.”

“ભોળાનાથ કરે ને તમ્હે પાકાં ન થાઓ.”

વિલાસવતીએ મૂંઝે મ્હોડે શંકરપર ફૂલ રહ્યાવ્યાં, અને પગે લાગી તે ઉઠી.

“હવે ક્યાં જશો?”

“મૃણાલપાને પ્રણામ કરી આવું.”

“મૃણાલપા તો પૃથિવી-વલ્લભ પાંજરામાં પૂરવાના છે તે જોવા ગયાં છે.”

“સારે શું કરું? પેલો તમ્હારો નાટક કહ્યો જોઈએ. તમ્હારે કંઈ જવું છે?”

“ના,” રસનિધિએ કહ્યું “એ નાટક સાંભળી શું કરશો? તેમાં શુષ્ક વૈરાગ્ય નથી,

સંયમ નથી, ચિત્તશ્રુતિનો નિરોધ નથી. ત્હેમાં તો એ નિરોધ, નિખાલસ હૃદયનાં ઉતાળા બાળકોની કથા છે. તે એકબીજાને પ્રાણુથી પણ અધિક માનતા, એકબીજાને જોવામાંજ મુક્તિની સિદ્ધિ માનતા. તેમને હૃદયે લાગતી અધારી નહોતી, તેમની ઉર્મિઓપર અપવાસનો અંકુશ નહોતો. તમ્હે તેમની કથા સાંભળી શું કરશે?”

“મહારી બાએ સાંભળી તો હું શા સાર ન સાંભળું?”

રસનિધિ રસભરી દૃષ્ટિથી વિલાસ તરફ જોઈ રહ્યો. “સાંભળો ભાઈ. વિદલરાજના અમાત્ય દેવરાત્રીનો પુત્ર માધવ પદ્માવતીમાં અભ્યાસ કરવા આવ્યો. ત્યાં અચાનક ત્હેણે મદનોદાનમાં અમાત્ય ભુવિસુની પુત્રી માલતીને જોઈ અને પ્રેમધેણી થઈ ગયો.”

“પ્રેમધેણી?”

“હા; તમ્હારી ભાષામાં કહીએ તો એક પલમાં ત્હેણે સંયમ અનુભવ્યો.”

“તે કેમ?”

“ત્હેણે માલતીપર ચિત્ત ઠેરવી ધારણા કરી; ત્હેની સાથે એકતાનતા સાધી ખ્યાન કર્યું; અને ત્હેનેજ જોઈ રહી, પોતાનું સ્વરૂપ વિસરી ગયો—એજ સમાધિ: ત્રયમેકત્વ સંયમ.”

વિલાસના હસવાનો પાર રહ્યો નહિ.

“વાહરે એનો સંયમ!”

“તમ્હને જે માટે આટલા વર્ષો જોઈએ છે તે ત્હેણે એક પલમાં અનુભવ્યું.”

“પછી?”

“પછી શું? બીયારો માલતી વિના અધીરો બન્યો. ત્હેણે ત્હેના મિત્રને પોતાનું દુઃખ કહેવા માંડ્યું—”

“શું?”

“કે તે હતી ત્યારે જે હૃદય વિરમયથી સ્તબ્ધ થયું, ભાવશૂન્ય બન્યું, અમૃતમાં નાહું હોય તેમ આનંદથી મંદ બની રહ્યું—તે ત્હેના વિના અગારનો સ્પર્શ થયો હોય તેમ બળ્હું બળ્હું થઈ ગયું.”

“અરે બીયારો!”

“એટલે શું થયું? ન મપાય એવો, ન વણુવાય એવો, જન્મારામાં ન અનુભવાયેલો એવો, વિવેકના વિનાશથી વધતા મોહને લીધે ગહન એવો વિકાર ત્હેને સંતાપવા લાગ્યો, જડ કરવા લાગ્યો. બીયારો ભ્રમિત થઈ ગયો—(૨)

આંખમાં આંસુ લાવી મિત્ર મકરંદને કહેવા લાગ્યો “મિત્ર! પડી વસ્તુ પરપાતી નથી; સરોવરના શિતલ જલમાં, મીઠી ચંદ્રિકામાં પણ તાપ જામતો નથી, ભાઈ! મન કાંઈ ચોટવું નથી—ભગે છે—કાંઈ કાંઈ દેખે છે.” (૨)

રસનિધિ માત્ર વાત નહોતો કહેતો—ભાવો અનુભવતો હતો. તે વિલાસ, શિવાલય, આનંદવિટ વિસરી ગયો; ત્હેની આંખોમાં કાંઈ જુદુંજ તેજ આવ્યું. “ધીમેથી, તે હૃદયના ઉદ્ગારો ભવભૂતિના શબ્દમાં કહાડવા લાગ્યો.

“દુનિયામાં ચંદ્રકલા છે—ધણીયે વસ્તુ વીજળી છે. પ્રકૃતિથી મધુર બની મનને આનંદ આપે છે. પણ ન્યારે મહારી વિલોચન ચંદ્રિકા મહારે નજરે ચઢી ત્યારેજ મહારાજનો મહોત્સવ થયો” આવો મહોત્સવ કરનારીને કોણ વિસરે? માધવનો કાંઈ વાંક હતો. તે તો માલતી ને અહિં, તહિં અગાડી પછાડી, બહાર અને અંદર દરે કિશામાં જોવા લાગ્યો.”

રસનિધિ અટક્યો. ત્હેણે ઉંડા શ્વાસ લીધા. બોલતાં ત્હેણું હૃદય પીગળી ગયું હતું. નીસાસે નાંખી ત્હેણે કહ્યું:

“ત્હેણે આ નજ અનુભવ્યું હોય તે પ્રેમ સમાધીમાં શું સ્થભજે?”

વિલાસ તો આ શબ્દોથી, આ ભાવથી દિગ્બુદ બની જોઈ રહી. ત્હેની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં.

“વિલાસવતી! આ નાટકનો પહેલો અંક.”

રસનિધિએ પણ ઘોતીઆના છેડા વતી આંખ લુછી.

“કવિરાજ! તમ્હને પણ આંખમાં આંસુ આવ્યાં.”

“ન આવે! અત્યારે હું પણ માધવનીજ સ્થિતિ ભોગવું છું. ક્યાં હું ને ક્યાં મહારી ઉદયામતી?”

થોડીવાર બનને જણ મૂગાં મૂગાં ઉભાં રહ્યાં.

“બાકીનો નાટક હવે પછી કહેજો” વિલાસે આશ્વાસન આપતાં ધીમા, ઉતાળસે અવાજે કહ્યું.

“જેની ઇચ્છા” કહી રસનિધિએ ફરીથી નિસાસા મૂક્યો.

ઉત્તરબાં હૈયાએ ભીની કરેલી આંખો સહિત વિલાસ જોઈ રહી.

“આલો ત્યારે રજા” થોડીવાર રસનિધિએ કહ્યું.

“હા.” કહી બનને મૂગાં મૂગાં છુટાં પડ્યાં.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

ફરી એક પ્રયત્ન.

મૃણાલવતીનો ગુસ્સો સંયમની મર્યાદા મૂકી આગળ વધ્યો. જપ, તપ, ધ્યાન કે પારાયણે તે શય્યો નહિ. પૃથિવી-વલ્લભનું વિજયી હાસ્ય મન આગળ રમી રહ્યું-પોતાની સત્તા બધાપર એસાડું ગયું. શાન્ત, સપાટ, ને શુષ્ક રણ પર મહેરામણનાં મોજાં ફરી વળવા માંડ્યા.

તે અષમતાનો સ્વાદ ચખાડવા ગઇ-પણ પોતે ચાખીને પાછી પડી. મનમાં શંકા થઇ; વિજેતા કોણ-પોતે કે પૃથિવીવલ્લભ! આ ઉપનામથી તે કદી મુજ વિષે વાત કરતી નહિ-છતાં કોણ નહ્યે કેમ એજ નામ તેજુજ હોય એવો ભાસ થવા લાગ્યો. એ ભાસ જેમ થવા લાગ્યો, તેમ અકળામણ વધવા લાગ્યું.

મનમાં અસ્પષ્ટ રીતે ખ્યાલ ખડો થવા લાગ્યો કે આ પુરૂષ અદ્ભૂત અને અપ્રતિમ હતો. જુદીની મદદથી આ ખ્યાલને દબાવી દીધો-ભમ લેખી, દૂર કરવા પ્રયત્ન આદર્યો. એમાં શું હતું? તે હતો, માત્ર માણસ જેવો માણસજ. આ વિચાર તેણે હઝાર વાર મોટેથી ઉચ્ચાર્યો, છતાં અંતરમાં જેવી અવાજે પ્રશ્નનો પડયો પડયો: શું માણસ જેવોજ માણસ?

બપોર પડી. સૂર્યનારાયણના પ્રતાપથી ડરી ધોરજનો ધરમાં ભરાઇ બેઠો; રસ્તાઓ શૂન્ય થઇ રહ્યા; નગર પર નિર્જનતાના જેવી શાન્તિ પ્રસરી રહી. પોતાના એકાન્ત ખંડની નિર્જનતામાં પણ વિચિત્ર વિચારોએ કરેલી ગીચ વસ્તીમાં તે યુગવાદ, અકળાઇ બેઠી.

તેજુ પ્રભાવશાળી મગજ આ નવા અકળામણને શમાવવા અને મુજને નમાવવા નવા નવા પ્રયોગો શોધવા મંડ્યું. શોધ ધણી કરી, પણ એકે જડયો નહિ.

તેણે બારી ઉઘાડી. રસ્તો નિર્જન હતો, અને ગરમ પવન વાતો હતો. મહા મહેનતે કેળવેલી નિર્દોષતાને પરિણામે આ તાપનો ત્વેને હિસાબ નહોતો. છતાં, જંગલમાં દાવાનળ બહુકતાં પહેલાં પાંતરાઓમાં પડ્યો પડ્યો ધૂમાય, તેમ કાંઈ અંતરમાં થતું હતું; અને તેના તાપ આહો, અસ્પષ્ટ તેના હૈયાને શેકવાની શરૂઆત કરી રહ્યો હતો.

થોડે દૂર એક અગાશીમાં એક સ્ત્રી લૂગડાં સૂકવતી હતી. તાપના પ્રતાપે નિરાધાર બનેલું શહેર સ્મરાન સમું આન્ત હતું. તે શાન્તિમાં પેલી સ્ત્રી ગાતી હતી તે સંભળાયું.

“તૈલપતણી નગરી સદા, રસગાન-”

મૃણાલની આંખમાંથી અંગાર વર્ષ્યા. તેણે કોપની બહુકતી જ્વાલ શમાવતાં તે ધ્રુજ ઉઠી. તિરબાજ સૈનિકને યોદ્ધાવી પેલી સ્ત્રીને વિધી નાંખવાનો હુકમ કરવાનું મન થયું; પણ એ કૃત્ય કેવું મુખાંધ બરેલું દેખાય તે વિચાર આવતાં તેણે મનને રોક્યું. આ બધી અશાન્તીનું મૂળ કારણ તો મુજ હતો. આ નિર્જીવ પ્રજાપર શામાટે તેનો કાલ કહાડવો. તેણે ગુસ્સો રોકી પાછો વિચાર કરવા માંડ્યો. શી રીતે મુજ મ્હાત થાય? કાષ્ટ-પિંજર તો મુજની મહત્તા સ્થાપવાનું સિંહાસન બન્યું હતું; તેલંગણની પ્રજા તેના શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરતાં પોતાના ફરમાનોનું પણ ઉલ્લંઘન કરી રહ્યા હતા. શો રસ્તો?

તે બીજા જગમાં ગઇ. ત્યાંથી કાષ્ટપિંજર દેખાતું હતું. તેના હુકમથી સૈનિકા પાંજરાની ચારે પાસ ફરી વળ્યા હતા, અને ચોક્કી કરતા હતા.

આ તાપમાં, આવી સ્થિતિમાં પણ મુજ તેવો ને તેવો ઉભો હતો; અને એ ત્રણ સૈનિકા જોડે વાત કરતો હતો. તેજુ મ્હોં હસતું હતું; તેની આંખોમાં આનંદ હતો; તેનો ઝારવ અભંગ હતો; તેજુ શરીર અણનમેલું ને પ્રભાવદર્શી તેજ પ્રસારી રહ્યું હતું.

તેની જગની બારી ઉઘડતાં મુજે ઉંચું જોયું ને પ્રતાપી સૌંદર્યે અપૂર્વ દેખાતા મુખ-ધનુષ્યમાંથી એક બચકર હાસ્યમાણ મૃણાલ તરફ માર્યું. ગુસ્સામાં, પગ ઠોકી તે જગમાંથી પાછી આવી ને જોરથી બારણું બંધ કર્યું.

“કાષ્ટ છે કે?” વિકરાળ અવાજે તેણે બરાડો માર્યો.

“બા!” એક દાસી આવી.

“રણમહલ નાયક છે કે?”

“બા! જોઉં.”

થોડી વાર તેણે આમ તેમ ફર્યા કયું; અને નાયક આવી પહોંચ્યો.

“રણ!” સખ્તાઇથી તેણે કહ્યું.

“બા” નાયક હાથ જોડી, આ સખ્ત અવાજથી ધૂનતાં બોલ્યો.

“આ પ્રમાણે ત્હારા માણસો ચોક્કી કરે છે?”

“કેવી—”

તેણે જઇ જઇને બારણું ઉઘાડ્યું ને રણમદલને પાંખડું ખતાવ્યું.

“આ પેલા ચોખી કરે છે કે હોળી ખેલવા નીકળ્યા છે? દરેકને કહી દે કે જો કોઇએ એ જીવ જોડે વાતચીત કરી તો તેનો કાલે વધ કરવામાં આવશે.”

“જેની આજ્ઞા” કહી નાયક પાછો ગયો.

જેમ સાંજ પડવા લાગી, તેમ તેના હૃદયમાં પણ શાન્તી પ્રસરવા લાગી; અને આ યુરસી નિર્રથક લાગ્યો. ઝુંજ પાંખી હતો—દયાને પાત્ર વધારે લાગ્યો. આવા માણસ તરફ યુરસી કરવા તે ભૂલ લાગી. અધમ તરફ કોષ કરવો, તેને ત્યાજ્ય તરીકે તરછોડવો એ એને યોતાના નિયમની વિરૂદ્ધ લાગ્યું. ઝુંજ છેક તો ખરાબ નજ ધોય. દરેક મનુષ્ય હૃદયમાં કોઇ એક સદગુણનો સ્તંભ મળી આવેજ; અને તેને આધારે જ પુનઃરચના થાય તો જરૂર તે હૃદય નિષ્કલંક થાય. તેને યોતાને યોતાની જુલ માટે પશ્ચાત્તાપ થયો. તેણે ઝુંજને વધારે વાત કરવા દીધી હોત તો જરૂર તેના સ્વભાવમાં જુવાયલો સદગુણનો સ્તંભ હાથ લાગત. આ વિચાર-માલના મથુકા મથુતાં તેને યોતાની અપૂર્ણતાનું ભાન થયું; અને પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કર્યાની જે ખાત્રી હતી તે નષ્ટ થવા લાગી.

સાંજના તૈલપરાજ મળ્યા.

“કેમ બા! કેમ આજે દેખાયાં નહિ?”

મૃણાલ ગુંચવાઇ; જીવનમાં પહેલી વાર શું જવાબ દેવો તે સૂઝ્યો નહિ.

“ત્હારી કાતિનો વિચાર કરતી હતી.”

“હવે શું વિચાર કરવો બાકી રહ્યો છે?”

“ઝુંજનું માન હજી ઉતર્યું નથી ત્યાં સુધી મધુજ બાકી છે.”

તૈલપની ઝીણી અંગોમાં રતા આવી “હા! મેં સાંભળ્યું કે કાષ્ટપિંજરમાં પણ તેની નફટાઇ તે છોડતો નથી.”

“હા. હું પણ તેનો ગર્વ ગાળવાનો ઉપાય જોણું છું.”

“શા માટે? કાલે રાત્ર્યસભામાં એને બોલાવેલો છે; એટલે ત્યારે મળીશ.”

“હા. તું ગભરાતો નહિ. હું એને એના દુષ્કર્મનો પૂરેપૂરો પશ્ચાત્તાપ કરાવીશ.”

“તત્કારા પ્રભાવમાં મને શ્રદ્ધા છે” તૈલપે કહ્યું. “અને કાલે રાત્ર્યસભામાં એની પાસે પાદપ્રક્ષાલન કરાવીશ ત્યારે સીધો દોર થઇ જશે.”

“ભાઇ! સમાલીને કામ લેજે. એ બીજા રાત્ર્યો જેવા નથી. એને વાળવો કહ્યું કામ છે.

“બા! તત્કારા આશીર્વાદ ને તત્કારા સલાહ; પછી કોની મગફૂર છે કે રહામું થાય?”

“ને હમણાં હું એને મળવા જવું છું તો.”

“કેમ?”

“એને એનાં કલકિત જીવનનો ખ્યાલ પૂરે પૂરો કરાવવો છે. ત્હારી કાતિપર એણે કેટલી ધુળ નખાવી છે, ત્હારાપર કેવાં કેવાં કાવ્યો ને નાટકો રચ્યાં છે ને રચાવ્યાં છે. એ બધાંને સુકતે હિસાબ આપવો છે.”

“ત્યારે એનો હાલ વધ તો કરાવીયેજ નહિ?”

“ના! ભાઇ! એ વિજય માત્ર દુઃકજીવી થઇ પડશે. જેમ એ રીબાશે, જેમ એ માન-ભગ થશે—તેમ્હાંજ કાતિ વધશે. આવા દુશ્મન પર દોર બેસાડવો એ બધા ચક્રવર્તિઓના નશીબે નથી લખાયેલું હોતું.”

“ઠીક! ત્યારે આજે તમ્હે મળો. કાલે રાત્ર્યસભા છે. પછી જોઇએ એ કેમ ચાલે છે? કાષ્ટપિંજરની પાસે સૈનિકાની ચોખી તમ્હે મુકાવી?”

“હા! તે નહિં જોયું. પ્રભજન પાસે ત્હારી ઠેકડી કરાવતો હતો.”

“હા! મને દેવીએ કહ્યું. મને તો એની જીભ ખેંચી કહાવવાનું મન થયું; પણ તત્કારા સંમતિ નહોતી એટલે માંડી વાળ્યું. ઠીક! કાંઇ નવીન ધોય તો રાતે કહાવજો.”

“હા.”

તૈલપે સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા અને મૃણાલે આશીર્વાદ દીધો.

* * *

મૃણાલના હૃદયમાં એક ડંખ થયો. શું તેનું હૃદય કલંકી થયું? શા માટે તેણે તૈલપને દીલ ખોલીને વાત નજ કરી? શા માટે યોતાને તકવિતકો દેખાવવા તેણે મિથ્યા વાતો કર્યા કરી?

પણ આ વાતથી યોતાના ને યોતાના ભાઇના પ્રતાપમાં તેને જે અડગ શ્રદ્ધા હતી—જે શ્રદ્ધા સરવા લાગી હતી—તે પાછી દદ થઇ. ઝુંજના ખોટા આડંબરથી તે અંગ્રામ ગઇ હતી; નિરાધાર કેદીની નફટ વાતોથી મ્હાત થઇ હતી. પોતે કેવી મૂર્ખ હતી કે આમ અંગ્રામ ગઇ. આમ મ્હાત થઇ? તેના હૃદય જેવા નિષ્કલંક હૃદયને આ ધટે? વિચારો જુદી દિશા તરફ વળ્યા; હૈયામાં હામ આવી, ને સરી.

જતી સ્વસ્થતા સુદૃઢ કરી તે મુંજને મળવા તૈયાર થઇ.

એ માણસના વિચારે વિચાર જાણવા, એના કર્તવ્યકર્તુત્વ પૃથક્કરણ કરવું, એની જીવનમજામાં શુંચલાં ઉકેલવાં એ તેની જતી પ્રતાપી યોગીની ને મુત્સદ્દી શીવાય કોણ કરી શકે? એ કાર્યમાંથી ડગવામાં કાયરપણ લાગ્યું. તેના ભાષ તે પાદપ્રક્ષાલન મારી ઠોકી કરાવશે; પણ પોતે નિષ્કલંક જીવનની પ્રખલ સત્તાથીજ આ અધમ અવનતીનાથ પાસે પશ્ચાત્તાપના જલે પોતાના પગ ધોવડાવશે.

રણમદ્દલને યોલાવી તેણે હુકમ કર્યો કે મુંજને પાંજરામાંથી ભાંયરામાં લઇ જવો. આ કામ કરી નાષક પાછો આવ્યો કે તેને સાથે લઇ તે મુંજને મળવા ગઇ.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

કોને કોણ શીખવે?

સંજ્ઞાપાઠમાં સંકોચાયેલી ભમરો, સંબંધી નિયમિત ને ધીમાં થયેલાં ડગલાં-મૃણાલના મનના ભાવોનો ખ્યાલ આપતાં હતાં. તે પણ હૃદય પેલાં જેવું સ્વસ્થ નહોતું, શ્રદ્ધા પેલાં જેવી અડગ નહોતી.

પ્રાણ આપતાં રાત્રિવિદ્યાત્રીની ભયંકર મુખમુદ્રા એક મશાલયી કાંપવા લાગ્યો; ભાંયરાંના રખેવાળ આવે વિચિત્ર વખતે મૃણાલપાને જોઇ, અણુચિંતના સંયોગોની ઝાંખી થવાથી, તાસવા લાગ્યો.

ભાંયરાંના ખારણા ખૂલ્યાં; અને ખાના હુકમ પ્રમાણે અંદર મશાલ મૂકી મશાલયી ખંડાર આવીને ઉભો.

મૃણાલ અંદર આવી ને ભાંયરાંના અધકાર સાથે દષ્ટિ પરિચિત કરવા લાગી.

એક ખૂણામાં અવનતીનાથ માયું હાથપર ટેકવી પડ્યો હતો. તેણે ધીમેથી જુએ જુએ ને મીઠાશથી કહ્યું: “આવો! હું તમ્હારીજ વાલ જોતો હતો.”

વાક્ય એવું સાધારણ હતું, અવાજ એવો માયાભર્યો હતો કે તેના ઉચ્ચારે જ ને જાખતરો સન્યાં હતાં તે બધાનાં બંધ તૂટવા માંડ્યા.

“મ્હારી!”

“હા!” પડ્યાં પડ્યાંજ પૃથિવીવલ્લભે કહ્યું. “મ્હને તો ખાતરી હતી કે તમ્હે આવ્યા વિના નહિ રહો. કેમ છો? ખુશી તો ખરાં?” તેના

અવાજે મોઢક વાતાવરણ પ્રસારવા માંડ્યું. મશાલના અજવાળામાં પણ તેની આંખો હસતી જણાતી હતી.

મૃણાલે દ્રઢતાથી કેડે હાથ મૂક્યો ને ક્ષોભ દબાવી કહ્યું: “મુંજ! મુંજ! ત્હારામાં સ્હમ-જવાની અક્ષલ નથી કે સ્હમજેણું કહેવાનું નીખાલસપણું નથી. હું ત્હારી ગરજે નથી આવી; ત્હારા આત્માનો ઉદ્ધાર કરવા આવી છું. પાપ પંકમાં મ્હાલી રહેલા ત્હારા નિઠોર આત્માને શુદ્ધિને પવિત્ર પથે મ્હડાવવા આવી છું.”

“મૃણાલવતી! પારકાના ભલાને માટે પરમાર્થ કરવો તેની કાંઈ કિંમતજ નહિ.” કહે પેટે મુંજે કહ્યું.

મૃણાલે નિરાશામાં કંપાળપર હાથ મૂક્યો. “પોતાના ભલાને માટે તે પરમાર્થ થતો હશે?”

“બીજા શા માટે?” મુંજે ધીમેથી બોલ્યો. “મ્હે” પણ પરમાર્થ કર્યો છે. મ્હે” પણ ગરીબોને તાર્યાં છે ને દુઃખીયાનાં દુઃખ નિવાર્યાં છે. પણ તેના ભલાને માટે નહિ. ત્હારા સ્વાર્થને ખાતર-એ પરમાર્થ કરવામાં ત્હારું હૃદય તૃપ્ત થતું હતું તેથી-ત્હારી અહંતા સંતોષાતી હતી તેથી-ત્હારું મો રાગ્યતું હતું તેથી. પારકાનું ભલું કરવાનો આડમ્બર કરવો એ પણ અહંકાર સંતોષવાનો એક રસ્તો છે.”

મૃણાલ મૂગી થઇ ગઇ. પોતે મુંજનું ભલું કરવા આવી હતી કે પોતાનો અહંકાર સંતોષવા? મુંજનાં સૂત્રોમાં કાંઈ ન સ્હમજાય એવી સત્યતા ભાસવા માંડી. છતાં તેણે હિંમતથી જવાબ આપ્યો.

“આ પણ ત્હારી નફ્ટાઇતું એક લક્ષણ છે.”

“હશે” હસીને મુંજે કહ્યું. “બોલો હવે કેવે પથે મ્હને મ્હડાવવા આવ્યાં છો?”

“નિષ્કલંક જીવનમાં—”

એકદમ મુંજે આગળ ડોકું કરી કહ્યું: “નિષ્કલંક! મૃણાલવતી! જે કલંક જાણતા હોય તેને નિષ્કલંક થવાની પરવા હોય. તમ્હે મ્હને શું શીખવવાના હતાં? તમ્હે રાજનાં પુત્રી, સુરક્ષિત પ્રાસાદમાં ઉછરેલાં, સત્તામાં પોતાને પૂણે માની બેઠેલાં, વૈરાગ્યના અભિમાનમાં ફાલેલાં તમ્હે મ્હને શીખવવો?” ઘણીજ મમતાથી મુંજે પૂછ્યું. પછી તે હસી પડ્યો.

“દરેક જાણનાં શુદ્ધિ હોય તો શીખી શકે.” મુંજ પાછો હસ્યો. “ત્હારામાં શુદ્ધિ છે; છતાં તમ્હે શીખવી શકો નહિ. શીખવાનું કોને

હોય કે ને દુઃખી હોય, અધુરો હોય ત્હને. મ્હને દુઃખ સ્પર્શતું નથી; અપૂર્ણતા હું અનુભવતો નથી; પછી મ્હને કેમ શીખવશો ? અને નહિ તો પણ મ્હારે શું શીખવાનું બાકી રહ્યું છે ?”

“કેટલું અભિમાન !”

“તમ્હે ભલે માનો. પણ મ્હારી કથા તમ્હે ક્યાં બજો છો ? કોઇ અનાથનો ત્યાગેલો છોકરો છું; આજે પૃથિવીનો વલ્લભ છું. મ્હને સિંહણોએ દુધ પાયાં છે ને ગજરાજાએ પવન નાંખ્યો છે. મ્હે બીજા માંગી છે; ને સિંહાસનો દાનમાં દીધાં છે. મ્હે દુઃખીયા માટે દેહ આપી છે, ને સુખીયાની દેહની કચ્ચરો કરી છે. મ્હે રમણી-ઓના રસભંગારો લૂટ્યા છે; ને લક્ષ્મી સમાન લલિતાઓનો શિરચ્છેદ કર્યો છે. અતિવાક્યનો પાઠ કરતાં, દેવને પણ દુર્લભ એવી તપશ્ચર્યા આદરી છે; ને શંકારસત્રોને યુગ્મતાં, ખીલત્સ રસનો પણ સાક્ષાત્કાર કર્યો છે. હવે શું બાકી રહ્યું ?” કહી માયું પાછળ નાંખી જવાબની વાટ જોતો મુંજ થાવ્યો.

આ વાક્યો ઉચ્ચારતાં દંતાવલીના વિદ્યુતથી દીપતું ત્હનું મુખ વર્ષા ઋતુની સંધ્યાસમુદ્ભવજેદક બની રહ્યું; આંખમાંથી રેડાતી મીઠી ધારાઓએ ચારે તરફ રસ પ્રસાર્યો. થોડીવાર તે જોઇ રહ્યો, હર્યો ને મિત્રભાવના ઉભંગથી કહ્યું:

“મૃણાલવતી ! આ બધા અનુભવો થયા છતાં પણ હું સુખી રહ્યો છું, મ્હારામાં મ્હે કલંક જોયું નથી. તમ્હે મ્હને શું શીખવવાનાં હતાં ?”

મૃણાલથી કાંઇ જવાબ ન દેવાયો. ત્હનું ગળું બંધ થઇ ગયું, અને મન કામ કરતું અટકી પડ્યું.

“શીખવાનું” તો તમ્હારે છે-જીવનનો લ્હાવો લુટવાનો તો તમ્હારે રહ્યો છે. ફૂલની શેયામાં સમાયેલું રહસ્ય તમ્હારે શીખવાનું છે. રસતાનમાં કેમ નાયતું તે તમ્હારે શીખવાનું છે—”

મૃણાલે ગુસ્સામાં હાથ ઉઘો કર્યો. ત્હની દરકાર કર્યા વિના મુંજે આગળ ચલાવ્યું:

“કાંઇ રસિકની સોડમાં—”

“પાપી !—” મૃણાલે દાંત કચકચાવી કહ્યું.

મુંજ હર્યો. તે ઉભો થઇ પાસે આવ્યો. “રસસાગરનું મંથન કરતાં શું સાંપડે તે શીખવાનું છે.”

“ચડાલ ! નફટા ! લપટા !” દાંત કચકચાવી મૃણાલે કહ્યું. ત્હની આંખ લાલ થઇ રહી;

ત્હની કપાલની નસો તરી આવી. “કાલે રહવારે જોજો.”

“ઠીક ! અને કાલે રહાંજે તમ્હે જોજો” હસીને ત્હણે કહ્યું. “હું તમ્હારી વાટ જોઈશ.”

“મ્હારી વાટ !” મૃણાલને મ્હેડે શીણ આવ્યા.

“હા ! તમ્હને બધું શીખવવાનું છે ને—”

“દુષ્ટ ! ત્હારી જીભ—”

“મ્હારી જીભ તો તમ્હારા જેવી કાંઈએક માનિનીઓ વશ થઇ છે.” શાન્તીથી મુંજે કહ્યું: “પૃથિવીવલ્લભનાં હૃદયપર હૃદય રાખ્યા વિના તમ્હારો આરો નથી—”

મૃણાલ કોષાગ્નિથી બળા ઉઠી. ત્હણે રહાયું ઉભેલા મુંજને જોરથી તમાચો માર્યો. મુંજ ખડખડ હસી ઉઠ્યો, અને પોતાના હાથમાં મૃણાલનો હાથ પકડી દાબ્યો, લઇ પોતાને ડોઠે અરાડ્યો. વિષદંશ થયો હોય એમ મૃણાલે બરાડો માર્યો; ત્હના ડોળા ફાટી ગયા; તે અજેઅજે કાંપી ઉઠી.

રહાયું, નયનોમાંથી અધી વર્ષાવતા પૃથિવી-વલ્લભે મીઠાસથી હસ્યા કહ્યું.

“કાંઇ છે કે ?”

“બા !” રજુમદ્દલ આવ્યો.

“આ પાપીના હાથ કેમ નથી બાંધ્યા ?”

“હા ! રજુમદ્દલ” મુંજે ઠુંડે છેડે કહ્યું.

“ત્હારી શૃંગલા લાવ કે હૃદયની શૃંગલા તો છુટે. નહિ તો ત્હનો પ્રભાવ દુઃસહ થઇ જશે.”

કોષવશ થયેલી સિંહણની મીઠક મૃણાલે ધુરક્યા કહ્યું. રજુમદ્દલ ને ખીળ સૈનિકોએ મુંજને હાથે સાંકળ પહેરાવી.

“રજુમદ્દલ ! આ પાપીના હાથે મ્હારો સ્પર્શ કર્યો છે. એનો હાથ ડામ.”

“હમણાં ?” વિસ્મય પામેલા નાયકે પૂછ્યું.

“શું ?” મૃણાલે આ પ્રશ્નની ધૂણતા જોઇ ગર્જના કરી.

રજુમદ્દલ થરથર ઢળ ઉઠ્યો. ત્હણે એક લાલો લઇ, મશાલ ઉપર ગરમ કર્યો.

“ચાલ ! કેટલી વાર ?” અધિરાધથી મૃણાલે પગ ઠોડ્યો.

“હા. બા ! અત્યા એનો હાથ પકડો.”

“મૃણાલવતી ! શા માટે તરફી લો છો ?” મુંજે મીઠાસથી કહ્યું: “તમ્હારા સ્પર્શથીજ ખીચારાં અજો જળે છે; એને બાળવાને મ્હારના અગ્નિની જરૂર નથી.”

“ચાલ !” મૃણાલે જવાબમાં રણમલ્લને કહ્યું. સૈનિકો મુંજના ચુંબલાખદ હાથ પકડવા ગયા; પણ ક્યાં સુધી બાંધેલે હાથે પણ તેણે સૈનિકાને થકવ્યા.

“કાયરો ! હિચકારાઓ ! જો આને ડામશે નહિ” તો આ પલ તમ્હારો વધ કરાવીશ” હોઠ કરડી મૃણાલે કહ્યું.

નિરાશાની હિંમતથી સૈનિકો મુંજના હાથ પર તૂટી પડ્યા, અને મહા મહેનતે જમણા હાથ સ્થીર ઝાલી રાખી શક્યા. સૈનિકાને થકવવાનો શ્રમ વેઠતાં પણ મુંજ નિરાતે ઉભો ઉભો હસતો હતો.

રણમલ્લે ગરમ કરેલો ભાલો ચાંપ્યો. મુંજ કાંધે યોદ્ધો નહિ. તે દાખીને ચાંપ્યો-ને નર-માંસ બળવાની દુર્ગંધ બાંધરામાં પ્રસરી રહી.

જાણે હાથ પોતાનો ડોચળ નહિ તેમ સ્વસ્થ પૃથિવીવલ્લભ ખેદરકારીથી નયનબાણે મૃણાલને મોહવશ કરતો ઉભો રહ્યો.

દુર્ગંધ નીકળતી જોઇ મૃણાલે કહ્યું : “બસ !”

“અરે તમ્હારી !” મુંજનો અવાજ તેવોજ શાન્ત, માત્ર જરા તિરસ્કારભર્યો આવ્યો. “આટલેથીજ તમ્હે રાજ થાત એમ જાણ્યું” હોત તો ઉભો ઉભો હું હાથ બાળત.”

થું જવાબ દેવા તે મૃણાલને સ્વચ્છું નહિ; તે જવાબે ફરી.

“મૃણાલવતી ! આ ડામની દવા દેવા કાલે આવજો હો.”

પાછું જોવાની પણ સ્વસ્થતા ન હોવાથી મૃણાલ ફાલ ભરતી ત્યાંથી ચાલી ગઇ.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

નિરાધારતા.

મૃણાલવતી ગઇ-નાહી. તે પોતાના ખંડમાં ગઇ-મૃત્યમની પધારી પર પડી. તેનું મગજ ચકર ચકર કરતું હતું-તેનું હૃદય ન રહમ-જન્ય એવું તાંડવ નૃત્ય ખેલતું હતું.

તેના રોમે રોમે અગ્નિની જ્વાલા ઉઠતી. તેને શ્વાસે શ્વાસે તે જ્વાલાઓ વધતી. આટલા વર્ષના જીવનમાં આ ક્ષોભ, આ ગભરાટ, આ જ્વાલાઓ તેણે જોઇ નહોતી, તેનો પ્રતાપ અનુભવ્યો નહોતો.

વાસનાપૂર્ણ વાક્યો, પુરૂષનો સ્પર્શ, પુરૂષ કે સ્ત્રીનું યુગ્મન-આ બધાથી તે અપ-ચિન્તિત હતી, તેના આવા અચાનક પરિવર્તથી

તે ત્રાસી ઉઠી. તેનાં અંગે અંગ કાંપવા લાગ્યાં. આવા અધાર ક્લંકમાંથી કેમ બચવું તે સ્વચ્છું નહિ.

તેના જીવી નિષ્કલંક, જીવનનુકૂળને આવા પાપાચારીનો સ્પર્શ ? જીભ કરડવી ? ભીંત સાથે માથું ફેડવું ? અગ્નિમાં અંધલાવવું ? આ કલંક કેમ દૂર કરવું ? એ કૃત્ય જોઇ પૃથ્વી કેમ રસાતાલ ન ગઇ ? સૂર્યનારાયણ કેમ ન થંભ્યો ? ધરતીમાતાએ કેમ માગે ન આપ્યો ? પોતે બધા આનંદો ત્યાગ્યા હતા-લોકો પાસે છોડાવ્યા હતા. પોતે થું મ્હોંડું લઇ ખેતી રહે ? તેના યુગલામણનો પારજ ન રહ્યો; -તેના આત્મ-તિરસ્કારનો પ્રવાહ તેની શાન્તિ, શુદ્ધિ, સ્વસ્થતાને ધસડી ગયો; તે કુખતા માણસની માફક તરફડીયાં મારી રહી.

અને તેનું અપમાન ! પોતે કોણ ? સમ્રાટની કુંવરી, સમ્રાટની બહેન, સામ્રાજ્યની વિધાતા-તેનું આવું અપમાન ! તેના મુખની આસપાસ અસલ જ્વાલાઓ ભૂભકવા લાગી; તેની આંખોમાંથી ઉકળતા લોહ સખી અશ્રુ-ધારાઓ વહી રહી. અવધ, લપટ, પાપાચારી મુંજ તેની સાથે આ પ્રમાણે વર્ત્યો ? ભલે મુંજને ડામે, તેનો શિરસ્થાન કરાવે, તેના દુઃખ કરાવે, તોપણ થયું અપમાન કેમ અણ-થયું થાય ? તેણે કરેલું ધોર કમં કયો દંડ વિસરાવે ? પોતાની નિરાધારતાનું ભાન આવતાં તેના અકલામણનો પાર રહ્યો નહિ-તેણે કચવાટમાં હાથ પગ પહોડ્યા, મુઠીઓ વાળી, દાંત કચ-કચાવ્યા. બધા વિચારો નિરર્થક લાગ્યા. મુંજ-પાપી, લપટ મુંજ વિજેતા થયો. પોતે અવધ, કલંકિત થઇ; અને આ સ્થિતિમાંથી નિકળવાનો રસ્તો રહ્યો નહિ.

અને પોતાની નિજીવતાનું ભાન પણ થયું. તેની આત્મશ્રદ્ધા જે પહેલાં માત્ર ડગવા માંડી હતી તે અદૃષ્ટ થઇ. તેણે મુંજને મ્હાત કરવાનાં વિચારો કર્યા હતા-પોતાની, તેલપની સત્તાના દોરથી તેને બાપડો બિચારો કરવાનો ઇરાદો રાખ્યો હતો-પોતાની બાહોશથી તેને દબાવી શરમી-દો બનાવવાની આશા રાખી હતી. આ બધા વિચારો, ઇરાદાઓ, આશાઓ ધુળ મળી ગયાં. સેના મંત્રે તેને પતિ માને, માલવા કે તલંગમણીને મંત્રે તે માલિક હોય, પોતે મંત્રે તેવી જીવ-મુક્ત હોય, તો પણ મુંજ પૃથિવીવલ્લભ તે પૃથિવી-વલ્લભજ રહેવાનો : શરમાઇ, યુગળાઇ-આ ખ્યાલ તેના મગજ આગળ સ્પષ્ટ થયો, તે

અધમતા અધમ અવસ્થામાં હોતો છતાં તેનેા પ્રતાપ અણુઅણુએ હોતો-તેનું વ્યક્તિત્વ સહુથી નીરાળું ને પ્રતાપી હતું. તેલંગણુ જેવી તેના તરફ દેશ ધરનારી પ્રજાને પણ તેણે ગાતી નાંચતી કરી; તેના જેવી પ્રતાપી, મુત્સદી ને શરમીન્દી કરી; માલીકની સત્તાથી તેણે તેના જેવી પ્રભાવશાળી, ભયંકર સ્ત્રીને પણ અધમતાનો કડવો અનુભવ કરાવ્યો; દીલપર અંગારાનો ડામ પડતાં પણ તે તેવો ને તેવો-પૃથિવી-વલ્લભજ રહ્યો. તેની નજર આગળ મુજબ તેજસ્વી, પ્રતાપી, હસતું મુખ તરી રહ્યું. ન્યારે રણુ-મદ્યે ડામ દીધો, ન્યારે તે પોતે પણ સ્ત્રીશો-ચીશ પાડત ત્યારે પણ તેના મુખની શાન્તી અણબેદાયેલી રહી, તેની આંખો હસતી ને હસતી રહી, તેના મુખપરની મીઠાશમાં જરાયે મિશ્રણ થયું નહિ! મુજબની મહત્તાનો વિચાર કરતાં તેનું અભિમાન ચૂલું ચઢ ગયું. નિરાશામાં તેનો ગર્વ કંગાલ હાલતમાં આવી પડ્યો. તે માણસ નહોતો-દેવ હતો; તે મહાત્મા એમ નહોતો-દુન્યેય હતો. તે પોતે, તૈલપ, ઈન્દ્રરાજ પોતે, ક્ષિત્ર ને નિર્જીવ હતાં-માત્ર તેજ હોતો-પૃથિવીનો વલ્લભ!

તેણે ભાંય સાથે માથું અકાળમાં કચું. તેની આંખોમાંથી આંસુ સૂકાયાં; પણ હૃદયનો ઉદ્ગમ વધતો ને વધતો ગયો.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

કાળરાત્રી.

મૃણાલે તરફડ્યા કચું; પણ તરફડે કાંઈનો તાપ ગયો છે કે તેનો જન ? તેણે ભાંય-પરથી ઉઠી, ફરવા માંડ્યું-ખારી આગળ ઉભી રહી-ખારણા તરફ જઈ પાછી આવી. તેની જામ સૂકાઈ ગઈ હતી. કરડી કરડી તેના હોઠપર લોહી તરી આવ્યું હતું, તેની આંખો અણપાંડેલાં અશ્રુઓથી લાલ થઈ રહી હતી.

તે ફરીથી ધ્યાન કરવા બેઠી. કણમાં કણ આસનવાળી નિદ્રાની સિદ્ધિ સાધવા બેઠી. દાસી ભોજનનું પૂછવા આવી પણ મૃણાલજાને આસન વાળી બેઠેલાં જોઇ મૂગે મૂકે ચાલી ગઈ.

રાત આવી લાગી-ધડીયો પર ધડીયો ગઈ; પણ સ્થિર આસનની તપશ્ચર્યા સાધતી મૃણાલના મગજમાં ન આવી સ્વસ્થતા કે ન આવી એકાગ્રતા.

પહેલાં ચિત્ત તરફડીયાં મારતું હતું-હવે તે ફળવા લાગ્યું-નિરાધાર બની ઉઠું ને ઉઠું જવા લાગ્યું. ફળતા માણસની મરણ્યની અણીને વખત બેલાન થતા મગજ આગળ પ્રિયતામાંની મૂર્તિ ખરી થાય તેમ, તેના ઉંડા ને ઉંડા જતા ચિત્ત આગળ એક જ મુખ રમી રહ્યું-પૃથિવી-વલ્લભનું. વખત વણુમાંથી ચાલ્યો ગયો. તેના મગજપર બેલાની પ્રસરી રહી-કાંઈક નિદ્રાનો ધીમે ધીમે સંચાર થવા લાગ્યો.

તે ઝાકાં ખાતી હતી કે નહિ તેનું તેને ભાન ન રહ્યું-તેને સ્વપ્ન આવતું હતું કે શું તે પારખવા જેટલી તેનામાં શુદ્ધિ રહી નહોતી.

માત્ર એક મુખ દેખાયા કરતું, તેનાં અનેક રૂપાન્તરો થતાં, છતાં પણ તે તેનું તે જ રહેતું. વિશાળ આંખોમાંથી આકર્ષક રસ ઝરતો-મીઠું મુખ અનેરી મોહિનીથી નિમંત્રણ દેતું. સાથે સાથે એક ચણચણાટ રહેતો-આ કલંક ક્યારે જશે ?

પરિસ્થિતિ બદલાતી ચાલી-પ્રસંગો કાંઈ અવનવા આવ્યા-પણ તે મુખ હતું તેમ જ રહ્યું. મૃણાલને તેને આંખ આગળથી ખસેડવાની ઇચ્છા કરવા જેટલી પણ શક્તિ રહી નહિ. તેનું માથું જાતીપર ઝડપી પડ્યું.

મતોરાન્ય વિકાસ પામ્યું-મુખને બુદ્ધિ આંખો મુજબ ખડો થયો. કારાગ્રહ દેખાયું-તેના અધકારમાં હઝાર સૃષ્ટીની કાન્તિથી દીપ્તો અનુપમ નરોત્તમ જોયો. તેનો હાથ બળતો જોયો-તેમાંથી જવાણ બીકળતી જેઠ ને પોતાને રોમેરોમ અગ્નિ વ્યાપ્યો.

પીસતાળીશ વર્ષ સુધી તેણે અલ્પચર્ચાત સેન્યું હતું. કદીયે અનંગતી અકલ્પ્ય હકુમત તેના અંગપર ચાલી નહોતી. જીવાનીનો અરો ફૂટ્યો નહોતો-ફૂટતાં પહેલાં ભૂમિમાં સમાઈ ગયો હતો.

આ અપરિચિત સ્ત્રીને આ અમિ દુઃસહ લાગ્યો, તેમ જ એ અમિની જવાલ આનંદમય લાગી. અડધી ઉંઘમાં મુજ કરેલા ચુબનનું ચેતન રંગેરંગ વ્યાપ્યું.

તેણે આ ભયંકર નિરાધારીમાંથી છૂટવા, આ પાપ-સમાધિમાંથી જંગવાને છણા પ્રયત્ન કર્યા; પણ નાગપાશે બંધાઈ હોય તેમ તે નિરાધાર બની અને તેનું ચિત્ત એવું ઉંડું જતું ગયું કે પાછું ખેંચવાનું સાધન જણાયું નહિ.

એકદમ તહેલે મુંજને જોયો-તેનાં અંગે અંગની મોહકતા વિસ્તાર પામતી જોઈ, જાણે તે તેના તરફ ધસ્યો, તેને પકડી, તેને હાથમાં છુટી નાંખી-ને પોતે પડી!

તે અખડી જાગી. વિષદશ થયો હોય તેમ ઉડીને ઉભી થઈ ગઈ-વિહલ બની ચારે તરફ જોવા લાગી. પોતે ક્યાં છે તે સ્હમજાયું નહિ-નસેનસમાં કેમ નૃત્ય ચાલ્યું રહ્યું હતું તે સ્હમજાયું નહિ-હૈયું કેમ આશાભર્યું ઉછળતું હતું તે પણ સ્હમજાયું નહિ.

તેણે લમણે હાથ દાખ્યા, આંખો ઝોળી. મુંજ ક્યાં હતો? પોતે ક્યાં હતી? આ શું થયું હતું?

તેને હજી પૂરેપૂરું સ્હમજાયું નહિ; તે માત્ર ગાંડી બની જોઈ રહી. અંગેઅંગ જાણે ઉડીને જવા માગતાં હોય તેમ લાગ્યું.

તેણે છાતી પર હાથ દાખ્યો-હૃદય નવી જ રીતે ધડકતું હતું. તેણે કપાળ પર હાથ ફેરવ્યો-માથામાં કાંઈ અવનવા ભાવો ઉછળી રહ્યા હતા. એક પળમાં તે ઘેરી ગઈ-પડી ગઈ. તેને પોતાની સ્થિતિ બાન આપ્યું. મનની પાંખડીએ પાંખડી-શરીરનાં અંગેઅંગ આક્રંદ કરી રહ્યાં હતા-ખૂમ મારી રહ્યાં હતાં. તેમને મુંજ જોઈતો હતો.

મગર તપસ્વિની ઘેલી બની. તેને પોતાના અધઃપાતનું બાન થયું.

યુદ્ધ માટે હથિયાર નહોતાં-ઉત્સાહ નહોતો. તે ઝોશીયાલી બનીને પુષ્પ-ધન્વાને શરણ ગઈ. તે ત્રિપુરાની ત્રીજ આંખે બળી ભસ્મ થઈ રહેલા દૈષિદેવે તેને બાળવા માંડી. થોડી ધારે અગ્નિની જ્વાલાઓ શમી ગઈ; અને શીતળ સમીરની આદહાદક લહરિઓને વિસરવે એવી લહરિઓ તેના શરીર પર વાવા લાગી. તે આંખ મીચી, લાંખી છડ થઈ પડી તે લહરિઓનો અનુભવ કરવા લાગી.

આવી લહરિઓ તેણે સ્વપ્ને પણ અનુભવી નહોતી. તેનાથી તે ડરી નહિ, તેનાથી તે અભયમ થઈ નહિ-પણ તેનાથી કાંઈ અવંજનીય આદહાદ અનુભવવા લાગી. તે તેના અંગેઅંગને સ્પર્શ કરી રહી-રોમે રોમે આનંદમય ચેતને જીવન્ત કરી રહી. તેની છાતી અપરિચિત પણ આનંદદાયક ધબકારે ઉછળી રહી; તેના હાથની નસો અણબપાયા ઉત્સાહથી વિંટાવા તલસી રહી.

અદ્ભુત આનંદ તેની રંગરંગે વહી રહ્યો. તેણે પોતાના હાથ આંખો પર મૂક્યા-ધડકતી

છાતી પર જોરથી દાખ્યા. તેના પગ એકમેકથી વીંટાઈ રહ્યા.

મુંજની માનસિક મૂર્તિના પાદ સ્પર્શ્યા અનેરી લહરિઓ આવતી હતી, તેને તેણે આવવા દીધી. ધીમે ધીમે સ્વાસ વધ્યો-મુખ લાલચોળ થઈ રહ્યું-મગજમાં ઉર્મિઓનું નર્તન થઈ રહ્યું. જાણે નીશા કર્યો હોય તેમ ચિત્ત ડોલવા માંડ્યું. તેને લાગ્યું કે મુંજ પોતે તેની પાસે આવે છે. તેણે એક નિઃસાસો નાંખ્યો, બધા પ્રયત્ન છોડી, સુખમય પરાધીનતામાં પડી રહી.

તેને અડધી ઉંઘ આવી ન આવી-તેણે તેજસ્વી પૃથિવી-વલ્લભને આવતો જોયો. તે આંખો, આનંદને પ્રસારતો ને ઉત્સાહને પ્રેરતો; તેને વળગ્યો; એક નહિં પણ હજાર વાર તેને સુખન કર્યું. પણ તે પડી રહી, સુખમય ને નિમંત્રતી નિરાધારીમાં.

કાંઈક થયું-હૈયામાં ફટક્યું-સુખને શિખર તે પહોંચી ને પાછી પડી. આંખો ઉઘાડી તે ઘેડી થઈ ગઈ. તેનું હૈયું છાતીફટ ધબકતું હતું. અનિવર્ણનીય આનંદની સમાધિ તેણે પામી અને પોષા.

તે ઉભી થઈ, મ્હોડું ધોયું, બારીની બહાર મ્હોડું કહાડી તેના પર ઠંડો પવન વાવા દીધો.

તે ક્યાંથી ક્યાં-ગંગાની માફક, પડી હતી તેના હૈયે ખ્યાલ આવ્યો. વૈરાગ્ય સ્વરૂપ તપોનિધિ મહારેવની જટામાંથી પડી અત્યારે અધમતાની ધૂળમાં તે રંગદોળાતી હતી.

તે કલકિત થઈ ચૂકી હતી; જીવનભરનાં વ્રત ને નિયમનો ભંગ થયો હતો. હવે શું કરવું? ભાઈ શું કહેશે? ભાભી શું કહેશે? ગામના દેશના લોક શું કહેશે? પાપી મુંજ શું કહેશે? આ કલ્પક પછી કેમ જીવશે? જીવનની નવી ખીણેલી પાંખડીને છૂપી રાખી, બને તો સૂકી નાંખી, ચાલે છે તેમ જ જીવન વિતાવ્યા વિના છૂટકો નહોતો. આજ રાતના જે આનંદની ઝાંખી થઈ હતી તે સિવાય તેને માટે તો અસ્પર્શજન હતો.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

પાદપ્રક્ષાલન.

સહારના ધોરથી તૈલપરાબના દરબારમાં ધામધૂમ થઈ રહી; અને સામન્તો ને મહારથીઓની ઠઠ ઝામવા લાગી હતી.

પાદપ્રક્ષાલન એક પાપ-પુણ્યનો કુંડ હતો. તેમ્હાંથી જે કેદ થયેલા રાજાઓ નિર્વિદિ

નીકળી જતા તેઓને પોતાનું રાજ્ય સામન્ત તરીકે ભોગવવા દેવાની રજા આપવામાં આવતી; અને જે કાંઈ અભિમાનના તોરમાં તેમ્હાંથી ન નીકળતા તે હાથીને પગે કે કારાગૃહમાં જીવન પૂરું કરવાનું નહોતરું માગી લેતા. તૈવપ પોતે અનેકવાર મુંજરાજના પગ ઘોષ તેલંગજીના સિંહાસનની પ્રસાદી પામ્યો હતો; આજે ધારાનું સિંહાસન મુંજને તૈવપના પગ ઘોષ પાચવાનું હતું.

મુંજ આ શિક્ષા ભાગ્યે જ સ્વીકારશે એમ બધાનું માનવું હતું. છતાં, પકડાયેલા નરેશાનું શરીર અસ્પર્શ્ય ને પવિત્ર મનાવું હોવાથી કાંઈ ભરણ વગર તેને જખમે થાય એમ નહોતું તેથી, તૈવપે વિચાર કરી આ યુક્તિ ઝોળી કહાડી હતી. જો મુંજ પાદપ્રક્ષાલન કરે તો તેની કાતિ સદાને માટે જાય અને તૈવપ પૃથ્વીની નાથ ઠરે! અને જો તે એ પ્રમાણે ન કરે તો તેને ગમે તે શિક્ષા કરવાનો અધિકાર સ્પષ્ટ રીતે તૈવપને આવી જાય.

અને આખા ગામમાં એક જ પ્રશ્ન બધાના મગજમાં થઇ રહ્યો હતો. શું મુંજ પાદપ્રક્ષાલન કરશે? કેટલાક એમ ધારના હતા કે કરે તો સાફ કે તે બધે ને તૈવપની કાતિ વધે. કેટલાક એમ માનતા હતા કે તે ન કરે તો સાફ કે જ્યો તે કેદમાં રહે કે જીવ ખૂએ તો તૈવપની કાતિ વધે. તેના રૂપ ને ચુલુ પર કેટલા મોઢા હતા તે એમ આશા રાખતા હતા કે કાંઈ પણી રીતે મુંજ બધે તો સાફ. પણ આ આશા કાંઈ બહાર કહાડતું નહિ.

રાજ્યસભામાં જેટલાને આવવાનો અધિકાર હતો તેટલા બધા આવ્યા. કાંઈને આવે અપ્રતિમ પ્રસંગ જોવાનો લ્હાવો ખોલો નહોતો. સૂર્યોદયને થોડીવાર થઇ ગઇ કે રાજ્યસભામાં પગ મૂકવા જેટલી પણ જગ્યા રહી નહિ.

બધા આવી રહ્યા કે તૈલપરાજ મહાસામન્તને સાથે લઇ આવ્યા. તેનો કુંવર અક્કલકચરિત પણ આવ્યો. તૈલપરાજ ગાંદીની પાસે એક અંદર જવાનું બારણું હતું તેની અંદરથી મુણાલવતી, જક્કલા ને લક્ષ્મી આવીને પણ બેઠાં. મુણાલવનું મુખ સખત ને શીકડું હતું; તેની આંખોમાં ભયંકર તેજ હતું. તેની મુખમુદ્રા જોઇને જ લોકોને લાગ્યું કે મુંજનું આવી બન્યું.

તૈલપરાજે મુજના આંકડા ચ્હડાવવા માંડ્યા; અને એ સામન્તોને કેદીઓ આચુવાનો હુકમ કર્યો.

થોડીવારે કેદી રાજ્યો આવ્યા. તેમાં સૌથી ખેલો મુંજ હતો, તેના હાથ પાછળથી બાંધવામાં આવ્યા હતા.

જેવા તે વિજય સેનામાં ચાલતો હતો, તેવા જ તે અહિંયા આવ્યો. વિખરાયેલા વાળ તેની કાન્તિમાં ઉમેરા કરતા; ચમકતું અભિમાન તેના મુખના ગૌરવને વધારતું; તેની ડાહીનો મરોડ તેની સત્તા સ્વયંભૂ જ એમ સાખીત કરતો. તે દેવ જણેલા આવ્યો—રાજ્યસભા માત્ર જન્મુઓની હોય એવી લાગવા માંડી.

મુણાલે તેને ભર સભામાં જોયા ને તેનાં રોમાંચ ખડાં થઇ ગયાં. ગઇ રાતનો અનુભવ યાદ કરી નવચૌવનાની માફક તેને ગાલે શેરડા પડ્યા. પોતાનો ક્ષોભ કાંઈ ન પારખી જાય એમ તે પ્રયત્ન કરવા લાગી.

દિવસના ઉગ્નતસમાં તે નરેશના મોઢક શરીરની દેખાતી અપૂર્વ રેખાએ રેખા તેણે ચોરની માફક જાનાંમાના, પોતાના હુકમમાં ઉતારી; આંખો આગળ કલ્પનાથી સજીવન કરી.

મુંજને આણી તૈવપના સિંહાસન આગળ ઉભો રાખવામાં આવ્યો. એક ગર્વભર્યું હાસ્ય મ્હોડાપર રાખી, બેદરકારીથી તે ઉભો રહ્યો. તૈવપે હુકમ કર્યો એટલે બન્દીજનોએ તૈવપની સ્તુતી ગાઇ. તે થઇ રહી એટલે રાજ્યએ મહાસામન્ત તરફ ફરીને પૂછ્યું:

“લીલ્લમ રાજા! કાલે કવિઓ છોડવી ગયા હનું? શું થયું?”

“પેલા રહ્યા” કહી એક તરફ ધનંજય, રસનિધિ અને તેના મિત્રો બેઠા હતા તે તરફ આંગળી કરી.

“તેમ્હને કહો કે કાંઈ કહે. ઉન્નજેણીના કવિઓએ મુંજને જાપરે તો ઘણો ચ્હડાવ્યો. હવે તેને ઉતારવામાં સામેલ થશેને?”

લીલ્લમ, રાજાની આ યુક્તિથી કચવાયો, પણ ભરસભામાં રાજાનું વચન ઉઘાપાય એમ નહોતું એટલે આવીને ધનંજયને રાજાનો સંદેશ કહી ગયો.

બધા કવિઓને કેપારી થઇ આવી; ઘણાં રસનિધિ તરફ ફર્યા. રસનિધિએ તરત ધનંજયને કહ્યું: “મહારાજ! આપ સરસ્વતીના લાડીલા છો. કાંઈ કહો” ધનંજયે આંખ વતી હા કહી, બેઠેલા સામન્તોમાં થઇ સિંહાસન આગળ આવ્યો.

ધનંજય જણેલા સિંહાસન પાસે આવ્યો કે મુંજ ને ખીજી તરફ જોતો હતો તેણે તેની સ્હામું જોયું, અને તે હસ્યા.

“ધનંજય! અવન્તીનું નામ રાખજે”
તેણે હસતાં કહ્યું.

“જેવી આસા” નીચા નખીને ધનંજયે
કહ્યું.

તૈલપ આ વાત સાંભળી ચ્હીડવાયો, અને
તેને કપાળે કરચળી વળી. તુન્હકારથી તેણે
પૂછ્યું: “નામ શું તમ્હારું?”

ધનંજય જવાબ દે તે પહેલાં મુંજરાને
મોટે અવાજે કહ્યું:

“તૈલપ! આટલી ખખર નથી? જાહેની
કવિતા સાંભળી ભગવતી મપૂરાસની પોતાની
વીણા છોડી દે છે, જાહેના સુવિખ્યાત નામથી
અણુજાણુ સદાયે નકંસમાન અધકારમાં જ
રહે છે તેવા કવિઓના પણ કવિ અવન્તીના
કવિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા આ ધનંજય છે.” તે
સમયના કવિઓને જાને એવી રીતે મુંજરાને
કહ્યું.

“તેને મેં પૂછ્યું નહોતું?” ગુરસામાં
તૈલપે કહ્યું.

“હું ક્યાં કહ્યું છું કે મને પૂછ્યું”
હો પેટ મુંજરાને કહ્યું: “પણ કાષ્ઠની પ્રશંસા
તેને હાથે જ કરાવવી એ વિનયશીલ પુરુષોની
સભામાં થયું હોય એમ સાંભળ્યું નથી.”

સભાસદોનાં હૃદય કાંપી ઉઠ્યાં. તૈલપ જે
અદ્યતા અનુભવતો હતો તે બધાને સ્પષ્ટ
દેખાતી હતી; અને આથી તૈલપનો ગુસ્સો પણ
વધતો હતો એ પણ સ્પષ્ટ જ દેખાતું હતું.
આનું પરિણામ શું આવશે તેની અનિશ્ચિત-
તામાં બધાં ઉચ્ચે ડાકે જોઇ રહ્યાં.

“ચત્રાવર” તૈલપે ધનંજયને કહ્યું.

ધનંજયે પહેલાં એક અનુપદુપ મહાકાલેશ્વર
મહાદેવની પ્રશંસાનો કલ્પો; અને પછી રાજની
સ્તુતિનો શ્લોક ગાવા માંડ્યો.

શ્લોક રચના ઘણીજ સરસ હતી-તેમ્હા
મુખ્યત્વે જાહેની પોતાનો નાથ ક્યાં છે એવાં
રાજાને-દ્રવી સ્તુતિ હતી. એક રીતે તે તૈલપ-
ને લાગુ પડે એમ હતો; અને મુંજરાની
પ્રશંસા પણ એથી થઇ ગઇ એમ દેખાતું
હતું. તૈલપ કાંઈક રહમત્યો, પણ રોષ મદલાવી
ખોલ્યો: “શાખાશ! કવિરાજ! જાઓ ખેંસો.”

ધનંજય પગે લાગી પોતાને સ્થાને પાછો ગયો.

મૃણાલવતીએ ધ્યાન દઇ આ બધું જોયા
ને સાંભળ્યા કુટુંબ; જે જટાથી, જે આધિ-
પત્યથી મુંજરા આખી સભામાં રાજતો હતો તે
જોઇ તેને ગર્વ થયો; અને જેમ જેમ તૈલપનો
બ્રહ્મ વધતો ગયો, જેમ જેમ તેની આંખમાં
ફરતા દેખાતી ગઇ તેમ તેમ રમે મુંજરાને

મારવાનો હુકમ થાય એવી બ્હીકે તેણે હેપું
કાંપી રહ્યું.

ધનંજય ખેંસી ગયો એટલે તૈલપ રહાયું
હસીને જોઇ મુંજરા પૂછ્યું: “કેમ તૈલપરાજ!
કવિ કેવો લાગ્યો?” તદ્દન ખેદકારીથી,
અડધા તિરસ્કારમાં આ પ્રશ્ન મુંજરાએ
જવાબમાં હોઠ કરડી તૈલપ ધુરડી રહ્યો.
સભામાં સોય પડે એવી શાન્તિ પ્રસરી રહી;
અને બધાનાં હૈયાં ક્ષોભ પામ્યાં.

“મુંજરા!” જરાક ઘોટો ખોખારી તૈલપે
ખાલવા માંડ્યું. તેની તીક્ષ્ણ આંખોમાં તરવા-
રની ધાર જોવા તોજ આન્યું. “ત્હારા પાપનો
ધડો ભરાઇ રહ્યો છે-ત્હારી રાજ્યવક્ત્રીને નાશ
થયો છે. તું—”

“કાણે કહ્યું?” મુંજરા પૂછ્યું.

“હું કહ્યું છું.”
જવાબમાં મુંજરા મનકમાં હસ્યો; અને
મૂંઝો રહ્યો. “આખર સર જીવવાનો હવે એક જ
રસ્તો રહ્યો છે—”

મુંજરાએ કારીથી જે ખારણમાં મૃણાલ
બેઠી હતી તે તરફ જોયા કહ્યું.

“જે પગથી આજે ધરણી ધ્રુજ રહી તેને
ઘાઇ ત્હારા અપરાધોની ક્ષમા માગ” તે
સમયની કૃત્રિમ ભાષામાં તૈલપે કહ્યું.

ખે સૈનિકોએ મુંજરા હાથની ખેડોએ કહાડી
નાખી, અને એક સામન્ત સુવર્ણની આરીમાં
પાણી લઇ આગળ આવી ઉભો. પગ ધોવાવવાને
ઉત્સુક બનેલા તૈલપે પગ સિંહાસનની નીચે
મૂક્યો.

જેવા તેના હાથ ધૂલ્યા કે મુંજરા તપીયેત
વાળી, ગર્વમાં ઉચું જોયું.

આરી લઇ તૈયાર ઉભેલા સામન્તે કહ્યું:

“મુંજરાજ! ચાલો મહારાજના પગ ધુઓ.”

મુંજરા તેની રહાયું આશ્ચર્યથી જોયું. “સામ-
ન્તરાજ! ક્યાં છે તોડવથી ત્રિભુવન ડોલાવનારા
ચંડીસ્વર ભગવાન મહાકાલનાં પ્રતાપી ચરણો કે
આ પૃથિવી-વદ્ધલ તેને ઘાઇ પાવન થાય?”

જવાબની વાટ જોતો મુંજરા ઉભો રહ્યો;
ખીચારા આરી ધરી ઉભેલા સામન્તની જીભ
તાળવે ચોંટી ગઇ. તૈલપનાં લવાં ભયંકર રીતે
સકેત્યાયાં. મહાસામાન્ત લીલ્લમને લાગ્યું કાંઈ
રસ્તો કહાડવો જોઇએ તેથી મીઠાશથી તેણે કહ્યું:

“અવન્તીનાથ! આહવમદ્ધ મહારાજનું
પાદપ્રક્ષાલન કરો, વિજેતાનો એ પરાપૂર્વથી
ચાલ્યો આવેલો અધિકાર છે.”

મુંજ તિરસ્કારપૂર્વક હસ્યો : “ સ્થૂનરાજ ! પૃથ્વી-વલ્લભના પગ ઘોષ ઘોષ હાથ પર રહેલી ભીનાશ નહેની સૂકાઈ નથી તે તૈલવપના હું પગ ઘોઉં ? કાંઈ ભક્ષિત થયા છે ” ત્હેના શબ્દમાં, આંખમાં તિરસ્કાર હતો.

બારણામાં ખેડી ખેડી, ન સ્હમન્ય એવી ઉમીંઆથી હેયું ભરતી મૃણાલવતી મુંજની સ્હામું જ જોઈ રહી.

તૈલવપના યુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. ત્હેની આંખમાં આંગારા ચમક્યા, ને તે ઉભો થઈ ગયો “ અભિમાની ! પાપાચારી ! હજુ ત્હારો ગર્વ ગળ્યો નથી કેમ ? ”

“ મ્હોડું માલુસ એક નિરાધાર બાલકને કહે તેવા તિરસ્કારથી હસી મુંજે કહ્યું : “ આમ ક્ષાંક્ષાં મારે પૃથ્વી-વલ્લભ થનાવાનું હતું ? ”

“ શું કહે છે ? દુષ્ટ ! ઉભો રહે ” તૈલવે બરાડો માર્યો. અડધી સભા ઉભી થઈ ગઈ હતી.

તૈલવે ચારે તરફ યુસ્સામાં જોયું. ત્હેની આંખ વિકરાળ થઈ; ત્હેનાં અંગ કોપથી કોંપવા લાગ્યાં.

“ સામન્તો ! શું જોયા કરો છો ? પકડો એ પાપીને. કરાવો એની પાસે પાદપ્રક્ષાલન ! ”

ચાર પાંચ સામન્તો આગળ આવ્યા ને મુંજ તરફ ધસ્યા.

ત્હેનું પ્રચંડ શરીર ટટાર કરી બીજાઓ તરફ ઘેરફેરકારીથી જોતો મુંજ ઉભો રહ્યો. ત્હેની આંખો અનિશ્ચિત હતી; ત્હેના મ્હોડાપર ગર્વનું હાસ્ય હતું. ત્હેના માથાના મરોડથીજ તે બધાને ડારતો હતો.

મૃણાલે આ બધું જોયું—અને આ બધામાં મુંજનું વ્યક્તિત્વ કેવું નીરાળું, અપ્રતિમ ને દુર્લભ હતું તે જોયું. ત્હેને પણ ગર્વ થયો ને મુંજનો વિજય જોવા તે એકાદટશે જોઈ રહી. ત્હેના પણ હોડ ખીડાયા. જે તેજ મુંજની આંખમાં હતું તે ત્હેની આંખમાં પણ આવ્યું. જે સામન્તો પાસે આવ્યા હતા તે તૈલવ તરફ, મુંજ તરફ વારાફરતી જોતા ઉભા રહ્યા. કાંઈના મનદૂર ન્હોતી કે મુંજની પાસે આવે.

“ રીંદમ છે ” તૈલવે હોડ પીસી કહ્યું “ કે આમ જોયા કરો છો. અકલંકચરિત ત્હારામાં પણ પાણી નથી. ”

કુંવર ને પેલા સામન્તો મુંજનો હાથ પકડવા આવ્યા. લીંદમ તખીયેત વાળી મૂગે મ્હોડે ઉભો રહ્યો.

“ આવો ! ડરો છો શું કામ ? ” મુંજ હસીને કહ્યું; અને નહેવા પેલા સામન્તો ત્હેને પકડવા આવ્યા કે ત્હેને સ્હેલાઈથી વિખેરી નાંખ્યા.

રાજ્યસભામાં કોલાહલ થઈ રહ્યો. માનભંગ થયેલો તૈલવ બીજા સામન્તોને કહેવા લાગ્યો : “ શું જુવો છો ? ”

આઠ દશ બીજા સામન્તો તૂટી પડ્યા ને મુંજના હાથ પકડ્યા. જે હાથ મૃણાલે ડંભાવ્યો હતો, તેમાંથી કાચું માંસ નીકળ્યું. મૃણાલે તે જોયું, અને નીસાસો નાંખી આંખો મીચી બીજા પગે તે પણ ઉભી થઈ ગઈ.

મુંજને પકડવો એક વાત હતી, ત્હેને વાંકો વાળો ત્હેની પાસે પગ ધોવડાવવા એ બીજી વાત હતી. પર્વતના શિખર સમો બધાથી ઉચો અણનમેલો તે થોડી વાર ઉભો રહ્યો; અને પેલા સામન્તોના પ્રયત્ન નિષ્ફળ જવા લાગ્યા. આખરે તેઓએ એને ધસડવો શરૂ કર્યો.

મુંજમાં અદ્ભૂત જોર હતું; અને પહેલાં તો તે સ્હેલાઈથી, હસીને, બધાને હકાવવા લાગ્યો. પણ આખરે તે ઉભો રહી શક્યો નહિં. તૈલવના મુખપર ફૂટાભાઈ હાસ્ય દીપી રહ્યું.

એકદમ મુંજ પડ્યું મૂકી ધસ્યો; અને અચાનક ધસારાથી જે સામન્તો ખેંચતા હતા ત્હેમના હાથ છૂટી ગયા. ઝારી લઈ ઉભો રહેલો સામન્ત આ ખેંચાતાણીની ગમ્મત નિશ્ચિત થવે ઉભો ઉભો જોતો હતો. મુંજ ધસ્યો અને નીચું માથું કરી ખલાવતી ઝારીને ધકકો માર્યો. સામન્તના હાથમાંથી ઝારી ઉછળી, અને પાસે ઉભેલા તૈલવપરાજપર પડી અને ત્હેનાં આખા શરીરપર પાણીની ધારા ચાલી રહી.

આ બધું એક વિપલમાં થયું. મુંજને ઝાલી રહેલા સામન્તોએ અનુચળીમાં હાથ છોડી દીધા; તૈલવ પડતો મુકુંટ સાચરી રહ્યો ને મુંજ એકલો નીરાંતે ઉભો ઉભો ખડખડાટ હસી રહ્યો.

મૃણાલ બારણાના ઉમરા પર આવી ઉભી રહી. તૈલવનો દેખાવ હાસ્યજનક હતો; ત્હેના ગૌરવનો નાશ થયો હતો. તેણે હોડ કરડ્યો, એક બરાડો માર્યો, અને ધ્યાનમાંથી તરવાર કઢાડી.

એકસો તરવાર ખઠાર નીકળી ને મુંજની આસપાસ હોહીતરસી તરવારોની ઘટા છવાઈ રહી. નિડરપણે મુંજ ઉભો રહ્યો. બધી તરવારોની ધારોનો જવાબ ત્હેની આંખની તેજની ધારો દેતી.

“ દુષ્ટ ! હવે જોઈ લે ! મારો એ હરામ-ખોરને ” તૈલવે હુકમ કર્યો.

તરવારોના ખણખણાટ થયો—મુંજ ગર્વથી જોઈ રહ્યો.

એકદમ એક અવાજ ગાજી રહ્યો. “ આ શું કરો છો ? ”

કોધથી જન્મવલિત થયેલી જગદમ્બાના જેવી દેખાતી મૃણાલવતીએ તૈલવની પાસે ફૂદી આ શબ્દો બિચાર્યા હતા. તેની આંખોમાં નિઃસીમ સત્તા ચમકતી હતી; તેના અવાજમાં યુદ્ધની હાકલનો રણકાર હતો.

તૈલગણુ આ અવાજથી કાંપતો હતો; તે અરાજ સુણી સામન્તોની સમશેરનીચી નમી. તૈલવ પોતે શરમિન્દો થઇ ગયો.

“શું કરો છો?” યુરસામાં મૃણાલે કહ્યું. તેની છાતી ઉછળતી હતી. “શરમાતા નથી? એક નિઃશસ્ત્ર નરેશ પર શસ્ત્ર ચલાવવા તૈયાર થયા છો? આખા તૈલગણુને કલંકિત કરવા તૈયાર છો? તૈલવરાજ! આ ત્હને શોભતું નથી. ત્હારા ધર્મરાજ્યમાં આ?”

બધા સાંભળી રહ્યા: મુજ મૂઝમાં હર્યો. “જાઓ! સભા વિસર્જન થઇ ગઇ. મુજને માટે પછી યોગ્ય વિચાર કરવામાં આવશે.” “આહ લાઇ!” કહી તે તૈલવની રહામું બોલ રહી.

તૈલવે જરાક રોષથી મૃણાલ રહામું બોલ્યું. પણ એ પલમાં મૃણાલનું સામ્રાજ્ય કાયમ થયું; અને નીચું માંચું કરી તે તેની બેડે ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

ભાઇ ને બહેન.

“બહેન! આ શું કર્યું?” અંદર જઇ તૈલવે પૂછ્યું.

“ત્હારી ક્રાંતિ! સાચવી.” મૃણાલે કહ્યું.

“એ પાપીને તો ફેર જ કરવો બેઠો.”

“રાગબોનાં શરીર યુદ્ધ શીવાય સદાયે અરપથ છે.”

તૈલવ મુગ્ધો રહ્યો.

“એ પાદપ્રક્ષાલન નહિ કરે તો એને બીજી શિક્ષા કરવી આપણા હાથમાં છે.”

“આખી દુનીયા ત્હારી હાંસી કરશે.”

“ના! ત્હારી નિષ્કલંક રાજ્યનીતિની ક્રાંતિ ગાશે. આટલા અપમાન છતાં તું સત્યને વળગી નહોતો-એથી વધારે શું યશની આશા રાખે છે?”

તૈલવે ડોકું ધ્રુણવ્યું.

થોડી વાર કાંઇ બોલ્યું નહિ. પછી તૈલવે કહ્યું: “ત્યારે એનું શું કરવું છે?”

“બીજું તું કંઈ નહીં.”

“કાષ્ટપિંજરમાં એને રખાતો નથી; એને મરતો નથી. ત્યારે એનું કરવું શું?”

“હમણાં તો કારાગ્રહમાં છે. પછી બેઠાં સંધ્યું. ઉતાવળ ક્યાં છે?”

“મ્હને કાંઈ રહમજ પડતી નથી.” કહી ફરીથી ડોકું ધ્રુણવી તૈલવે ચાલવા માંડ્યું.

“પડશે-પડશે” કહી મૃણાલે આશ્વાસન આપ્યું.

રાત્ર ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. એકલી મૃણાલ વિચારમાં ઉભી રહી. તેણું હેડું હરખાતું હતું. તેણે મુજને મરતો બચાવ્યો હતો. તેની કલ્પનાશક્તિના બંધ ફરીથી તૂટ્યા-અને પહેલે મુજના સ્વરૂપે જે માહકતા ધારણ કરી હતી તે ફરીથી આંખ આગળ લાવવા તે મથી રહી. આંખો મીચી આ રસિક પ્રયત્ન તેણે આદર્યો-અને પ્રયત્ન સફળ થતાં, જરા તે હસી, અને છાતી દાખી ત્યાંથી ચાલી ગઇ.

* * * માનભગ થયેલા તૈલવે ક્યાં સુધી એકાન્તમાં આમ તેમ કર્યાં કર્યું. તેના ગર્વને મોટો ફટકો પડ્યો હતો. તેની સ્થિતિ ધણી જ તિરસ્કારને પાત્ર થઇ રહી હતી એ પણ નિર્વિવાદ વાત હતી. આપું તૈલગણુ તો શું પણ આખી દુનિયા આ પાદપ્રક્ષાલન વિસરવાની નથી; અને તેમ્હાં વિદૂષક પોતે દરશે એમ્હાં પણ કાંઈ સંશય લાગ્યો નહિ.

તેને મૃણાલવતી આમ કેમ કરતી હતી તે રહમજનું નહિ. મુજ તેણું આપું અપમાન કરે-અને મૃણાલ તેને બચાવે! તેની બહેનમાં તેને શ્રદ્ધા હતી; તેને પણ મુજ માટે સંપૂર્ણ તિરસ્કાર હતો. ક્યાં સુધી તેણે વિચાર કર્યો પણ કાંઈ રહમજનું નહિ.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

વિલાસનું સ્વાસ્થ્ય.

પુરૂષ અને સ્ત્રીને પ્રેમની પરવા નહિ હોય તો સહજવન ન કરવું-એ વિષયમાં-એક કાવ્યસેવામાં ને બીજું સંગીતમાં. કાવ્ય ને સંગીતનો સહચાર વિમાનની ગરજ સારે છે, ને સહચારીઓ વગર દોરીએ વ્યોમમાં ચઢી-એક બીજાનેજ આધારે ઉડતાં-ન છૂટે એવી એકતામાં ભેરવાઇ પડે છે. વિલાસ ને રસનિધિ આ વાત વિસરી ગયાં.

રસનો સ્વાદ ચાખતાં વિલાસની તરસ વધતી ગઇ, અને રસનિધિએ અપ્રૂટ રસધારા વર્ષાવી તરસ છીપાવાનો પ્રયાસ કર્યાં કર્યો.

માલવી માધવના તોફાની પ્રદેશમાંથી તેઓ મ્હાનવદને ‘ઉત્તમરામચરિત’ ના હૃદયભેદક વાતાવરણમાં વિહર્યાં, અને ત્યાંથી ‘શાકુન્તલ’

ની સોનેરી, મોહભરી મીઠાશનો અનુભવ લેતાં લેતાં ક્યાં ક્યાં ભૂલાં પડી ગયાં. આ મન-ગમતી મુસાફરીમાં અણખણ બાલા ગાંડીતુર બની ગઇ, ને પલે પલે ખીલતી રસિકતાથી કાન્યની અનેકરંગી મોજો મહાલવા લાગી. તેનો આત્મા પણ નવરંગી થયો એટલું જ નહિ, પણ કોઇક પલે તેના ને રસનિધિના રંગનું અનેરું મિશ્રણ અણખણપણે થવા લાગ્યું.

“પાદપ્રક્ષાલન” ની રાજ્યસભા વિખરાઇ ગયા પછી સાંજના મંદિરમાં બેઠાં બેઠાં રસ-નિધિએ વિક્રમોર્વશીયનો નાટક પૂરો કર્યો.

“હવે શું કહેશો?”

રસનિધિ દયામણે ઝેરે આ બાલા રહામું જોઇ રહ્યો; તેની આંખોમાં ઝલઝલીયાં આવવા માંડ્યાં.

“વિલાસવતી! હવે બહુ થયું. હું કાંઈ હંમેશા માન્યપેટમાં રહેવાનો નથી.”

વિરમ્ય બની, વિલાસવતી જોઇ રહી. “તમ્હે ક્યારે જવાના છો?”

“તમ્હારા મહારાજ રજા આપે તો અત્યારે.”

વિલાસવતીએ નિસાસો મૂક્યો “ને પાછા”-

“પાછા!” રસનિધિએ હોહ દાખી કહ્યું “શંભુ લાવે ત્યારે” તેની આંખો ચમકી રહી.

વિલાસે નિસાસો મૂક્યો; અને ધીમેથી બ-બડી “શીવ શીવ.”

“મ્હને પણ લોલાનાથ સંભારવાનું મન થાય છે. મ્હે તમ્હારા જીવનને નકામું રસને પથે રહાવ્યું. મ્હને પરતાવો થાય છે” કહી અચાનક આવેલું આંસુ રસનિધિએ લૂછી નાખ્યું.

“તમ્હે કેમ રડો છો?”

“તમ્હારે લીધે.” હિંમતથી રસનિધિએ કહ્યું.

“ત્હારે લીધે!” જરા ગૌરવનો ડોળ કરતાં બાલાએ કહ્યું.

“હા. અહિયા તો બધાં જનવરો છે. તેમ્હાં તમ્હારું શું થશે?”

વિલાસનો હોહ ધ્રુબ્યો.

રસનિધિ ઉભો થઇ ગયો.

“ત્હારું ચાલે તો—”

વિલાસને અણખણતાં એક ધ્રસ્કું આવ્યું.

“તો—”

“તમ્હને અવનતી લઇ જઉં—”

આંસુઓમાં તરતી આંખે વિલાસ જોઇ રહી. ત્રણ દિવસમાં આ પુરૂષને જાણે તે ખેલેથીજ ઝાળખતી હોય એવો ભાસ થતો હતો.

વિલાસવતી જમીન તરફ જોઇ રહી; રસ-નિધિ રનેહભીની આંખે વિલાસ તરફ જોઇ રહ્યો. થોડીવાર કોઇ બોલ્યું નહિ.

“વિલાસવતી!”

“કેમ અલ્યા! શું કરે છે?” એક કંઠાર અવાજ પાછળથી આવ્યો.

બંને ક્યાં—કુંવર અક્કલકચરિત મંદિરના પગથીયાં નીચે ચમરાજ સમો ભયંકર બની ઉભો હતો. તેણે કાંઈ સાંભળ્યું નહોતું; પણ માત્ર રસનિધિની રનેહભીની મુખમુદ્રા જોઈનેજ તેનો પીત્તા ઉછળ્યો હતો.

રસનિધિએ જોરથી હોહ દાખ્યા ને ચિત્ત ફેંકાણે આવ્યું. વિલાસ મહાવરી બની ગઇ.

ધ્રુસ્કતે ડોળે કુંવર જોઇ રહ્યો; અનિમિષનયને રસનિધિએ પણ તેના તરફ જોયા કયું.

“શું કરે છે?” અક્કલકચરિતે પૂછ્યું.

“તમ્હે જાણે છો. હું શું કરું છું” જરા સખ્તાઇથી રસનિધિએ જવાબ દાધો.

“ત્હે નહોતું કહ્યું કે આ મંદિર ત્હારે માટે નથી?”

“હું મંદિરમાં નહોતો આવ્યો. મહાસામનતી કુંવરીને મળવા આવ્યો હતો.”

કુંવરે હોહ કરડ્યો. “શા માટે?”

“મ્હને મન થયું. મ્હારા પ્રાણરક્ષકની પુત્રી છે; ત્હારે એને મળવું જ જોઇએ.”

કુંવરને શું કહેવું તે સંજયું નહિ.

“વિલાસવતીની તપશ્ચર્યામાં ભગ પાડવાનો નથી. ચાલ! તું ત્હારે રસ્તે ચાલવા માંડ.”

રસનિધિ હસ્યો “તમ્હારા પિતા રજા આપે તો આ ધડીયે.”

“ચાલ હવે જા.”

“કુંવરીને લઇને જઇશ. લક્ષ્મીદેવી એને બોલાવે છે.”

“વાર! હમણાં આવે છે.”

રસનિધિએ જોયું કે હવે ઘણીવાર ઉભા રહેવું સલાહ ભરેલું નથી. તે ધીમે ધીમે પગથીયાં ઉતર્યો અને ત્યાંથી જવા લાગ્યો.

અક્કલકચરિત પગથીયાં રહડ્યો.

“વિલાસવતી! આવા જોડે વાતો શું કરવી?”

વિલાસ નીચું જોઇ બોલી: “માણસ તો સારા છે.”

અકલ્પકચરિતની આંખોમાં નિષ્કૃત તેજ આપ્યું. “આવા માણસ જોડે બોલવું એ તે-લંગણની ભાવી સામ્રાજીને નહિ શોભે.”

વિલાસે ઉચું જોયું, ને એકદમ રડી દીધું. ક્યાં સુધી ત્હનાં ધ્વજકાં રહ્યાં નહિ. કુંવર સ્થીર નયને જોઇ રહ્યા. વિલાસનાં આંસુનો પ્રવાહ ઓછો થયો ત્યારે તિરસ્કારથી અકલ્પકે કહ્યું: “આ ત્હારો વૈરાગ્ય ને આ ત્હારું સ્વાસ્થ્ય!”

વિલાસ બોલી નહિ, અને શાન્તીથી કુંવર ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

* * *
તે ગયો, એટલે રસનિધિની વાટ જોતી તૃપ્તિ આતપી સખી વિલાસ ચારે તરફ જોઇ રહી.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

તપની મહાસિદ્ધિ.

મૃણાલ સંધ્યાકાલની વાટ જોતી ખેડી.

દુનિયામાં કેટલાંક દુઃખ સહ્યાં જાય છે, કેટલાંક દુઃસહ થઇ પડે છે-પણ બહાનમની વાટ જોતાં થતી વેદના જેવી અસહ્ય વેદના ખીજ એકે હોતી નથી. તેમ્હાં આવી વેદના મૃણાલને આ ઉમરે પહેલવહેલી હતી.

પોતાનું ધાર્યું કરવાની, ખીજ પાસે કરાવવાની ત્હને ટેવ હતી; પણ અત્યારે તે નિરાધાર હતી. છતાં આ નિરાધારીમાં, આ વેદનામાં સમાયેલું સુખ ત્હણે કહી અનુભવ્યું નહોતું. નવવધૂના ઉત્સાહથી તે સાયંકાલની વાટ જોતી હતી.

સૂર્યાસ્ત થતાં તે ઉઠી, અને ધમકતા હૈયાને આશ્વાસન આપતી ઝુંજને મળવા ચાલી. કારાગ્રહની ચોટી કરતા સૈનિકોએ આ રાજ્ય વિધાત્રીને આવતાં જોઇ; અને તેઓ દૂર હક્યા. પાદપ્રક્ષાલન વખતે થયેલા રમ-ખાણની ખબર આખા માન્યખેટમાં પ્રસરી ગઇ હતી; અને આ તોફાનનો કેમ અત આવે છે ત્હેની જીજ્ઞાસા બધાને થતી હતી. સૈનિકો પળુ નવાં નવાં ગપ્પાં મારતા હતા; અને આ પ્રસંગ કાંઇ અનન્ય છે એમ તેમ્હને લાગતું હતું. આ કારણથી મૃણાલ અત્યારે ઝુંજને મળવા આવે તેમ્હાં તેમ્હને કાંઇ અભયખી જણાઇ નહિ.

મૃણાલે જોયું કે લોકલાજ જળવવા તે શા કારણે અહિયા અત્યારે આવી તેનું કાંઇ પણ બહાનું આપવું જોઇએ. ત્હણે ત્યાં ઉભેલા નાયકને પૂછ્યું:

“કેદારદત્ત! પેલા પાપી કેમ છે?”

“છે તેમનો તેમ. નીરાંતે ઉઘે છે.”

“કેવો નીકાર! એ પાપીને કાંઇ બોધ કરવો જોઇએ. તેલંગણની ક્ષતિ” વધી ને એ નમે તોજ ટેકાણું પડશે” કહી તે અંદર ગઇ. ત્હના અવાજમાં જે નિશ્ચયામકતા હંમેશાં રહેતી તે અત્યારે નહોતી. પોતે જુકું બોલતી હતી તે જોઇ ત્હને કમકમાં આપ્યો.

પણ તે જુકાણોના પશ્ચાતાપ લાંબો વખત રહ્યો નહિ. જેની તે ભાંયરામાં દાખલ થઇ તેવાજ ઝુંજનો અવાજ આપ્યો “કેમ આવ્યાં કે? મ્હે નહોતું કહ્યું?”

મૃણાલનું હૃદય ઘેલું બની રહ્યું. એ અવાજમાં રહેલી મોહિનીથી તે બધું વિસરી ગઇ. ગઇ રાતે અનુભવેલો આનંદ ફરીથી વ્યાપી રહ્યો. ત્હને ક્ષોભ થયો, તે શરમાઇ ગઇ, ધૂજતા હાથે એકમેકમાં રાખી તે ઉભી રહી. પગે આગળ ખસવા ના પાડી.

“મૃણાલવતી!” હસ્તે મ્હોડે ઝુંજે કહ્યું “હવે એમ શરમાય કેમ ચાલશે? તમ્હારો હવે છુટકો નથી.”

મૃણાલે ધણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ બોલાયું નહિ, વિચાર સ્થીર થયો નહિ, સ્વસ્થતા આવી નહિ. ત્હને પોતાના તરફ તિરસ્કાર આપ્યો, પણ સ્વસ્થતા આણવા કરેલા પ્રયત્નો નિષ્ફલ ગયા.

નયનતેજના સુદર્શન ચક્રથી મૃણાલનું રક્ષણ કરતો ધરણીધર સખો પૃથિવી-વદલલ પાસે આવી ઉભો.

“ગભરાવ છો શું? અત્યાર સુધી પ્રેત હતો-હવે સજીવન થયાં” કહી તેણે હાથ પહોળા કર્યા.

મૃણાલ ક્ષોભમાં પણ અમટ્ટી; અને પાછી હડી. ઝુંજે હાથ લંબાવી જોરથી આનાકાની કરતી મૃણાલને બાથમાં બીડી-ચગદી નાંખી.

મૃણાલ-વૃદ્ધાવસ્થાને આરે ઉભેલી ઉત્પાતપસી તરફકતી ધૂજતી, ન્હારી જવાની ઇચ્છાથી કાંપતી, આનંદની અવધી અનુભવતી ઉભી રહી. ઝુંજે નીચા વળી યુગ્મન કર્યું.

આનંદના મદમાં, પશ્ચાતાપના ક્રોધમાં, ક્ષોભની અનિશ્ચિતતામાં ત્હણે જોરથી છુટવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જાણે તે ન્હાનું બાલક હોય તેમ હસ્તો હસ્તો ઝુંજ ત્હને બાથમાં પકડી રહ્યો.

“આ શું કરો છો?” આખરે મૃણાલે કહ્યું.

વિલાસવતી જમીન તરફ જોઈ રહી; રસનિધિ સ્નેહભાની
આંખે વિલાસ તરફ જોઈ રહ્યો.

“મૃણાલવતી ! આનંદ અનુભવું છું” ને
તેને અનુભવ કરાવું છું” કહી તે હસ્યો.

મૃણાલે જોરથી તરફડીયાં માર્યાં, અને
મુંજે ત્હને છોડી. તે કુદીને આધી ઉભી
રહી.

“તમ્હે મહને કલકિત કરો છો. મહને
બ્રજ કરો છો. મહારાં તપ પર પાણી ફેરવી
નાંખો છો” અપાટામધ સ્વાસ લેતાં અસ્થા
અક્ષરે મૃણાલે કહ્યું.

“મૃણાલવતી ! પાછો ટોંગ કર્યો. કલક
પાપીએને હોય, બ્રજ અશુદ્ધ હોય તે થાય,
નિર્મલ હોય ત્હનાં તપ પર પાણી ફેરવે.
આનંદ સમાધી અનુભવતાં કદીયે કલક હોય
નહિં કે બ્રજ થવાય નહિં. એ તો તપની
મહાસિદ્ધિ ! આનંદની અશ્વચી ત્હેનું નામ
રોગ. હવે તમ્હે રોગથી મુક્ત થયાં-આજ
સુધી નહોતાં. ખોસા કદી આવું સુખ અનુ-
ભવ્યું હતું ?”

“તમ્હે કેમ જાણ્યું ?”

મુંજ હસ્યો.

“રોગથી મુક્ત હોય તે તરત નિરોગીને
પારખે. મૃણાલવતી ! ક્ષણભંગુર જીવનમાં
આનંદ અનુભવ્યા શીવાય ખીજને માટે સમય
નથી. મહને જોયો, પારખ્યો ત્યારે એ તમ્હે
રહમત્યાં.”

“મુંજરાજ ! તમ્હે અદ્ભુત છે” જરાક
દમીને મૃણાલે કહ્યું.

“ના. માત્ર અનુભવી છું, અને તમ્હને
અનુભવ કરાવવાજ મહને વિધિએ અહિંયા
મોકલ્યો છે. નહિં તો મહને વળી આ કારામહ
શા માટે ?” કહી મુંજે ફરીથી હાથ લંબાવી
મૃણાલને ખેંચી.

ધીમે ધીમે મૃણાલ ખેંચાઇ ને પાછી પૃથિવી-
વટલબની વિશાળ છાતી પર લપાઇ ગઇ.

“મૃણાલે કલકનો ખ્યાલ, ક્ષોભ ને પશ્ચાતાપ
ખંધાં ફેર કર્યાં. અનેક વર્ષોની દુખાવેલી
ઉર્મિએને આગળ વધવા દીધી.

મુંજ તેવો ને તેવોજ સ્વસ્થ હતો. સિપ્રા-
તરંગોમાં અવનતીની મહાન સુદરીઓ સાથે જ
રસથી તે વાતો કરતો તેવાજ રસથી આ શ્રદ્ધ
અને કદરૂપી તાપસી જોડે તે વાતો કરી રહ્યો.

દૂરથી મોઢડીયાં વાગ્યાં અને મહાર કાંઇના
પગલાં ખખડ્યાં એટલે મૃણાલને સમય ને
સ્થલનું ભાન આવ્યું.

“પૃથિવી વટલબ ! હવે મહારે જવું જોઇએ.”

“શા માટે ?”

“મહારી દાસીઓ જાણશે તો શું થશે ?
ને તૈલપરાજ—”

“ભલે જાણે ? કયાં આપણે યુનોહ કરીયે
છીયે.”

મૃણાલે હસતાં હાહ કરડ્યા. “તમ્હારી
નકટાઇની હદ નથી.”

“કેમ ?”

“તમ્હને કશાની પરવા નથી.”

“શા માટે હોય ? સેવક હોય ત્હને પરવા ;
અધમ હોય ત્હને પરવા ; આપણને શા માટે હોય ?
કદી સિંહ કે સિંહણીને શરમાતાં જોયાં છે ?”

“તમ્હે ખરેખરા પૃથિવી-વટલબ છે.”

“તે તો હું તમ્હને ને તમ્હારા ભાઇને
ક્યારનો કલ્લા કરું છું.”

“હું તમ્હને પકડી લાવી-ને આખરે તો
હુંજ પકડાઇ”

“હું જાણતો હતો.”

“મહારથી કોઇએ બારણા ઉઘાડવા પ્રયત્ન કર્યો.

મૃણાલે કુદીને પાછા હડીને પૂછ્યું :

“કાણુ ?”

કેદારદત્ત બારણું ઉઘાડી આગ્યો “બા !
મહારાજ આપને ખોલાવે છે.”

કૃત્રિમ ગાંભીર્યથી મૃણાલે કહ્યું : “કલે
‘આવુ છું.’ મુંજ ! મહે કહ્યું તે યાદ રાખજો.”

“તમ્હારે હણુ ઘણું બાકી છે. બનશે તો
ફરી મળીશું” હુઆઇથી હસતાં મુંજે કહ્યું.

મૃણાલની પ્રેમભાની આંખમાંથી મોહક
કટાક્ષ બાણ નીકળ્યું. રહામું ઉમેલા વિલાસ
યુદ્ધના મહારથીએ તે હડે પેટે હસતાં હસતાં
ઝીલ્યું.

નીચી નજર કરી, રસધારાઓ ઝીલતા હૃદયે
તેલંગણની રાજ્યવિધાની ત્યાંથી નીકળી.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

ભોજ.

નવા પ્રણયીની ઉત્સાહભરી આંખે તે
મૃણાલને જોઇ રહ્યો. તે ગઇ એટલે તે જરા
હસ્યો, ફર્યો અને નીરાંતે ઉઘવા માટે એક
ખૂણામાં જઇ લંબાવ્યું. થોડી પદ્મમાં
ત્હની સેવામાં સદા હાજર રહેલી નિંદ્રાદેવી
ત્હને પ્રસન્ન થઇ.

થોડી વારે લાંબમાં કાંઇક દૂરથી આવતો
અવાજ સંભળાવા માંડ્યો. જાણે કોઇ
જમીનમાં ખોદવું હોય તેમ લાગતું હતું.
એ અવાજ ધીમે ધીમે પાસે ને પાસે
આવવા લાગ્યો.

મુંજે ધીમેથી આંખ ઉઘાડીને કાન માંડ્યા. અડધી ધડીમાં તો તે સૂતો હતો ત્હની નીચેના પથર નીચે કાંઈ ખોદવું દેખાયું.

મુંજ ત્યાંથી ખસ્યો ને અધારામાં પોતાની મેળે હસવા લાગ્યો. ત્હના હાંક તિરસ્કારમાં મરડાયા. ત્હને લાગ્યું કે તૈલપ અત્યારે ચોરીછુપીથી ત્હનું ખૂન કરવા આ માર્ગે મારાએ મોકલતો હતો.

“ખીચારો તૈલપ! ખીજે કાંઈ રસ્તો સૂઝ્યો નહિ.” કહી તે આંધેના ખૂણામાં જઈ તખીયેત વાળી, શાન્તીથી ઉભો.

ધડી ગઈ ને પથર હાલવા લાગ્યો. ખીજ પળે તે ઉંચકાયો અને કાંઈએ ડોકીયું કર્યું.

“મહારાજ!”

“કાણુ છે?” શાન્તીથી મુંજે પૂછ્યું.

“એ તો હું-ભોજ!” કહી પેલા આવનારે ચક્રમક ધસી કાકડો ચેતાવ્યો.

“કાણુ ભોજ! તું અહિંયાં?”

રસનિધિ-ભોજ નામે સંબોધેલા પુરૂષ તે જ હતો-લાંચ પર કાકડો મૂકી, કુદકા મારી સુરંગમાંથી મુંજ આગળ આવ્યો, ને ભોજને ભેટી પડ્યો. “દીકરા તું ક્યાંથી આવ્યો?”

રસનિધિ-ભોજ જવાબ આપે તે પહેલાં સુરંગમાંથી ધનંજય ને એ ત્રણ ખીજ કવિઓ કુદીને બહાર આવ્યા.

“એહાહો! કેમ છે? ધનંજય! હુલાયુધ! અગ્નિમિત્ર!” કહી મુંજ તેમને ભેટ્યો. હુલાયુધે ભાંયપર પડેલા કાકડો ઉંચકી, ઉંચો ધર્યો.

“કવિરાજો! આ શું?”

“મહારાજ! આપને બચાવવા.” ભોજે કહ્યું.

મુંજ હસ્યો. “પણ તું આજે સન્હારે આ કવિવરોમાં ક્યાંથી આવ્યો?”

“મહારાજ! લશ્કરમાં ભંગાણુ પડ્યું ને આપ પકડાયા એટલે હું વેશ બદલી હું લોકોના વૃંદમાં અહિંયા આવ્યો.”

“ને મહેને બચાવવાનો રસ્તો શોધી કાઢ્યો.” મુંજે કહ્યું “આવું જોખમ શા માટે ખેડ્યું?”

“મહારાજ! આપ વિના અમરું કેમ રહી શકાયે.”

“માંડા! તો પછી તું ક્યારે રાત્ર્ય કરશે?”

“મહારાજ! મહેને રાત્ર્યલક્ષ્મીની તૃપ્તિ નથી.”

“ત્હને મારી નાંખવા મોકલ્યો ત્યારે તો તે ખીજુંજ કહ્યું હતું” ઉત્પત્તિ હસીને મુંજે કહ્યું. “મહેને શું કહ્યું છે તે યાદ છે.—

નકેનાવિ સમંગલ વલુમતી મન્વે ત્વયા યાસ્યતિ” ૧

“તેથીજ મ્હારે ધરણીને અનાથ કરવી નથી. ચાલો” કહી ભોજ સુરંગ દેખાડી.

“પણ આનંદખેટની બહાર કેમ લઈ જશે?”

“ત્હની પણ તજવીજ કરી છે. અડધા પ્રહરમાં આપણે અવનતીના પંચ પકડાશું. ચાલો હવે વિલમ્બ કરવો કામનો નથી.”

“શું કામ આ તરફ લીધી?”

“મહારાજ! આ વાત કરવાનો વખત નથી.”

“શા માટે નહિ?” કહે પેટે મુંજે કહ્યું

“આવો આનંદ ક્યાં મળવાનો હતો?”

“પણ કાંઈ આવી લાગશે તો પકડાઈ જઈશું.”

“તે તે કેમ જણ્યું કે અહિંયાથી નીકળતાં નહિ પકડાઈએ. કવિરાજો! મહેને તમ્હે કેમ કરી બચાવવાના હતા?”

“મ્મો!” ધનંજયે કચવાઈ કહ્યું “અહિંયાથી શહેર બહાર નીકળે એવી સુરંગ હાથ લાગી છે.”

“સુરંગ હાથ લાગે છુટાવું હોય તો જોખમે શું? તમ્હે પણ આવી ભ્રમણામાં પડ્યા? અમાલ રૂદ્રાદીસની ભવિષ્યવાણી ભુલી ગયા? ત્હેને શું કહ્યું હતું: પૃથિવી-વલ્લભ છવનમાં એકજ વાર મોહાવરી એકાગ્રશે—

ખીજ વાર નહિ. હું એક વાર એકાગ્ર ચૂક્યો” સ્વાસ્થ્યથી પૃથિવી-વલ્લભે કહ્યું.

“મહારાજ” ભોજે અધિરા બની કહ્યું.

“ભવિષ્યવાણી તો ભગવાન ભારતકરાચાર્યની ખરી નથી પડી. ત્હને આધારે તે આપણી—

અહિંયા રહેવાય?”

મુંજ હસ્યો “ભોજ! ભોજ! તું ઉતાવળીયોજ રહ્યો. હું આજે નહિં આવી શકું” ચારે જણા સ્તબ્ધ બની જોઈ રહ્યા.

“અરે પણ કાલ પહેલાં સુધે થાય?”

“શું થશે? સુધનો ઉદય ને અસ્ત”

બેદરકારીથી મુંજે કહ્યું.

“પણ આજે વાંધા શો છે?” ધનંજયે પૂછ્યું. મુંજ હસ્યો.

“મ્હારે અભિસારિકા આદરવી છે.”

૧ ભોજને મારી નાંખવા જ્યારે મુંજે મારા મોકલ્યા હતા ત્યારે ત્હેણે કટાક્ષમાં કહેવું હવું કે “કાંઈ રાત્રની સાથે ને પુરૂષની મર્દ નથી તે હું મુંજ! હવે ત્હારી સાથે આવશે.”

“હું” ચમકીને ધનંજય ને ભોજ બોલી ઉઠ્યા !

“કેમ ગભરાઈ ઉઠ્યા ! કામખાણને આ કારાગ્રહનું અંધારું નડતું હશે, નહિ ? કવિરાજો ! ન્યાં વિશ્વવ્યાપી પરબ્રહ્મ પણ ન પહેંચે ત્યાં એ ખાણે ત્રાસ વર્તાવે છે—ભુલી ગયા ?”

ભોજ કચવાઈ ઊઠે કરડી રહ્યો. ધનંજય પૃથિવી-વલ્લભની ખેદરકારી જોઈ અંબાઈ રહ્યો.

“મહારાજ !” ટેલે હસીને કહ્યું “અહિયા કેણુ મળ્યું.”

“તૈલંગણુની મહાતપસ્વિની-તૈલપની ખડેન !”

“શું કહો છો ?” ધનંજયે પૂછ્યું.

ભોજને કંપારી આવી. હુલાયુધ ને અગ્નિ-મિત્ર વિચાર કરવા લાગ્યા કે આ સ્વપ્ન હતું કે સાચું.

“ખારી વાત ! તે ખીચારી વિરહાગ્નિમાં બળી મરે છે.”

“મહારાજ !” ભોજથી ન રહેવાયું “આ વખત તો મહેર કરો. અમ્હારા પર નહિ તે અવનની પર.”

ભોજનો ક્રોધ જોઈ મુંજ હર્યો. “ખેટા ! છવ છોડાય—કાંઈ અભિસારિકાને દીધેલા વચનો તોડાય ? તું હણુ કમિયો છે ?”

પેલા ચારે એક ખીજ તરફ જોઈ રહ્યા. તે મુંજને ઓળખતા હતા. તે જાણતા હતા કે તે નિશ્ચય હતો.

“ત્યારે કાલે ક્યારે ?”

“પધ્યરાત્રીએ.”

“મહારાજ એક કિવસમાં કાંઈનું કાંઈ થઈ ગય તો ?” ભોજે છેલ્લો પ્રયત્ન કર્યો.

“થવા દે ! તેમાં શું થયું ?”

ભોજ થાક્યો. આનો જવાબ શું આપવો તે જરૂર નહિ. ટેલે નિસાસો મૂક્યો.

“ટીક ત્યારે ! છવતા રહીશું તો કાલે મધરાતે.”

“મહેને ને મૃણાલ એને લઈ જવાની તૈયારી કરજો.”

આ શાન્તી તે સહી શક્યા નહિ. એક શબ્દ પણ બોલ્યા વગર ચારે જણા સુરંગમાં પાછા પેદા.

સુરંગને મોડે પથર ઢાંકી પૃથિવી-વલ્લભ તેના પર સૂતો. થોડીવારે તે નિદ્રાવશ થઈ ગયો.

પેલી તરફ સુરંગમાંથી ભોજ ને કવિએ કચવાતા કચવાતા બહાર આવ્યા.

“કવિરાજ !” ભોજે કહ્યું “આ તે કાંઈ માણસ છે ?”

“ના દેવ છે ?”

“મોડે તો ગુરુસામાં કહ્યું હતું કે પૃથ્વી આની સાથે આવશે; પણ એ તો જરૂર આવશે જ એમ માની બેઠા છે.”

“એજ એની ખૂબી છે” કહી થાકેલા ધનંજય ભોંય પર બેસી ગયો.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

મુંજ.

યુવાવસ્થામાં પ્રણય નિઃસ્વાર્થી ને શુદ્ધ હોય છે, અધોડવયમાં ક્ષમાશીલ ને હઠાપણુભર્યો હોય છે. ઉતરતી વય તેને માટે છે નહિ; અને તેમાં જો એ અતિથિ આવે તો તેમાં આ ચારેમાંથી એક ગુણ જડતો નથી.

એ પ્રણય દયાયેલી લાગણીનું અસ્વાભાવિક તોફાન હોય કે અત્યંત વિપરીત સ્વભાવની લાલસાનું પરિણામ હોય. મૃણાલવતીના પ્રણય આવા કાંઈ પ્રકારનો હતો. તેને એકજ વસ્તુની પરવા હતી—પોતાના તોફાની હૃદયને સંતોષ આપવાની. તેનામાં સુકોમલ, ખીનઅનુભવી બાલિકાની કલ્પનાશક્તિ ને અગાંતતા—હોતાં; અને તેથી તેની બાલા એક પ્રણયીને પૂરે; તેની મૂર્તિને માનસિક અર્ધે આરાધે, તેના આચારવિચારના મનનમાંજ તદ્દલીન થઈ રહે તેવું કાંઈ તેને થતું નહિ. વિષયતૃપ્તિથી ડાહી થયેલી સગવડ અને શાન્તી સેવતી મધ્યાજ્ઞ સ્નેહથી પ્રણયીને નીરખે, તેની સેવામાં આનંદ માને—એવું પણ કાંઈ તેને થતું નહિ.

મૃણાલમાં ખાર વર્ષની નવોદાનું અણુજાણુ-પણું હતું—સત્તર વર્ષની રસિકાનો અસંતોષ હતો—પ્રોંઠાથી પણ વધારે મસ્તી હતી—દુઢાનું કલ્પનાહિણ, અનુભવી, સ્વાર્થી મગજ હતું—બ્રહ્મચારિણીનું શરીરભળ હતું—ને હેમ તાપ-સીની કાચે સાધકતા હતી. કાંઈ દેવપદથી પડેલી દુર્ગા મદમસ્ત જનનવરનું સ્વરૂપ લઈ કદી ન અનુભવેલી એવી લાલસા સંતોષવા અવતરી હોય એવું લાગતું હતું.

તે આનંદમાં હતી, હવામાં ઉડતી હતી. તેના બાહોશ મગજમાં નિષ્ક્રિય થઈ ગયો હતો. મુંજ જનનબર કેદી રહેવાનો; તેની ઇચ્છા થતી તૈલપ તેનું સુધડ કારાગ્રહ આપશે. “પછી મહારા પ્રેમની આડે કેણુ આવી શકે એમ છે ?”

તેણે પોતાની લાગણીઓને “પ્રેમ” શબ્દની સંજ્ઞા આપી હતી. આ તરફનો “પ્રેમ” પણ તેના સ્વભાવને લાયક હતો. જેમ મહત્વાકાંક્ષા સાધવા તેણે પૃથિવી-વલ્લભને જીત્યો હતો તેમ લાલસા સંતોષવા અત્યારે તેણે મુન્નની જીત કરી હતી. અવનતીનાથના પ્રતાપથી એક ઇચ્છા ઉદ્ભવી હતી-ખીજ તેના અપ્રતીમ સૌદર્યથી; અને બન્ને ઇચ્છા તે પ્રતાપી નરેશને કેદમાં રાખે સંતોષાશે એવું લાગ્યું.

તે આત્મસ્તોત્રનું ગાન કરવામાં વિસરી ગઈ કે એના અને મુન્નના પ્રણયપ્રકરણમાં મુખ્ય પાત્ર, વિજેતા કોણ હતું. તેણે ધાર્યું કે તે પોતે હતી.

રાત વીતી ને તે ઉઠી અને પાછા જઈ મુન્નનું મુખ જોઈ આવવાનું મન થયું. તે ત્યાંથી નીકળી કારાગૃહમાં ગઈ.

તેને આવતી જોઈ રખેવાળને ખીચારા કેદી ઉપર દવા આપી. તેને લાગ્યું કે આ ભયંકર રાત્રિચિંતા આટલી વખત મુન્નની પાસે આવે છે તેનું પરિણામ જરૂર એમ થવાનું કે તે કમોતે મરવાનો. મૃણાલનો સ્વભાવ ને રાત્રિચિંતા એવાં કરે મનાતાં કે તે મળવા આવે તેમાં પણ દૂરતા શિવાય બીજો કંઈ મુઠ્ઠો હોય એમ સંભવી શકે એમ નહોતું.

મૃણાલને જોતાં ઉગતાં સૂર્યના કિરણ-સમાં કિરણો મુન્નની આંખમાંથી ફૂટ્યાં. થોડી વાતચીત થઈ, નયનો સ્હામરહામાં નાચી રહ્યાં ને મુન્ન વાત કહાડી, “સારું થયું આવ્યાં તો?” કહી મુન્ન હેતથી મૃણાલને ખબર લઈ મૂક્યો.

“કેમ?”

“હું વિચાર કરતો હતો કે આવું ચોરી-છુપીથી જીવન કેમ નીલાવાશે?”

“ખીજે રસ્તો શો? થોડા વખત પછી કાંઈ રસ્તો સૂઝશે.”

“આપણે તે કાંઈ બાલક છીએ કે વખત જવા દેવાય છે?” કહી મુન્ન હસ્યો. “તમને પળાયાં આવ્યાં. મહેને થે પચાશ થશે.”

“શું કહ્યો છો? મહેં તો ધાર્યું હતું કે—”

“કે હું ધણો નહોતો છું કેમ?”

“હા. નથી એક વાળ ઘોળો થયો, ને નથી એક કરચલી પડી કપાળે. તમને તો અદ્ભુત છે.”

“જેવું મન, તેટલી ઉમ્મર” મુન્ન કહ્યું.

“તમને અહિંયા જાપીને સુખ મહાત્મવાના નથી.”

“કેમ?”

“હું દેશનો દુસ્મન છું. તમ્હારો ભાઈ મ્હારો દુસ્મન છે. તમ્હને બધા તપસ્વિની ગણે છે. ને તમને અહિંયા રાત્રિચિંતા જેવી પદવી ધારો છો. અહિંયા લોકો તમ્હને જીવતાં નહિં છોડે.”

“અહિંયા મ્હને કોણ પૂછે?”

“જ્યાં વાત મ્હાર પડી કે તમને તપસ્વી નથી એટલે તમ્હને પૂછી તો શું પણ કરડી ખાશે.”

મૃણાલ મૂંગી રહી મુન્ન હેતથી પોતાનો હાથ તેના ખભાપર નાંખ્યો ને જવાબની વાટ જોતો ઉભો રહ્યો. “ત્યારે રસ્તો શો?”

“એક તો એ કે તમને મ્હારો વિચાર કરવાનું છોડી દો-ને પાછો તમ્હારો આડંબર શરૂ કરો.”

મૃણાલ મદભરી આંખે તેની સ્હામું જોઈ રહી. તે સ્પષ્ટ રીતે જવાબ દઈ રહી હતી કે તે રસ્તો લેવો એ બની શકે એમ હતું જ નહિ.

“એ ન બને તો તૈલપના સિંહાસનપર તમને ચઢી જાઓ” જાણે ધણીજ નજીવી વાત હોય તેમ મુન્ન કહ્યું.

“હાલ તેવું જ છેને?”

“કાણ કહે છે? સિંહાસનની પડખે ઉભા રહેવું ને તેનાપર ચઢીને બેસવું તેમાં તો આસમાન જમીનનો ફેર.”

“તે કેમ બને?” મુન્ન શું કહેવા માંગે છે તે ન સ્મરજતાં મૃણાલે પૂછ્યું.

“તૈલપને મારી નાંખો” તેણે ચેટ પૃથિવી-વલ્લભે કહ્યું.

ચમકાને મૃણાલ પાછી હઠી “એ કેમ બને?”

“ધણીજ સહેજાધથી. મહેને રાતે એની-પાસે લઈ જાઓ. એ પળમાં એ સ્વધામ શોધવો જશે” મીઠે અવાજે મુન્ન કહ્યું.

“અરે! પણ એ તો મ્હારો ભાઈ, -મહેં મ્હારા દીકરા તરીકે ઉછેર્યો છે. એને કેમ મરાય?”

“ત્યારે ત્રીજો રસ્તો એથી પણ અલગ છે.”

“શો?” મૃણાલ પોતી.

“તમને ચાલો મ્હારી સાથે. તમ્હને લઈ જઈ હું અવનતીના સામ્રાજી સ્થાપીશ.”

મૃણાલ ચમકી. મુન્નની ભયંકર, અશક્ય જેવી વાતોએ તેને હિંગ જેવી કરી દીધી હતી.

“શું કહ્યો છો?”

હસીને મુંજે મુંખન કયુ ને ધીમેથી મૃણાલની એક સફેત લટ ઉઘી કરી.

“મહાકલેશ્વર ભગવાનની જાયામાંજ પૃથિવીનું મહાપ્રતાપી સિંહાસન છે. તેના પર અત્યાર સુધી હું એકલો હતો; પણ આપણે એ યેસી શકીશું.”

“પણ હું-તૈલપની બેઠન-”

“હા. તૈલગણના સિંહાસન કરતાં એકજ સિંહાસન વધારે પ્રતાપી છે. તે અવનતીનું. તૈલપની બેઠન ત્યાંજ શોભે.”

“પણ-”

“ત્યારે એથો રસ્તો તો અહિંયા આમને આમ રહેવાનો છે. તેમ્હાં મ્હને કાંઈ નથી. પણ લોકો તમ્હને શું કહેશે? ન રહ્યા પૂરાં તપસ્વી-ને ન લૂંટાયો અમંગ આનંદ. ન રહ્યાં ધરતાં ને ન રહ્યાં ધાટનાં” કહી બે-દરકારીથી મુંજ જરા આંધો ગયો.

મૃણાલે જોયા કર્યું. તેને આ તેજસ્વી પુરૂષ વિના જીવવું અશક્ય લાગ્યું. ધીમેથી તેણે તેના મુખની રેખાએ રેખા નજરમાં ધાલી. આ પુરૂષને પોતાનો કરવા માટે જે કયું હોય તે આજુ એમ તેને લાગ્યું.

“કેમ શો વિચાર?” મૃણાલના ખભા પર હાથ મૂકી તેને પાસે બેસતાં થોડી વારે મુંજે પૂછ્યું.

એકદમ મૃણાલને ઉમંગકો આવ્યો. તેણે મુંજના બે હાથ પકડ્યા.

“પૃથિવી વલ્લભ! તમ્હે મ્હને ગાંડી કરી નાંખી છે. જોલો શું કરે? મ્હારા ભાઈને મ્હારાથી નહિ મરાય, પણ અવનતી જમએ.” તેની જાતી ઉમંગકાથી ઉછળતી હતી.

“આજે રાતે.”

“આજે રાતે!” ચકિત થઇ મૃણાલે પૂછ્યું “તે કેવી રીતે?”

“બરોબર મધ્ય રાત્રીએ અહિંયા આવજો. અહિંયાથી જવાનો માર્ગ મળશે.”

“પણ કેવી રીતે?”

“જો કામદેવને માર્ગ જોઇએ તો કારા-ગ્રહ તે કંઈ રોકી શકે?” કહી મુંજે ફરીથી મુંખન કર્યું. મૃણાલને પોતાની જાતી સરસી ચાંપી. થોડી વારે મૃણાલ છુટી પડી. “પણ અવનતીમાં તમ્હારી પટ્ટરાણી હશે?”

મુંજ ખડખડ હસ્યો. “મ્હારા હૃદયમાં પસે તે પટ્ટરાણી.”

મૃણાલ પાછી મુંજને વળગી પડી. “ત્યારે આજે રાતે જરૂર.” મુંજે કહ્યું.

“ત્યાં પૃથિવીનો વલ્લભ કહે ત્યાં કોઇથી ના કહેવાઇ છે” કહી મૃણાલ ગઇ.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

લક્ષ્મીદેવીની રજા.

બીજે દિવસે સન્હારના રસનિધિએ લક્ષ્મી-દેવીને જોળી કહાડ્યાં. તે અસંતોષની મૂર્તિ જેવી એક તરફ રસનિધિનું કાવતું પોપવામાં ને બીજી તરફ મહાસામનતમાં અસંતોષનું ઝેર પ્રસારવામાં મશગુલ રહી હતી.

રસનિધિ આવ્યો એટલે લક્ષ્મીદેવી તેની પાસે આવ્યાં.

“કેમ રસનિધિ! હજી અહિંયા?”

“આજે રાતે” ત્યારે તરફ નજર નાંખી રસનિધિએ કહ્યું.

“કાલે શું મૂઠતું નહોતું?” તિરસ્કારથી લક્ષ્મીદેવીએ પૂછ્યું.

“એણે ના પાડી.”

“કાણે-પૃથિ-”

“હા.”

“કેમ?” ચકિત થઇ મહાસામનતની સ્ત્રીએ પૂછ્યું. રસનિધિ જરા હસ્યો “એમ્હને કારા-ગ્રહમાં બેઠાં બેઠાં કામચાણ વાગ્યાં છે.”

“હા.”

“કોઇને કહેશે નહિ-” રસનિધિએ કહ્યું.

“તમ્હારાં મૃણાલવતી મ્હારાજ પર ગાંડો થઇ ગયાં છે.”

જેમ અધારામાંથી નીકળી એકદમ ઉજસમાં આવતાં માણસ આંખો પટપટાવે તેમ પહેલાં તો લક્ષ્મીદેવીએ આંખો ઉઘાડે કરી, ને પછી પૂરી રહમજ પડતાં ખડખડ હસી પડી.

ક્યાં સુધી તે હસવું ખાતરી શકી નહિ “શું કહે છે?” આખરે હસવાથી આવેલાં આંસુ લૂછી તેણે પૂછ્યું.

“ખરી વાત. આજે એ પણ સાથે આવશે”

“ચાલો બહુ સારું. ને તું પણ વિલાસને સાથે લઇ જાય છે?” જરા હસીને કહ્યું.

રસનિધિ ચમક્યો “તમ્હે-મણો-હો-”

“હા. તું જાનું રાખે તેથી શું મ્હારાથી વાત અગળુ રહે?”

“તમ્હે રજા આપો છો?”

“નહિ” તો હું મૂગી બેસી રહું. અહિંયા સડે તેના કરતાં ત્યાં શું ખોટું”

“એટલું કે તૈલગણની ગાંડી નહિ મળે-”

“સૂચ્યા! મહેને છેતરવા માગે છે? તેલંગણ નહિં” તો અવનતી. કાંઈ હરકત નહિં.”

“દેવી! ક્ષમા કરો” રસનિધિ-ભોજ-કણુ” કાઢા છે એટલે પ્રભુ જાણે મહારો વારો કયારે આવે પણ મહારા હૃદયની સામ્રાજી તો થઇને રહેશે.”

“મહારે એટલું જ જોઇએ છે. ખેટા જ વિજય કર.”

“પણ વિલાસને હમણાં કહેશે નહિં. નહિં” તો એના બાપને કે કાંઈને કહી દેશે.”

પ્રકરણ ૨૭ મું.

મૃણાલે રસ્તો કહાડ્યો.

મૃણાલવતી અસ્થિરચિત્તે વિચાર કરી રહી, પણ કાંઈ નિશ્ચય પર આવી શકી નહિ. મુંજ તોને બલજેરીથી હા કહેવડાવી હતી; તેણે રાતે અવનતી જવાનું વચન આપ્યું હતું. મુંજની મોહક આંખોની નજર મહાર થતાં આ વચન તોને રૂચ્યું નહિં. તેણે માન, તેણે ગૌરવ, વર્ષોના રમેલા મહરવાકાંક્ષાના કિલ્લા, અચાર સુધી સત્તા મેળવવા આદરેલા મહાપ્રયત્નો : આ વચનથી આ બધાના ચૂરેચૂરા થઇ જતા હતા.

તે વૃદ્ધ હતી, તેનામાં યશ પણ હતું. તે જોઈ શકી કે મુંજ તોને આંખની પલકમાં રમીડી જાય એવો ઉસ્તાદ હતો. તેની સાથે તેના રાજ્યમાં જાય એટલે પોતે નિરાધાર બને એમાં તો કાંઈ સંશય હતોજ નહિં.

આ નિરાધારીના ભયંકર અનુભવની ઝાંખી થતાં તેને કમકમાં આવ્યાં. તે આવી તાપસ્વી-આવી રાજ્યવિધાત્રી-આવી અવનતી કમ્પાવતી મહામાયાની એક પલમાં આવી નિરાધારી!

પણ મુંજનો મોહ પણ ભયંકર હતો. તેના વિનારહેવાની એકલા તેનામાં હિંમત નહોતી; તેના વિના બે દિવસમાં સરળથેલી રસસંહિતો વિનાશ થશે તેની પણ તેને ખાતરી હતી. તે મુંજ માટેજ સરળથેલી હતી. અચાર સુધી તેનેજ માટેનિજી જીવનના શુષ્ક અરણ્યમાં તે રખાયેલી હતી. હવે તેને હાથથી કેમ જવા દેવાય? પોતાની મેળે આ નવી રસસંહિતે આગ કેમ લગાડાય?

મુંજ નિશ્ચલ હતો. પોતે નહિ આવે તો પણ તે જવાનો; અને સદાને માટે તે એકલી, અટુલી બની જવાની. પછી જીવવું શું કામનું? પછી સત્તા હાથ તેને પણ શું

કરવી હતી? પછી મહરવાકાંક્ષા સિદ્ધ થઇ ન થઇ તો શું? આ સ્થિતિ નિરાધારી કરતાં પણ ભૂંડી લાગી.

તો શા સાર સત્તા ને મહરવાકાંક્ષા પર પૂજો ન મૂકવો? તેમનાં ક્યાં સુખ કે શાતા સમાયાં હતાં? એકલતા કરતાં નિરાધારી શું ખોટી?

તે નિશ્ચયપર આવવા લાગી-અવનતી જવું તેમાંજ ઓછું દુઃખ સમાયું હતું. તેના મનની અનિશ્ચિત સ્થિતિના અન્ત આવવા લાગ્યો.

એક વિચાર આવ્યો-અને તેણે હૃદય વજ્રના પંજમાં પકડ્યું. મુંજ જીવાન હતો. સુંદર હતો, રસિક હતો; સ્ત્રીઓને વશ કરવાની વિલામાં પ્રવિણ હતો; તેની વાત પરથી પણ તેણે અનેક હૃદયોને રીઝ્યાં ને રંજાડ્યા હશે એમ જણાતું નથી; તે સૌંદર્યભક્ષી હતો. પોતે વૃદ્ધ, કેદાર્પી, નિરરસ, રસશાસ્ત્રથી અજ્ઞાત ને લલિતકલાઓની કંટી વેરી હતી. પોતાના ને મુંજ વચ્ચેનો સંબંધ ક્યાં સુધી પહોંચશે? વિચાર ભયંકર, ત્રાસદાયક, હૃદયભેદક હતો. કદાચ દારૂએ આ સંબંધ સંધાયો હતો? નહોતું સૌંદર્યનું આકર્ષણ; નહોતો રસજીવનમાં સહકાર કરવાની શક્તિ; નહોતો બાળપણનો અદાળ પ્રણય. માત્ર એ બે વચ્ચે કાચી દોરી હતી. પોતે મુંજના કાર્તિ ને સૌંદર્ય પર મોહી હતી; તેના પ્રભાવશીલ, સત્તાશીલ સ્વભાવ પર મોહો હતો. આ તેનો મોહ કેટલો વાર ટકશે? કેમ ટકશે? અવનતી જતાં પોતાના પ્રભાવની પૂર્ણાહુતિ અપાશે, પોતાની પૂજાના નાશ થશે; અત્યારેજ તેના પ્રભાવે સત્તા પૃથિવી-વલ્લભના પગનાં તળાયાં નીચે ધેરતાં, હતાં. પછી-પછી શું?

એક સંશય ખરાપણાનું સ્વરૂપ પકડવા લાગ્યો. મુંજ માત્ર ક્ષણિક આનંદ માટે તેને વશ કરી હતી. એ પ્રમાણે અનેકને તે કરતો હોય જોઈએ. તો કારામહમાંથી છૂટતાં નવયૌવનાજયાં મોહક સંસારમાં એને જોઈતી રસિક સુંદરીઓ કેમ નહિં સાંપડે? પછી શું?

આન્યખેટ જાય-અવનતી જાય-પૃથિવી-વલ્લભ જાય; પછી પોતે ક્યાં? એ સ્થિતિ કેદવાની પણ તેનામાં શક્તિ રહી નહિ.

હાથ વચ્ચે માથું રાખી તેણે વિચારમાલા ફેરવ્યા કરી. આ બધાનો સાર એટલોજ નીકળ્યો કે મુંજને આન્યખેટમાં રાખવો. એ નિરાકરણ બધી રીતે ઠીક હતું. પોતે સત્તાધીશ રહેશે, મુંજ પણ હાથમાં રહેશે, અને આનં-

દની અવધિ અનુભવવાનું સહેલ થઇ પડશે. જેમ જેમ તે વિચાર કરતી ગઇ તેમ આ નિરાકરણ વધારે રચીકર લાગ્યું. પોતે પહેલાં પણ એજ વિચાર કર્યો હતો; માત્ર મુંજ એ વિચારને હસી કહાડ્યો તેથીજ તેણે પડતો મૂક્યો હતો.

હવે મુંજને રાખવો કેમ? તેને જઇ મળી આવવું? ક્યાં સુધી તેણે વિચાર કર્યો—અને પછી તે નિશ્ચય પર આવી.

એક દાસને બોલાવ્યો, અને કુંવર અકલંક ચરિતને બોલાવી મંગાવ્યો.

“કુંવર!”

“કેમ બા!”

“બેટા! તારા શાયને દીપાવે એવું એક કામ સોંપવું છે.”

“શું?”

“તેને એક કાવત્રાની જાણ પડી છે.”

“શા વિષે?”

“મુંજને આજે રાતે છોડવી લઇ જવા વિશે.”

“હા!” કહી કુંવર એક ડગલું પાછળ હટ્યો: “કોણે કહ્યું?”

“તારા બાપની ને તારી રક્ષા કરતાં મને શાની જાણ નથી પડતી?” મૃણાલે કહ્યું: “આજે રાતે બાર વાગે તેને લઇ જવા માણસ આવવાના છે.”

“ક્યાંથી?”

“સુરગમાંથી. તે કાવત્રું ફેડવું છે ને મુંજને કોતો અટકાવવો છે.”

“જેની આસા.”

“પણ તેને કેમ મ્હેં બોલાવ્યો તે ખબર છે?”

“ના.”

તારા બાપને બોલાવી કહેત પણ તે નિમંલ છુદ્ધિ છોડી દેશી થયા છે—મુંજને મારવા માંગે છે. રાજાઓનાં શરીર સદાયે અસ્પર્શ ગણાય છે માંજ રાજ્યનીતિ છે. તું આ નીતિ બળવશે માટે તેને આ કામ સોંપું છું.”

“જેની આસા.”

“મુંજનો વાળ પણ વાંકો નહિ થાય—નહિ તો તારી અકલંક કીર્તિ કલકિત થશે. તું જાણે. જા. સાવધાન રહી કામ કરજે.”

“એમાં કહેવું નહિ પડે” કહી આવ્યો હતો નેવાંજ સ્વસ્થ, કુંવર પાછો ગયો.

પ્રકરણ ૨૮ મું.

મધ્યરાત્રી.

હાસી છુટવાની તકે કે મૃણાલને લઇ નહીં જતી છે તેની હોસિ મુંજના મનમાં કાંઇ પણ અસ્વસ્થતા આવી નહિ; અને હમેશની માફક હાથ પર માથું મૂકી તે નીરતે અર્ધનિદ્રામાં પડી રહ્યો.

તેણે ધીમેથી આંખ-ઉઘાડી. મધ્યરાત્રીના મોઢીયાં શર થયાં હોય એમ લાગ્યું.

મોઢીયાં બંધ થયાં ને તેના લાંબરાના બહારના બારણા આગળ પગલાંના ખડખડાટ થયો; અને તે તરફ તે જોઇ રહ્યો. થોડી પલમાં બંધું શાંત થઇ ગયું. તેને અચંપો લાગ્યો કે હજી મૃણાલ કેમ દેખાઇ નહિ.

તરત સુરગમાંથી ઠોકવાનો અવાજ આવ્યો. કાંઇએ પાંચ વખત ઠોક્યું; મુંજ ઉભા થઇ એડીવતી. તેટલીજ વાર ઠોક્યું. ધીમે રહીને નીચેથી સુરગનો પત્થર ઉઠકાયો ને ભોજનું માથું બહાર આવ્યું.

“કાકા! તૈયાર છોકે?” તેણે ધીમેથી પૂછ્યું.

“ના. હજી મૃણાલવતી નથી આવ્યાં—આ શબ્દો બહાર નીકળ્યા એટલે લાંબરાનું બહારનું બારણું એકદમ ખૂલી ગયું અને પાંચ પંદર જળ્યું મશાલ લઇ ધસી આવ્યા.

મુંજ ક્યોને આ માણસો જોઇ ચેતી ગયો.

“જય મહાકાલ” કહી સુરગ તરફ પૂક કરી તે બોલ્યો; અને પગવડે ભોજને જતા રહેવાનું સૂચવ્યું. અને પગવડે ભોજને જતા ચાલતો થયો.

પણ જતાં જતાં પત્થર નીચે પડતો દેખાયો ને અકલંકચરિત તે તરફ ફર્યો. એક નાયક નીચો વળી પત્થર પડતો અટકાવા ગયો. તેની આંગળી વચ્ચે આવી ગઇ, એટલે પત્થર બરાબર લાંબમાં ખેંડા નહિ. પાંચ સાત સૈનિકા તે પત્થર ઉપાડવા મડયા.

વીશ પચ્ચીશ સૈનિકા મુંજ પર પડયા, અને મહામહેનતે તેને બાંધ્યો.

એટલામાં પત્થર ઉપડયો.

“નાયક! પેલા હરામખોરની પાછળ પડો. ને ઝલાય તો તેને પકડજો કે પૂરો-કરજો” કુંવરે કહ્યું.

“પાપી!” તેણે મુંજ તરફ ફરીને કહ્યું: “તારી હાથઆશાથી અહિંયા પણ જળ્યાવે છે. જાઓ અને મ્હેં તૈયાર કરાવ્યું છે તે લાંબરામાં આને લઇ જાઓ. એને જવા

દીધાં તો જીવેથી ગયા સ્હમજીએ” કહી એક મશાલને આગળ કરી, નાગી તરવાર સહિત અકલ્પકચરિત સુરગમાં પેડો.

સૈનિકોએ પૃથિવી-વસ્ત્રલને મળ્યૂત રીતે ખાંધો અને ત્યાંથી તેને લઇ જઇ બીજા એક ભાંયરામાં લઇ જઇ પૂર્યો.

અડધા ઉંઘતા તૈલપ રાંચને કાંઈ અપરિચિત કક્કાણુ સંભળાયું. તે પધારીમાં બેસે થયો, ઉઠ્યો, બારી ઉઘાડી. જે તરફ મુંજને કેદ કરવામાં આવ્યો હતો તે તરફ મશાલનાં અજવાળાં અને સૈનિકોના અવાજ સંભળાયા. તેણે કાન ફક્કાવ્યા ને રખે મુંજ હાથમાંથી સટકી નવ્ય એવો ડર લાગતાં તરવાર લઇ હેડળ ઉઠયો. ત્યાં આવતાં એને બધી માહિતી મળી અને જે નવા ભાંયરામાં મુંજને પૂર્યો હતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો.

તે એક તરફથી આવ્યો અને સ્હામુથી મૃણાલવતી આવતી દેખાઇ. અત્યારે તેના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. પાદપ્રક્ષાલન વખતે થયેલું અપમાન, અને મૃણાલે કરેલો મુંજનો બચાવ તે વિરોધી ગયો નહોતો. અને પોતાની બહેનપર પણ તેને અવિશ્વાસ અને દ્રેપ આવ્યાં હતાં. છુપા બસસ મારફતે તેણે એમ પણ બંધાયું હતું કે મૃણાલ ઘણી વખત મુંજને મળવા બંધ છે.

તેને અત્યારે લાગ્યું કે અણબધી રીતે મૃણાલજી મુંજને નહાડવા પ્રયત્ન કરી રહી હતી-અને તે કારણસરજ તે અહિંયા આવી હતી. તૈલપના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ-મા સમાણી બહેન માટે માન અને રત્ન હતાં તે એસરી ગયાં.

“તમ્હે કેમ આવ્યાં છો ?” તેણે સખ્તાઇથી પૂછ્યું. આવી અપરિચિત રીતે તૈલપ તેને સંબોધતો જોઇ તેણે પણ ગુસ્સામાં ઉંચું જોયું. પણ તેનું મન ચોર હતું; અને અત્યારે તૈલપને અહિંયા જોઇ તેનાં હાંબ ગગડી ગયાં.

“મુંજને મળવા” તેણે મહામહેનતે કહ્યું. “અત્યારે નહિ મળાય. ચાલ્યાં નવ. કેદીઓને મળવાનો આ સમય નથી.” મૃણાલનાં આંખો ઘણી ઘણી આ અપમાનથી તેની આંખમાં ઝેર આવ્યું.

“શું કહે છે ?” તેણે ગૌરવથી પૂછ્યું. “જે કહ્યું છું તે બરાબર કહ્યું છું.” મૃણાલે જોયું કે તૈલપ અત્યારે ગુસ્સાથી ખેલાન થઇ રહ્યો હતો, અને સૈનિકોની વચ્ચે છલાંગો કરવી તેમાં શાભા રહે એમ નહોતું.

“ઠીક, મહેને સ્હવારે મળજે.”

“વાર” તિરસ્કારથી તૈલપે કહ્યું.

મૃણાલ ત્યાંથી ચાલી ગઇ. તેને પોતાના કતબ્યનો પશ્ચાતાપ શરૂ થયો.

તે ગઇ એટલે તૈલપ બારણું ઉઘડાવી, મશાલથીને લઇ અંદર ગયો. હાથ પગ બાંધેલા મુંજ ભાંયપર પડ્યો હતો.

“કેમ મુંજ! કેમ છે ?” તિરસ્કારથી, ગુસ્સામાં તૈલપે પૂછ્યું.

“આનંદમાં” હસીને મુંજે જવાબ દીધો.

“અવનતી નહારી જવું હતું કેમ ?”

“તેમાં ત્હારી રગની જરૂર નહોતી.”

“ત્યારે કેમ રહી ગયો ?”

“મહેને કાઇએ રાખ્યો નથી-નહારે હાથેજ રહ્યો. મહે એવો રસ્તો લીધો કે હું રહી ગયો.”

તૈલપ સ્હમજી નહિ. “ઠીક પાપી! હવે ત્હારે ઘડો ભરાઇ રહ્યો. હવે ત્હને હશીને પગે કરાવું છું. જોઇ લે.”

મુંજ તિરસ્કારભર્યું હસ્યો “એ ધમકી તો સાંભળી સાંભળી મહે કંટાળો આવ્યો.”

તૈલપને લાગ્યું કે ઉભેલા સૈનિકોના દેખતાં પોતે માનભંગ થતો હતો, એટલે તેણે ઢુંક પતાવ્યું.

“હવે બહુ કંટાળો નહિ આવે. સૈનિકો આ પાપીને બરાબર સાચવજો, નહિં તો જીવતાં બોળ ઉતરાવીશ” કહી તે પાછો ફર્યો.

“મુંજનો મરફરી કરતો અવાજ આવ્યો વધ ભલે કરાવજે. પણ મહારા શિવે શોભે એવો કરાવજે.”

પ્રકરણ ૨૯ મું.

કાવત્રાખાલની બોળ.

ગુહાગારને દંડ કરવા તરફથી રહેલો કુવર સુરગમાં અનૂભવો દોડ્યો. તેની વચ્ચે વિનાશ કરવાની હાલસાથી ઘુછ રહી હતી.

થોડી વારે પવન વાયો, મશાળની જ્વાલા નાચી ઉઠી, અને સુરગનું બારણું આવ્યું. સુરગનું મુખ મહાસામનતની વાડીમાં ખડતું હતું, અને તેમાંથી બહાર પડતાં કોઈ બંધન રહ્યું નહિ.

કુવરે જોયું કે તેની પાસે મશાળની હતો, એટલે પોતે અધારામાં તરત દેખાતાં હતાં; અને તેની આસપાસ પ્રસરેલા ઉગ્રાસથી તેની આંખ અંધકારમાં બરાબર જો શકતી નહોતી. તેણે મશાળનીને મશાળની નાંખવાનું કહ્યું.

એટલામાં સુરંગમાં થઇ તેની પાછળ આઠ દશ સૈનિકા આવી લાગ્યા; અને તેમને જુદી જુદી દિશામાં હેલે જાળ કરવા મોકલ્યા. તે પોતે મહાસામન્તના મહેલ તરફ ગયો.

એટલા પર લક્ષ્મીદેવી ઉભી હતી. કુંવર ભાં ઉભો રહ્યો.

“દેવી ! અહિંયાથી કેાઇને નહાસતા જોયા ?”

“કાણુ કુંવર !” ન રહમનનય એવા તિરસ્કારથી લક્ષ્મીદેવીએ કહ્યું “તમ્હે કયાંથી અહિંયા ?”

“કાઇને જતાં જોયો ? અહિંયાથી હરામખોરો હમણા ગયા.”

“આ તમ્હારી જોડે પેલી તરફ હતા તે ?” લક્ષ્મીદેવીએ નિર્દોષતાથી સવાલ કર્યો.

“ના. ખીજા.”

“મહારાજ ! મહારાજ ! આ કોઈ ચદ્યું”

એક સૈનિકે ચીસ પાડી.

અકલકળત કૂલો. દૂરથી અધિકારમાં કેાઇને મહાદેવના મંદિર તરફ દોડતો જોયો; દોડનારના ખભાપર કાંઇ હાથ તેવું લાગતું હતું.

તે મંદિર તરફ દોડ્યો; પેસો દેખાતો એજો અદૃષ્ટ થયો. કુંવરે ફક્તગો મારી દોડવા માંડ્યું. કેાઇ એના પગ નીચે છુંદાયો—છુંદનારે ચીસ પાડી. અકલકળત અટક્યો ને નીચો વળ્યો. તેને સાદ પરિચિત લાગ્યો.

“કાણુ નરસિંહ !” તેણે ચમકીને પૂછ્યું.

ભાંપર પડી રહેલા સૈનિકે ડચકીયાં ખાતે અવાજ ફેરવ્યું. “હા. મહારાજ ! ગયો—વિશ્વાસ-ખાને લઈને નરસિંહ મંદિરમાં—ઓ—મહેને—માર્થો—એ.”

કુંવર મરતા સૈનિકની છેલ્લી વાચા સાંભળવા ઉભો નહિ રહ્યો. સૈનિકના થોડા શબ્દો તેને ધણી રહમન પાડી હતી. વિશ્વાસને લઇ જનાર રસપાષે હાંધાં જોઇએ ને મુજને છોડવાનાં કાવતું પણ તેણે જ કરેલું હોતું જોઇએ. તેને એમ પણ ખબર હતી કે મહાદેવના મંદિરમાં થઇ યાજ્ઞહાર જવાનો છૂપો રસ્તો છે; અને તે વાટેજ રસનિધિ નહાસવા જતો હતો એમ તેને ખાતરી થઇ.

અકલકળત પગમાં ને હાથમાં હઝાર ગણુ જોર આપ્યું એ પલમાં તે મંદિરે પહોંચ્યો. ત્યાં ચારે તરફ નગર કેંકડી પણ ત્યાં કેાઇ હતું નહિ. અહિંયાથી જવાની સુરંગનું મુખ કયાં હતું તેની તેને યોક્કસ ખબર નહોતી; પણ ખાનપૂરકે જોતાં તેને પોઠીયો વાંકો થયલો

લાગ્યો. તેણે જોરથી પોઠીયાને હઠાવ્યો. પોઠીયો કેાઇએ માત્ર એમનો એમજ મૂકી છોડ્યો હતો. તે ખસતાં, સુરંગનું મ્હોં હાથ લાગ્યું. ત્યાંથી ભાંપમાં જવાનો પથરના પગથીયાનો રસ્તો હતો.

ભાંખો વિચાર કર્યા વિના તે દોડતો દોડતો સુરંગમાં પેઠો. તેને રસનિધિ તરફ અણગમો તો હતોજ; તેમ્હાં તેણે રાજદોહનો યુનોહ કર્યો હતો; વળી તેની સ્ત્રીને ઉપાડી જતો હતો. તૈલપની કરતા ને મૂણાલની સખ્તાઇ એ ખનને લક્ષણો વાળું લોહી અને શુષ્ક નિયમોએ આપેલી કેળવણી, એ યેના મિત્ર-શ્રુતી ખેલેલો તેનો ભયંકર સ્વભાવ અત્યારે ખીજું કાંઇ જુવે એમ નહોતું. એને તો રસનિ-ધિના લોહીમાં પોતાનું ખણ રગદોળનું હતું.

અધારામાં અથડાતો, કુટાતો, ઠોકર ખાતો તે અપાટજોર આગળ વધ્યો. ચારેમનના જીવલેણ અધઃકારમાં માત્ર પગના કે હાથના ટેકાથી માત્ર મળતો હતો.

થોડે દૂર જતાં તેને કાને અવાજ સંભ-ળાયો—કાં આગળ ધીમે ધીમે અથડાતું આગળ વધતું હતું. તેના હપ્તોના પાર રહ્યો નહિ. તે જોસજોર આગળ વધ્યો.

એકદમ તેનું શરીર ભીંત સાથે અથડાયું. રસ્તો સાંકડો થઇ ગયો. માત્ર એકજ માથુસ સીધું સીધું જઇ શકે એટલો સાંકડો રસ્તો થઇ ગયો. આડું કે પાછું ફરતું પણ મુરકેલ થઇ પડ્યું; પણ આગળ જતા માથુસની મુરકેલી વધારે હાથ એમ જણાયું. કુંવર નાગી તરવાર સીધી રાખી આગળ વધ્યો.

આ સાંકડા રસ્તામાં રસનિધિનું કામ કહણુ થઇ પડ્યું. વિશ્વાસ એમના થઇ ગઇ હતી; અને આ રસ્તામાં તેને ખાંધે પણુ લેવાય એમ નહોતું. છતાં તેને પલમાં ઉંચકી, પલમાં ધસડી, પલમાં એભાન છતાં આગળ ધકેલી તે મહા મુરકેલીએ આગળ વધતો હતો. થોડીવારે તે આગળ વધતો અટક્યો. પાછળ આવતાં પગલાં ધણા પાસે આવી લાગ્યાં, અને આમ ને આમ ચાલતાં પાછળવાળો તેને રક્ષા-ઇથી વિધિ નાખે એમ હતું.

તેણે એભાન વિશ્વાસને નેની, ભાંપ-પર ખેસાડી અને પાછો ફરી હાથમાં ધરાર દઢ કરી પૂછ્યું: “કાણુ છે ?”

કુંવર ધણો પાસે આવી લાગ્યો હતો. આ સવાલ સાંભળી ચમક્યો, પણ ખીજી પલે સાવધ થયો “ત્હારો કાસ” કહી તે આગળ આવ્યો.

“તો હું આ રહ્યો.” કહી રસનિધિ આગળ વધ્યો.

એક પક્ષમાં એ તરવારો અથડાઇ, તેમાંથી તનખા ખર્ચા; પણ ઉગામવા જતાં બન્નેની તરવારો ભીત સાથે અથડાઇ ને તંબો કકડા થઇ ગયા.

બન્ને કુશલ થોડા હતા. બન્નેએ તરવાર જવા દીધી ને એક એકપર તૂટી પડ્યા.

આ કુસ્તી જીવલેણ હતી. એક માણસ ત્યાં માંડ માંડ સીધા ચાલી શકે ત્યાં આ એ જાણ તાંડવ નૃત્ય ખેલવા ખેડા. ભીતમાં માથાં અથડાતાં, કોણી ને ધુટંણ છોડાતા, હાડકાં પત્થરમાં ટીચાતા; છતાં, આ એ કટાવેરી, આ ભયંકર અધઃકારમાં કારમું લાગે એવું જીવલેણ યુદ્ધ મચાવી રહ્યા.

બન્નેએ એક એકના પ્રાણ લેવાનું નક્કી કર્યું હતું—બન્નેને ખાત્રી હતી કે વિજય શિવાય આ યુદ્ધમાંથી આ દુનિયામાં રહેવાનો બીજો રસ્તો નહોતો.

રસનિધિના ગાત્ર નહાનાં હતાં—અમકલક લાંબા પહેલો હતો. પણ રસનિધિની રમત ખરા મેલાડીની હતી; અને જો કે પહેલાં તે કુંવરનાં અનૂતી દુમલા આગળ તે પાછો હડયો, પણ ધીમે ધીમે તેની કડા તેની મદદે આવી. બન્ને કયાં સુધી ઝૂમ્યા—પછી કોઇએ નમતું આપ્યું નહિ. પણ કુંવરનો શ્વાસ ધેરાતો હતો, અને ચાક્કાં રસનિધિ વાટ જોઇ માત્ર ખચાવજ કરી રહ્યો હતો.

અમકલક રહમજ્યો. શ્વાસ ખૂટે તે પહેલાં દુશ્મનને રામથરણ કરવા તેણે ફાંફાં ખર્ચા; પણ કોઇ વળ્યું નહિ. માલવી થોડો ખેલાડી હતો; થોડી વારમાં તેણે કુંવરને ખૂણામાં ચગલો—ને બીજી પક્ષે તેના પર મહડી બેઠો.

રસનિધિએ શ્વાસ આધિ ને પછી બોલ્યો : “બોલ ! પાપી ! કોનો કાલ આવ્યો ?”

કુંવર બોલ્યો નહિ; મરવા કરતાં આ હાર તેને વધારે સાક્ષતી હતી.

“એવું થાય છે કે હમણાં સાત પેઢીનું વેર લઉં.”

“લે.” હવે તું કે મરે તેની મને પરવા નથી.”

તેને આમ મારવામાં તો મહારી કાતિં જોડે લોકો કહેશે કે તું કોણ જાણે કેમ મુજો.”

“પૂરો કર” તિરકારથી અમકલકે કહ્યું : “આ સ્વું મહારે ગળું. દાખી દે. ત્હારા જવા ખાચલાને એજ શોભે.”

“અમકલક ! હજી અવનતીના પરમારને ખાચલો ફેરવનાર પૃથ્વીમાં પાક્યો નથી. ત્હારું ગુમાન જવા દે. જો તું માન્ય ખેડનો યુવરાજ છે, તો હું અવનતીનો છું.”

“કોણ બોલે ?”

“હા, ત્હને મારીશ તો ભર યુદ્ધમાં—આમ અધારામાં ટુંપો દઇ નહીં. જા, તેથી જવા દઉં છું.” પણ એક શરતે.”

“શી ?”

“કોઇ પણ ગરબડ કર્યા વિના અહિંયાથી પાછો આવ્યો તે રસ્તે ચાલ્યો જા.”

“એ શરતની શી જરૂર છે. બીજો રસ્તો કયાં છે ? મહારને રસ્તો તો ત્હારા સાથીઓ હશે.”

“પણ પાછળ પડે તો ?”

કુંવર એક પક્ષ મુજો રહ્યા. તેને લાગ્યું કે ફરી આવું યુદ્ધ કરવું અથવા વગરનું હતું.

“નહિ પડે ?”

“વચન.”

“હા. વચન.”

“ડીક” કહી બોળ ઉડ્યો.

લથડીયાં ખાતો, ધૂળ ખખ્ખરતો અમકલક ચરિત ઉડ્યો.

“ચાલવા માંડ”

“આ ચાલ્યો” કહી જાણે અમકલક નીચો વળ્યો હોય એમ લાગ્યું.

બોળ હર્યો : “જાણે તેની ચાલગીરીમાં તરવારનાં કકડા લઇ જાય છે શું ?”

કુંવરે જવાબ ન આપ્યો. થોડાં ઝગલાં આગળ જતાં તે પડી ગયો એમ લાગ્યું.

થોડીવાર તે પડી રહ્યો.

બોળને શંકા થઇ. “કેમ ઉડાયું, કે મદદે આવું ?”

અમકલકે જવાબ નહિ દીધો. થોડી વારે તે કહેતા ને હોડતો હોડતો જતો રહ્યો.

તેના હોડવાનાં પગલાં દૂર ગયાં એટલે બોળે નીચા વળી વિલાસને શોધવા માંડી.

તેને લાગ્યું કે લડતાં લડતાં તે અને કુંવર વિલાસને સુવાડી હતી તે જગ્યાની આંગણે વધી ગયા હતા. તેણે પાછા ફરી હાથવતી તેની શોધ કરવા માંડી. યુદ્ધના થાકથી તેનું માથું ફરતું હતું ને તેથી આ શોધ જનું કષ્ટ થઇ પડી.

થોડીવાર તેને વિલાસના પગ હાથ લાગ્યા. તેણે તરત તેને કમ્બરમાંથી પકડી, એ હાથે ઊંચકી ઝપાટાખંધ ચાલવા માંડ્યું.

“વિલાસ ! વહાલી ! એ રાક્ષસના પગમાંથી છુટી ખરી.”

પ્રકરણ ૩૦ મું.

વિલાસ કેમ છુટી.

ભોજ પચ્ચીશ ઝગલાં ચાલ્યો, અને ત્હનું માયું ફરતું અટક્યું ને ત્હને લાન આપ્યું. તે ચમક્યો. વિલાસ ત્હને હલકી લાગી. ત્હણે હાડ કરડી સ્વાસ્થ્ય મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો.

ત્હને ધ્રાસ્કા પડ્યો. ત્હનો જમણો હાથ વિલાસને પીડના લાગ નીચે હતો. ત્હમાં પાણી આવતું લાગ્યું. પાણી-લોહી-આટલું બધું! ભોજનું હૃદય થંભી ગયું-ત્હના પગ ધ્રુજવા માંડ્યા-તે ઉભો રહી ગયો.

ત્હણે મહા મુશ્કેલીએ વિલાસને સીધી કરી. ક્યાંથી લોહી આવે છે તે જોવા હાથ કર્યો ને કારમી ચીશ પાડી સુરગ ગળવી.

વિલાસના ખભાની ઉપરનો ભાગ શરીર પર હતોજ નહિ.

ભોજનો હાથ કપિરમાં તરબોળ થઈ રહ્યો, ન્યાં વિલાસનું ડોકું હોવાનું જોઈએ ત્યાંથી ધગધગતું લોહી બહાર વહતું હતું.

ભોજને લાન આપ્યું-હાથમાં માત્ર વિલાસનું ધડજ હતું.

ત્હના રોમેરોમ કાંપી ઉડ્યાં. ત્હના હાથ-માંથી ધડ ભાંય પર પડી ગયું.

એ હિંગમૂઠ ન્હોતો ઉભો રહ્યો. પછી હૃદયમાં અનિશ્ચય શોક પ્રસયો. ત્હણે લોહિયાળ હાથ રાંધે દષ્ટ પોક મૂકી.

એ દમ રહામુથી દોડતા આવતાં પગલાં સંભળ્યા અને મશાળનો ઉગ્મસ આવ્યો. થોડી વહેર રહામુથ. મશાલ લઈ ધનંજય આવતો આવ્યો. ત્હની પાછળ થોડા કવિઓ હતા.

ભોજને આવતાં વાર થઈ એટલે તે શોધ કરતા આવતા હતા “મહારાજ! મહારાજ!”

ધનંજય પાસે આવ્યો, પોક સાંભળી અટક્યો, થોડો આગળ આવ્યો ને ચીશ પાડી ઉડ્યો “ઓ મહારા બાપરે,” ત્હના હાથમાંથી રક્ષાલ પડી ગઈ.

ત્હની નજર આગળ લોહીથી ખરડાયેલું કાષ્ટ ઉઘું હતું-ભાંયપર એક શયમાંથી લોહીનો ઘાસ વહેતો હતો.

ધનંજય હિંમતવાન હતો-ન્યાં માનુષિ હિંમતનું કામ હોય ત્યાં. અત્યારે ત્હને લાગ્યું કે રક્ષિત ભૈરવ ત્હની સમક્ષ ઉભો હતા.

ભોજ ત્હને ઓળખ્યો “ધનંજય! ધનંજય! ભાઈ!”

ધનંજયને લાન ને હિંમત આપ્યાં. એટલે ત્હણે મશાલ ઉઘડી.

“કાણે યુવરાજ! શું કહ્યો છો?”

“ધનંજય, આ જોયું?” કંમે કરી ભોજે કહ્યું. અને વિલાસના ધડ તરફ આંગળી કરી.

“શું છે.”

“વિલાસનું ધડ!”

“પણ મહારાજ કયાં?”

“મહારાજ કારાગૃહમાં. ન્હોતો હું ભાંય-રામાં ગયો કે અકલંકચરીત અને ત્હના માણસો બારણું ઉઘાડી તૂટી પડ્યા. મહારાજ પકડાઈ ગયા. હું પત્થર દઈ નાંડો. અકલંક મહારી પૂડે પડ્યો.” તે શ્વાસ ખાવા થોભ્યો

“પછી?”

“હું અપાટાળ્ય લક્ષ્મીદેવી પાસેથી વિલાસને લઈ નાંડો. તે ખેત્તાન થઈ ગઈ હતી. ત્હને ઉઘડી હું મંદિરની સુરંગમાં પેડો.”...

“મહારી પાછળ અકલંક આવ્યો-આ ભાંય-રામાં હું યુદ્ધ થયું. હું જીત્યો. મ્હેં એને છોડી દીધો. એણે દગો નહિ રમવાનું વચન આપ્યું. પાપી ગયો, પણ જતાં જતાં મહારી વિલાસનું ડોકું કાંપી લઈ ગયો.”

“હું” ધનંજય ને ત્હની પાછળના કવિઓ ચકિત થઈ ગયા.

“મહને હો-રહમજ પડી. એ કમજાત અથડાઈ પડ્યો. તે જ વખતે ત્હણે આ કહ્યું. ચાલો જોઈએ.” કહી ત્હણે મશાલ લીધી ને તે પાછલ કર્યો.

તેઓ થોડે ચાલ્યા એટલે ત્હના યુદ્ધનું સ્થાન મળ્યું. પણ ત્યાં એ તરવારમાંથી એકજ તરવારની મુઠનો ભાગ ને એ તરવારના અગ્ર ભાગ પડ્યા હતાં. એક ખૂણે ન્યાં વિલાસને સુવારી હતી ત્યાં લોહીનું ખાખોચીયું હતું.

મૂઝે મ્હોડે બધા પાછા ફર્યા, વિલાસનું ધડ ઉઘક્યું અને થોડી વારે સુરંગની બહાર આવ્યા.

ત્યાં બધા ઘોડા પર બેઠા અને અપાટાળ્ય મુસાફરી કરતા ગોઠાવરી સમૂપ આવી લાગ્યા.

ત્યાં સિતા ઘડી વિલાસ પડને ભોજ અગ્નિદાહ આપ્યો. ભોજને રોમે રોમે આગ વ્યાપી રહ્યો. ન્હોતી અગ્નિની આંચ વિલોપના ધડને લાગી કે તે મનમાં બોલ્યો. “જાનાં લોહીનાં ટીપાંએ ટીપાંનો હિસાબ લઈશ. યાદ રાખજે.”

ખીજ પહે ત્હને વિલાસ યાદ આવી. ને નિર્દોષ કવચરસિકાનું સ્થાન પણ મનોહર પદન નજર આગળ ખડું થયું. ત્હનું હૃદય ભારાધ આવ્યું ને તે ધ્રુવકાં ખાધ રડવા લાગ્યો. “યુવરાજ ! પણ હવે શું ?” ધનંજયે પૂછ્યું.

“હવે શું ? અવન્તીનો રસ્તો.”

“પણ મહારાજનું શું ?”

ગમગીનીમાં ભોજે ડાકું ધુણાવ્યું. “કાંઈ નહિ. રૂઢાદીત્યનું વચન હતું તે સત્ય થયું. મુંજ ગોદાવરી એકવાર આલંગશે, ખીજવાર નહિ. એ તો હવે માન્યખેટમાંજ મરવાના.”

“આપણે કાંઈ ખબર તો કહાડવી જોઈએ. એક કામ કરીયે. ગોદાવરી આલંગી ફરે વેશે ખેચાર ફિલસ રહી, ભાળ કહાડીયે.”

“હા. મ્હને વાંધા નથી. પણ હવે મહારાજને છોડવી શકાય એમ લાગતું નથી.”

* * *

વિલાસની રાખ ગોદાવરીમાં વિસજા કરી તેઓ ગોદાવરી આલંગ્યા, અને પાસે ગાપ હતું તે તરફ ગયા.

આ ગામ જુદા જુદા રસ્તાના મથક પર હતું. ત્યાં ઉતરી તેઓએ થાક ખાધો, ન ખાધો ને ગોદાવરીને પેલે તીરે બસે ત્રણજ માણસની એક ટુકડી આવી લાગી.

ભોજ ને ત્હના માલવી યોદ્ધાઓએ આ ટુકડી જોઈ ને તેમ્હનાં હાંળ ગગડી ગયાં. તેમ્હને લાગ્યું કે તેકપે આ માણસો તેમ્હને પકડવાને મોકલ્યાં હતાં. પણ જોવા તે નદીને તીરે આવી લાગ્યા એટલે ધનંજયે આગળ આવતો યોદ્ધા ઓળખ્યો. “મહાસામન્ત !”

“લક્ષ્મીદેવી !” ભોજે કહ્યું.

બધા માલવીઓ જોઈ રહ્યા. રહાએ આવતા માણસોની આગળ એ ધોડા પર મહાસામન્ત ને લક્ષ્મીદેવી હતાં.

પણ બધાનો દેખાવ વિકરાળ હતો. મહાસામન્તના એક હાથમાં પરશુ હતી અને બીજામાં એ રહાન ખડ્ગ હતું. ત્હના ધોડા લાંબીલાં ધા હતા; ત્હનો ધોડો પણ લાંબીલુવાળુ હતો.

લક્ષ્મીદેવીનું સ્વરૂપ ચંડિકાસમું ભયાનક હતું. ત્હના એક હાથમાં રક્તાથી લાલ બનેલી તરવાર હતી-ત્હના શરીર પર

ધુળ અને લોહીના ઓધરાળા હતા. ત્હના જીન સાથે એક ડાકું બાંધેલું હતું. જોવા આ યોદ્ધા દેખાવ હતો તેવોજ ત્હના સૈનિકાનો હતો. દરેકના હાથમાં નાગાં શસ્ત્ર હતા, દરેકનું દાંલ લોહીથી ખરડાયેલું હતું, દરેકની મુખમુદ્રા ભયાનક હતી.

“ધનંજય ! આ આપણને પકડવા નથી આવતા, પણ યુદ્ધમાંથી આવતા લાગે છે” ભોજે કહ્યું.

એટલામાં મહાસામન્તે “જયસ્થૂનેશ્વર” કહી ને ધોડાને એડ મારી નદીમાં ઝપલાવ્યું. ત્હની પાછળ લક્ષ્મીદેવી ને ત્હના બધા અનુચરોએ પણ તેજ પ્રમાણે કહ્યું.

આ તરફ ભોજ ને ત્હના સ્વારો ધોડા પર મ્હડી નહાસી જવું કે નહિ. ત્હની સ્થમજ ન પડવાથી જોઈ રહ્યા; અને જોવા મહાસામન્ત નદીને આ પાર આવ્યો કે ત્હણે ભોજને આલખ્યો.

“રસાનિધિ !”

“મહાસામન્ત ! તમ્હે ક્યાંથી ?” કહી મ્હણે ચોતાનો ધોડો મહાસામન્તના ધોડાની પાસે લીધો.

“હું સ્થૂન દેશ ભળિં છું.”

એટલામાં લક્ષ્મીદેવીનો ધોડો નદી તરી ત્યાં આવી લાગ્યો.

“ભોજરાજ ! હવે એ મહાસામન્ત નથી. સ્થૂન દેશના મહારાજાધિરાજ લીલ્લમરાજ છે.”

લક્ષ્મીદેવીની આંખો લાલ ને દારૂથી હતી, ત્હના હોઠ દબાયેલા હતા, ત્હને અત્યે અંગ ઝૂનૂન ને કોષ વ્યાપેલાં હતાં. રસનિધિ આ ભયંકર મૂર્તિ જોઈ રહ્યો-અને જોતાં, ત્હની નજર લક્ષ્મીદેવીના જીન પર લટકાવેલા પેશ પર ગઈ.

વિકરાળ, લક્ષ્મીદેવીએ ભયંકર રીતે હસીને ચોટલા વડે તે શિર ઉઠ્યું કહ્યું.

“ને આ સ્થૂનાધિપનો વિન્યધ્વજને લક્ષ્મીદેવી ખડખડ-કોઈ સ્મશાનનું કારમું સ્થાન હસે-તેમ હસી પડી.

ભોજ એ મુખ જોયું-ઓલખ્યું. તે મુખ પર વિલાસના મુખમુદ્રાની છાપ હતી.

ત્હને કમકમાં આવ્યાં, આંખે આંધાર આવ્યાં. અને ખેલાન થઈ તે ધોડા-પરથી ધરણીએ ઢળ્યો.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

લક્ષ્મીદેવીએ કેમ તેલંગણ છોડ્યું.

અક્લંકચરિતના ગર્વિષ્ટ સ્વભાવને કારી થા લાગ્યો. હાર ખાધાથી તે અત્યારે નિરાધાર થઈ રહ્યો હતો; છતાં, તેના હૃદયમાં હળાહળ જેવો વાનું.

એટલામાં તેણે ઠોકર ખાધી. અને પડતાં, ભગિની તરવારનું એક અડધીયું હાથ લાગ્યું. તે લઈ તે આગળ ચાલ્યો. એ ડગલાં આગળ ચાલતાં તેણે ફરી ઠોકર ખાધી-અને એલાન વિલાસના શરીર પર પડ્યો.

હાર ખાધી એ સજ્જ માનભંગ હતો-પણ લોજ વિલાસને લઈ જાય એ માનભંગ અસહ્ય હતો. વેર વાળવા ઉત્સુક બનેલા તેના મગજમાં એક ઘાતકી વિચાર આવ્યો. વિચાર આવતાં તેણે તેને અમલમાં મૂક્યો. તરવારના અડધીયાંવતી વિલાસનું ડોકું કાપી, તેણે હાથમાં લીધું. આ ઘોર કર્મ કરીને તે આગળ વધ્યો. તેના હૈયાનો ભાર ઓછો થયો; એક ધાથી પાપી લોજ અને નિમકહરામ વિલાસ, બંનેને તે શિક્ષા કરી શક્યો.

થોડું આગળ જતાં, મશાળ લઈ તેને શોધવા નીકળેલા સૈનિકા મળ્યા. વિલાસનું શીશ હાથમાં લઈ લોહીભીના કુંવરને આવતો જોઈ તેઓ ચમકીને ઉભા રહ્યા. તેમના સંજ્ઞિત હૃદયે પણ કાંપી ઉઠ્યાં.

“પાછા ચાલો” કુંવરે કહ્યું. આ હુકમને માન આપી સૈનિકા પાછા ફર્યા અને પાછો ધીમે મંદિરમાં પાછા આવ્યા. ત્યાં તૈલપ ને લીલ્લમ થોડા થોડાઓ સહિત વાટ જોઈ ઉભા હતા. કુંવરને લોહીથી ખરડાયેલો, અને હાથમાં લોહીથી ટપકતું માથું લઈ આવતો જોઈ બધા ગભરાઈ પાછા હટ્યા.

“આ શું?” તૈલપે ભવાં ચઢાવી પૂછ્યું.

“આ—” કહી અક્લંકે માથું ઉંચું ધર્યું. “જે પાપિણી મહેને છોડી લોજ સાથે નહાસી જતી હતી તેનું માથું.”

“વિલાસ—” ડોળા ફાડી લીલ્લમે કહ્યું.

“હા— તેલંગણની ભાવી સામ્રાજી” કહ્યું હૈયાના કુંવરે ફરતાપૂર્વક હાસ્યથી કહ્યું. “તેના કાકાને નહાસાવામાં લોજ ન ફાડ્યો. પણ એને લઈ નહાસી જતો હતો. મહે તેને પકડવા પ્રયત્ન કર્યો-પણ ઉલટો એણે મહેને

પકડ્યો, મહેને હારવી છૂટા મૂક્યો. હું પાછા આવતા આવું માથું કાપી લાવ્યો.”

“કાનું માથું?” મુણાલવતિને અવાજ આવ્યો. તે જક્કલાદેવી અને લક્ષ્મી, થોડા સૈનિકા સહિત અહિયાં દોડી આવ્યાં હતાં.

“વિલાસનું?” કહી મશાળના અજવાળામાં તેણે તે ઉંચું ધર્યું. વિલાસનું મુખ ભયાનક નિશ્ચલતાથી બધા રહાસ્ય જોઈ રહ્યું.

એક પલ ભયાનક શાન્તી પ્રસરી રહી.

સૂચનરાજ હોઠ પર હોઠ દાખી, અધકાર-ભર્યા હૃદયથી મૂંઠે જવો, ડોળા ફાડી જોઈ રહ્યા હતા. તેની વિચારશક્તિ ખંડેર મારી ગઈ હતી.

મશાળના ઉજાસના વર્તુળમાં કાંઈ કુદ્યું અને તેણે અક્લંકના હાથમાંથી વિલાસનું માથું ઝૂટવી લીધું.

“મહારી વિલાસનું માથું”—લક્ષ્મીદેવીએ ગર્જના કરી.

તેણે માથું ઉંચું કર્યું; ધીમેથી વિલાસનું નિહોંષ મુખ, સુકોમલ મુખરેખા, સુંદર નયનોની નિર્જીવ નિશ્ચલતા જોયાં. બધા તેને જોઈ રહ્યાં-વચ્ચે યોલવાની કોઈની હિંમત ચાલી નહિ.

લક્ષ્મીદેવીની મૃતિ અત્યારે અધિવાસર મંદિરની જેવી થઈ રહી હતી. તેની ફાટેલી આંખોમાંથી આંસુ વર્ષા હોતો; તેના મુખ પર વિશ્વસંહારક કોપનો દુઃસહ પ્રતાપ દેખાતો હતો. શબસમાન સ્વેત થઈ રહેલી તે, માત્ર શરીરમાંથી પ્રગટી રહેલા કોષની જવા-કાથીજ બધાને બાળતી હતી.

“મહારી દીકરીને તમે મારી?” તેણે એકદમ કુંવરને પૂછ્યું.

કુંવર એકદમ જવાબ ન દઈ શક્યો.

“ચાલો હવે—” તૈલપરાજ આવતું તોફાન શમાવવા યોલવા ગયો.

લક્ષ્મીદેવી વચ્ચે યોલી ઉઠી: “લીલ્લ-મરાજ! જોયું? અક્લંકચરિતના પગની રજ માથે મૂકા કે તમ્હારી એકની એક દીકરીની આ દશા કરી!” તે ડોળા ફાડી પોતાના પતિ રહાસ્ય જોઈ રહ્યું તે ખીચારો ચોધ્યો. કિંગ્મૂઠ બંધી જોવા કરતા હતા. ને એસ્સાબર તેના તરફ ફરી “ધિક્કાર છે તમ્હારા જેવા બાયલાને! તમ્હારા હાથ કયાં બળી ગયા છે? તમ્હારાં આયુધો કયાં વેચી આવ્યા? આ પિશાચે આ એકની એક દીકરીનું શિર છેલું-ને તમ્હારામાં એનું શિર છેલવાની શક્તિ નથી? શું જીવે

છો? જુવો છો શું?" ત્હેના અવાજમાં, અનિર્વાચ્ય તિરસ્કાર, અને ક્રોધ સમાયો હતો.

લીલ્લમનાં કપાળપર કરચલી વળા. પણ તે કાંઈ ખોટી કે ચાલી શક્યો નહિ, માત્ર લક્ષ્મીદેવીના મુખ રહાયું જોઈ રહ્યો.

"લક્ષ્મી! આ શું બકે છે?" મુણલ-વતીએ પોતાની હાથેશની ટેવથી સત્તાવાહી અવાજે કહ્યું. "જરા લાન રાખ."

"લાનો લાનો!" લક્ષ્મીદેવીની અનુનથી મુણલ પણ અંગાઈ ગઈ. "મ્હારી દીકરીએ શું ગુંડો કર્યો હતો? અત્યારે મુંજની જોડે માળવા તો તમ્હે મ્હારી જવાનાં હતાં? તમ્હારું ડોકું ધડપર છે કારણ કે તમ્હે તૈવપરાજનાં બહેન-ને આનું ડોકું ધડપર નથી કારણ કે સ્થૂનદેશના કંગાલ ને કાયર રાગની છોકરી કેમ?"

વિજળી પડીહોય તેમ બધા ચમક્યા ને એક-એકના મ્હોં રહાયું જોઈ રહ્યા. તૈવપ સાથી પહેલાં સ્વસ્થ થયો. એને લાગ્યું કે સૈનિકાં કંમતાં આ ફળેતો થાય તે ઠીક નહિ. ત્હણે લીલ્લમને કહ્યું: "મહાસામનનાં લક્ષ્મીદેવીને લઈ જાઓ."

"ક્યાં?" એક ડગલું આગળ આવી, ગાંડી થઈ ગઈ હોય તેવી લક્ષ્મીદેવીએ તૈવપની રહાયું ડોળા ફાડી બરાડા માર્યો.

"લીલ્લમરાજ લઈ જાવો-મ્હને-હા મ્હારે સ્થૂનદેશ, હવે આ ભૂમિનું અપ્રજલ જેર સમાન છે. પણ તમ્હે શું કરશો? તમ્હે તો દાસ છો, હાથે ચુડીઓ પહેરી છે, હિંગડાઓની હારમાં ખેડા છો. તમે શું લઈ જવાના હતા? હું જાણુ છું. આલુક્ય મહારાજાઓની કુવરી છું. હાર વિરાંગનાઓનું અનૂની લોહી મ્હારી રગમાં છે. હું એકલી બસ છું-મ્હારી દીકરી મારી, મ્હારો દેશ કુખાઓ ત્હેનું લોહી પીવા," તે અકલકે તરફ ફરી "નરપિશાચા ચંડાળ! ને ત્હારું લોહી પીઉં ત્યારેજ હું ખરી."

લીલ્લમની આંખમાં ભયંકર તેજ આવ્યું, ખન સાથે ખેલવાની મક્તિ પણ આવી "દેવી! 'હમણું તો ચાલે' "

"હા. ચાલો સ્થૂનદેશ આ પાપભુમિમાં પશ્ચાર કરવું નથી" સત્તાથી લક્ષ્મીએ કહ્યું.

"લીલ્લમ!" જરા આગળ આવી તૈવપે કહ્યું. "આને લઈ બાંધ કે કે નહિ?"

"ખંખરદાર!" ધીમેથી લીલ્લમ આગળ આવ્યો ને લક્ષ્મીદેવી અને તૈવપ વચ્ચે ઉભા

રહી ત્હણે કહ્યું. ત્હેનું રચડ શરીર સ્વસ્થ ને શાન્ત હતું-ત્હેનો અવાજ ખેખરો પણ ભયંકર હતો "દેવી ખરું કહે છે. ચાલો આપણે દેશ." કહી ત્હણે લક્ષ્મીદેવીનો હાથ પકડ્યો ને ત્હેને ખેચી જવા લાગ્યો.

એટલામાં ત્હેની નજર ભોંયપર પડેલા શંખ પર પડી-ત્હણે તે લીધી ને પોતાના સૈનિકાને ઘોલાવવાનો ઘોષ કર્યો.

તૈવપ આ ઘોષનો અર્થ સ્હમજ્યો ને ગુસ્સાભર્યો આગળ આવ્યો.

"લીલ્લમ! આ શું કરે છે? તું પણ ગાંડો થયો છે?"

લીલ્લમ તૈવપથી એક હાથ ઉઘો હતો. ત્હણે એક જખરી મુઠી તૈવપના માથાપર ધરી.

"શું?"

તૈવપરાજ ખે ડગલાં પાછળ ખર્યો ને હોડ કરડી ઘોલ્યો: "અત્યારે આન્યખેટ નહિ છોડાય."

"જોઈ છું કાણુ આડે આવે છે." આમ કહી

લીલ્લમ શંખનાદ સાંભળી દોડી આવેલા ત્હના સૈનિકા તરફ ફર્યો. "ઘોષ લાવો. આપણે સ્થૂનદેશ જવું છે" કહી તે લક્ષ્મીદેવીને લઈ ચાલતો થયો. વચમાં પડવાની કોષળની તાકાત ન્હોતી; કારણકે લીલ્લમનું પ્રચંડ માહુ બલ જગજાણીનું હતું. થોડીવાર ખેલ ચિત્રવત ઉભા રહ્યા.

"અકલકે! રાજગદને ગામનાં ખારા બંધ કરાવ" તૈવપે કહ્યું.

જવાબમાં સ્થૂનરાજનો શંખનાદ ફરથી સંભળાયો; અને મહેલમાં યોદ્ધાઓની દોડાદોડી થઈ રહી.

જોતજોતામાં સ્થૂનરાજના યોધાઓ સળગ થયા. લક્ષ્મીદેવીની ભયંકર મુખમુદ્રાને અને વિલાસના શિરના વિજયધ્વજથી દરેકના રમેશરમમાં અનુન વ્યાપી રહી. તે જોત-જોતામાં ઘોડે ચઢ્યા ને શંખનાદના વિજયી ઘોષ કરતા આગળ વધ્યા. અકલકે જને તેટલા યોદ્ધાઓને તૈયાર કરી આ યોદ્ધાઓને જાલ અટકાવવા મોકલ્યા.

સ્થૂનરાજ અને ત્હેના યોદ્ધાઓ અનુનના પૂરમાં આગળ વધ્યા; અને આન્યખેટના દરવાજા આગળ યુદ્ધ થયું.

લીલ્લમરાજ ને લક્ષ્મીદેવીએ કેર વર્તાવ્યો: તેમ્હના સૈનિકાએ શોષની સીમાએ પહોંચી શોણિતની સરિતાઓ વહેવડાવી. તે સરિતા

પાર કરી આ નહાનું સૈન્ય માન્ય ખેટ છોડી આગળ વધ્યું; અને ગોદાવરી ઉતરતાં ભોજને મળ્યું.

પ્રકરણ ૩૨ મું.

વિશ્વા.

શુદ્રમાં શુદ્ર પ્રાણિની અધમતા, માનહિણતા મુજબ મુજાલવતિ અત્યારે અનુભવતી હતી. તેણે ધારેલું પરિણામ આનું નહિ એટલું જ નહિ, પણ સદાને માટે મુંજ હાથમાંથી ગયો, વખત છે ને તે પ્રાણ પણ ખૂબ. વળી આખા જગતમાં તેની ફજેતી થઇ, અને વૈરાગ્યના આડંબરથી જે માન, સત્તા ને શાન્તિ મળ્યાં હતાં તે બધાં તફાન નાબૂદ થઇ ગયાં. છેલ્લાં છેલ્લાં લક્ષ્મીદેવીએ એક વાકયે આખા જનમારાનું વેર લીધું; અને હવેથી તેલંગણના કાગડાં કુત્રાં પણ તેની રહામું નહિ જૂવે એવી અધોગતિએ તે પહોંચી. સુખ મયું, પ્રણય ગયો, વૈરાગ્ય ગયું, માન ગયું, સત્તા મઇ-અને છતાં, વસુધરાએ ન આપ્યો માર્ગ ને યમે ન લીધા પ્રાણ.

તે પોતાના ખડમાં મઇ, અને શૂન્ય બની બેઠી. તે ન સ્વસ્થ રહી શકી, ન રડી શકી, ન રસ્તો ખાળી શકી. વિશ્વાસની લાલસા, સખાના શોખ ને વૈરાગ્યનો મોહ ત્રણે જાણે વૈતરણી તરી ગયેલાં સ્વજન હોય તેમ દૂરથી તેને છેલ્લા પ્રણામ કરી રહ્યાં; ને પગથાપને તે પડી રહી ન તેમ્હને યોશ્વાવી શક્ય ન તેમ્હની યાછળ વૈતરણી ઓલંગી શકી.

મરવાનું મન થયું-પણ યમરાજ આદરવાની હિંમત નહોતી. છતાં યમરાજ ને તૈલપ એ બેમાં તેને યમરાજનું શરણ ઓછું અરજી કર લાગતું હતું.

પણ રખેને વિષનો ખાલો અધૂરો રહી ગયો હોય તેમ તૈલપના પગલાં તેના તરફ આપતાં સંભળાયાં. તેનામાં સ્વાસ્થ્ય લાવવાનું જ નહોતું-રહામું થવા જેટલું સ્વમાન નહોતું. જેમ્હણી તેમ, વિજળીના પ્રભાવથી પડેલા ધરસેત્રી, તે નિરાધાર બની બેસી રહી.

તૈલપ આવ્યો. તેણે આટલી વારમાં મુજાલ (જેમ) માહિતી મેળવી હતી. વખત ક્વખતે મુંજ સાથેના તેના મેલાપ, અકલંકને તેણે સાંપેલી ખખર, ને લક્ષ્મીદેવીનો તાણો-આ બધાથી તેને ખાતરી થઇ હતી કે મુજાલે જ વિષયલાલસામાં મુંજને છોડવાનું કાવતું

ઉભું કર્યું. આથી તેના કચવાટનો પાર રહ્યો નહોતો. મુજાલ વૈરાગ્ય છોડી, વિષયી બને, મુંજને નહસાવામાં સામેલ થાય; કાવત્રાખાજો નહાસી છૂટે, જતાં જતાં અકલંકને હરાવી ગય;

લીલ્લમ જેવા શૂરવિરયોધ્ધા તેને છોડી, સ્વાતંત્ર્યનો ઝૂંડો ઉઠાવે-આ બધા ઉપરા-છાપરી પડેલા ધારી તે અકળાઇ ઉઠેલો હતો. એક પલકમાં મુજાલની છુટ્ટીનો, ને લીલ્લમના બાહુનો સહાયો ગયો, અને લીલ્લમને ભોજ જેવા પ્રતાપી દુશ્મનો પાક્યા-એ શૂન્યવણી જખરી હતી; અને તેમાં મુજાલના સખસનનો કલંક લાગ્યો. વિજયને શિખરેથી આ ખાઇમાં પડ્યું એ તે ખીચારોને દુઃસહ થઇ પડે તેમાં નવાઇ જેવું નહોતું.

પણ આ શૂન્યવણીમાંથી રસ્તો કહાડવાની કે તૂટેલી રચના કરી ઉભી કરવાની તેને દૂરસહ કે શક્તિ નહોતી; અત્યારે તે માત્ર ક્રોધ / દેવ બેનોજ ગુલામ થઇ રહ્યો હતો-ન તે બનેનું કેન્દ્રસ્થાન મુંજ અને મુજાલ બન્યા હતા.

તે આવ્યો અને થોડીવાર નિઃશબ્દ તિરસ્કારથી મુજાલને જોઇ રહ્યો. તેની ઝીણી આંખોમાં અનિર્ગમ્ય દેવ હતો; તેના હોઠપર ભયકર તિરસ્કાર હતો; તેનું મન એ દેવ અને તિરસ્કારથી કોઇને પણ ભરમ કરવાતલથી રહ્યું હતું.

“કેમ તેલંગણના રાજ્યમાતા!” તેણે કહ્યું, અને શાંત અવાજે કહ્યું: “અવન્તી કેટલું દૂર છે?”

મુજાલ જોઇ રહી-શુકારીએ ઘેરેલી હરિણીની નિરાશાભરી આંખે, શું બોલવું તે તેને સંકુચ નહિ. તૈલપે આગળ ચલાવ્યું.

“કુલાંગાર! આના કરતાં તો માને પેટ પત્યર પડી હોત તો વધારે સારું. નિષ્કલંક તપસ્વિની!” કહી તૈલપ ખડખડ હસ્યો. “શું તારો વૈરાગ્ય ને શું તારો આનું કરતાં તો તેલંગણની વારાંગનાઓ ખીચારી શરમાઇ મરે.”

મુજાલે નીચેથી ઉઘ્યું જોયું. તેની શીઘ્ર આંખમાં નિરાશા હતી. તે તૈલપના શબ્દોનો કાંઈ અર્થ રહમજવાનો પ્રયત્ન કરવ. લાગી.

તિરસ્કારથી હસીને તૈલપ બોલ્યો: “તેને તેલંગણમાં ખીણ કાંઈ ન મળ્યું કે મુંજ પર મોહી પડી?” શબ્દશબ્દ ખંજર હોય

તેમ, ધીમેથી, કસાઈની રસભરી ફરતાથી, બંનેના હૃદયમાં તે મારી રહ્યો.

મરતુ પ્રાણિ પશુ નિરર્થક કરેલા ધાની ફરતાથી ચુસ્તો ન સમાવી શકે તેમ નિરાધારીમાં ઘેલી બનેલી મૃજાલામાં પશુ કોષનાં અંદર ફટયાં. તેણે સર્વસ્વ ગુમાવ્યું હતું—પશુ મુંજ માટેના તેનો મોહ તેણે તેણે રહ્યો હતો. પોતાને કહેલા અપશબ્દોની તેને પરવા નહોતી—પશુ મુંજ, તેના હૃદયમાં રમી રહેલી એક માત્ર શ્રુતિનું જરા નેટલું અપમાન પશુ તેને સાંભળી ઉઠ્યું. તે તૈલપ સ્કાયું જોઈ રહી ને થોડી વારે યોલી:

“તેલગણુ તો શું—પશુ આખી પૃથ્વીપર એનો જોડો તો બતાવ?”

તૈલપની આંખમાં ભયંકર તેજ આન્યું; તેના હોઠ કોંપી ઉઠ્યા. તેના કોષ અને દેશપર છવાયેલું તિરસ્કારનું આવરણ ખરી ગયું. તેણે ડોળા ફાડી પૂછ્યું:

“મેશરમ! મ્હારે મ્હોડે પશુ અ) કહેતાં લાજની નથી?”

“શા માટે લાજ?” મૃજાલાે પિ. નથી કહ્યું. તેના પ્રભવશાળી સ્વભાવ પોતા. સામાન્ય ધીમે ધીમે ખેસાડતો ગયો. “તું નહોતો સ્હમળ્યો મ્હારો વેરાગ્ય—ને તું નથી સ્હમળ્યો મ્હારો મોહ. મુંજની મસ્કરી કરે છે? મુરખ! ત્હારા બંને દશ હજાર તૈલપ ભેગા થાય તો પશુ તેને ન પહેચે” કહી તે તૈલપની સ્કાયું ઉભી થઈ.

“શાખાશ તપસ્વિની! શાખાશ તેલગણુની રાજ્યમાતા! શું ત્હારા મ્હોડામાં આ યોલો શોભી રહ્યા છે?”

“શોભી રહે કે નહિ, તેની મ્હને પરવા નથી. મ્હારા હાથ અત્યારે હેઠા પડ્યા છે. મ્હારે જીવન મ્હારે હાથે મ્હોં ચૂંથી નાખ્યું છે. મ્હારે મૂવે કાષ્ટ નિસારો મુકનાર નથી. હું ઉચ્ચતાપસી હતી—તેલગણુની રાજ્ય-વિધાત્રી હતી; હવે મ્હને બધા કુલટા કહી મ્હારા નામ પર ધૂંકશે!” મૃજાલાે શ્વાસ ખાંવા જગ મેલી. તૈલપ જરા હસ્યો.

“—છતાં તાપસી બની જે ગર્વ ધારતી હતી, ત્હારી ગર્વને ત્હારા રાજ્યની વિધાત્રી થઈ ગર્વ તરતી હતી, તેટલોજ ગર્વ—તેથી ત્હારે ગર્વ, પૃથ્વીવલ્લભની વલ્લભા થઈ રહ્યું.”

“હા-હા-હા—” તૈલપ ખડખડ હસી પડ્યો “ત્હારે તું પશુ જો: મ્હોં તેને અત્યાર

સુધી મા સમાન—મ્હારી પરમેશ્વર સમાન ગણી. હવે તેને પશુ પૂરેપૂરો સ્વાદ ચખાડું છું.”

“તું શું સ્વાદ ચખાડતો હતો? મ્હને ભાગ્ય ફૂટીને તો વિધિ કાંઈ સ્વાદ ચખાડવામાં મળ્યા રાખતોજ નથી” તેણે ગમગીની-ભર્યા અવાજે કહ્યું.

“તેલાં તો ત્હારા પૃથ્વી-વલ્લભને સ્વાદ ચખાડું. પછી તેને.”

“તે તો સદા સુખનોજ સ્વાદ ચાખે છે. તેને તું શું કરવાનો હતો?”

“હજુ તેને મ્હારા પ્રતાપની ખબર નથી” હવે તિરસ્કારપૂર્વક હસવાનો વખત મૃજાલાને આવ્યો. તે હસી.

તૈલપ ધુરક્યો, ને મૂગે મ્હોડે જઈ મારી ઉધારીને કહ્યું: “જે—

મૃજાલાે એક ડગલું આગળ આવી બેઠું. મ્હાર શરીમાં, એક ધરના બારણાં આગળ મુંજ ઉભો હતો. તેને હાથે ને પગે ઘેડી હતી, તેના હાથમાં ભિક્ષાપાત્ર હતું, તેની પાછળ જે ખરગધારી સેનિકા ચાલતા હતા.

“ત્હારા પૃથ્વીવલ્લભ સાત કિલો ઘેરેઘેર દુકડા માંગી આશે—ને પછી,”

“પછી—” સ્વાસ ઘેરી મૃજાલાે પૂછ્યું.

“પછી—જ્યાં તું ન મળે ત્યાં—યમસદનમાં”

“કેમ જાણ્યું?”

અત્યારે આવી દયાજનક અધમતામાં પશુ મુંજ તેનો તે જ હતો. તેના મુખપર શાન્ત ને આનંદ હતાં, તેની આંખો ધરીમાં નિકા જોડે, ધરીમાં રસ્તે ચાલનાર જોડે વાત કરતાં નીચી રહેતી હતી. તેનાં ગોરવમાં, કે સ્વ.સ્થમાં જરા પશુ ભગ થયો નહોતો; તેના હાથમાં ઘેડી ને ભિક્ષાપાત્ર રાજ્યચિન્હો જોડે લાગતાં હતાં.

જે ધર આગળ મુંજ ઉભો હતો તેમજ—એક યુવતી નીકળી, અને મુંજ તેમજ સેનિકાને જોઈ ચલારાષ્ટ્ર-પાછી હડી.

“સુંદરી! ચલારાય છે શું કામ?”

સ્નેહ ને આદરભર્યા નયનો તે અંધારી, હસીને મુંજે કહ્યું.

“મહારાજ—” પેલી સ્ત્રી જોલણી યોલી.

“આથી બીજું રડું શું? આમ ન હોત તો માન્યપિટના નમસ્કિતને પૃથ્વી-વલ્લભની પિજળા કેમ પડત કે ધરમાં કાંઈ છે? હાથ મો આપ.”

“મહારાજ! અમારે—”

“જે કાંઈ હોય તે. તૈલપનાં રાન્યભવનના પકવાન કરતાં તો વધારે સારું જ હશે. જોઈ તો ખરો કે પાકશાસ્ત્ર કોણું સરસ-અવનતીનું કે માન્યપેટનું” પેલી સ્ત્રી દોડતી દોડતી ઘરમાં ગઈ અને કાંઈ ખાવાનું લઈ આવી મુંજના બિલાપાત્રમાં નાખ્યું.

મુંજે હાસ્યભર્યાં નયને કહ્યું: “સુંદરી! આટલું યાદ રાખજે” કહી એક સંસ્કૃત શ્લોક કહ્યો.

પેલી સ્ત્રી ન સ્હમજવાથી જોઈ રહી. મુંજે હસીને કહ્યું: “હા. હું ભૂલ્યો. આ અવનતી નથી. જો! ચંદ્રલેખા! આ ત્હારા પુણ્યમાલ શા હાથના સુકુમાર પાશમાંથી પ્રણયી છૂટવાનું કરે તો ત્હને મૂઠ લેખી ત્હને તિરસ્કાર કરજે. કારણ કે પૃથિવીવલ્લભ પણ આ હાથ છે કે પદ્મની દાંડી છે ત્હના બ્રમમાં પલવાર બિલાપાત્રમાં શું નાખ્યું તે જોવાનું વિસરી ગયો.”

પેલી સ્ત્રી શરમાઈ નીચું જોઈ રહી; ત્હનું મ્હોડું હસી હસી રહ્યું. મુંજ પણ આનંદથી હસતો હતો.

“આ ત્હારો પૃથિવી-વલ્લભ જાણે” પે મુંજ બીજી શેરીમાં વળ્યો એટલે તૈલ મૃણાલને કહ્યું.

“મ્હે તો જાણેછે ક્યારનો. તું જોઈ લે, નહિં તો રહી જશે.” મૃણાલે તિરસ્કારથી કહ્યું: “પૃથિવી-વલ્લભ તો આજ તું પ્રાણ પટકશે પણ આવો થવાનો નથી” કહી તે ત્યાંથી ફરી.

હા કુ. તૈલપ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૩૩ મું.

પૃથિવી-વલ્લભ કેમ ખંચાયો.

ત દિવસ સુધી મુંજે બિલા માંગી, ને પોતાનો દિવિવન્ય કર્યો. આખું ગામ ત્હની પાછળ ચેલું થઈ ગયું; દરેક નર ને નારી તૈલપને શાપ આપવા લાગ્યાં; દરેક જણ મુંજ ખચે તેવી બાધા લેવા ખેડાં.

પણ આ વખત તૈલપ છેતરાય તેમ નહોતો. મૃણાલે મુંજપર, મુંજની સાથે એણે ત્હના પડે સખત પડે રહેતો; અને શબ્દે શબ્દે તૈલપને કાને જતા. તૈલપને ધીમે ધીમે આપણરાજના ચમત્કારી અશ્વિત્વનું, અને પોતાની કથલેલી બાજનું બાન આવતું ગયું; અને જમ જમ આ બાન આવતું ગયું તેમ

તેમ મુંજને મારી નાંખવાનો સંકલ્પ તે દહ કરતો ગયો.

હૈરો પીટાવી ત્હણે જગતને જાહેર કર્યું કે સાતમે દિવસે સ્હવારે પાપાચારી મુંજને, મૃણાલવતી પાસે છેલ્લી બિલા માંગવી રહ્યા પછી, હાથીને પગે કરવામાં આવશે; અને આ વિજયમહોત્સવમાં ભાગ લેવા ત્હણે આખા દેશને નિમંત્રણ આપ્યું.

આખો દેશ દિગ થઈ ગયો. હજારો અંતરમાંથી રોષના, તિરસ્કારના ઉદ્ગારો જ્હાર પડ્યા, હજારો નયનોમાં આંસુ આવ્યા, હજારો નિશ્વાસો આ અન્યાયની સ્હામું મૂગો પોકાર કરી રહ્યા.

પણ તૈલપનો સંકલ્પ નિશ્ચલ હતો. સાતમે દિવસે આખો દેશ રાન્ય મુવનના આગળના યોગાનમાં ભેગો થયો. ચારે તરફ, બારીચોમાં, ઊપરે લોકોની ઠંક મચી હતી.

રાન્ય મુવનના ઓટલા પર મૃણાલવતી મ્હાન, બીર વદને ઉભી હતી. ત્હના કદરૂપા મ્હોડા પછી શોકે સૌંદર્યની ઊંચા નાંખી હતી. ત્હની આંખો રડ રડી રાતીચોળ થઈ ગઈ હતી. અવારનવાર ત્હના હૈયામાંથી નિશ્વાસ નિકળતો હતો. જ્હેનાથી લોકો ત્રાસતા ત્હને આજે તેઓ દયાબીની નજરે જોઈ રહ્યા. મનમાં પણ નેડું નાચરણ વખોડવાની કંઠોરતા કોઈ સામોન્ય સ્ત્રી પુરૂષ રાખી શક્યું નહિ.

મૃણાલ પાસે બિલા માંગવી મુંજને છુદ્ધતાનો આક્રામાં આક્રો અનુભવ કરાવવો એવો તૈલપનો વિચાર હતો. મૃણાલ આ હેતુ સ્હમજી-અને પછલાં તેમ કરવા ના પાડી. પણ તૈલપે ત્હને પલવાર પણ મુંજને મળવા દેવાની ના પાડી હતી. અને આ હૃદયભેદક શરત કબૂલ કર્યાં શિવાય મુંજને મળવાની બીજી તક મળે એવી નહોતી. આખરે ત્હણે કબૂલ કર્યું. ત્હના સખત હૈયા માટે પણ આ આધાતો અસહ્ય થઈ પડતા હતા.

મૃણાલની બાજુ પર રાણી જજ્જલદેવી ને કેટલીક સખીઓ ઉભી હતી. રાણીનું મુખ પણ શીકડું ને ચિન્તાભર્યું હતું સ્હામું તૈલપ ઉભો હતો. ત્હના મુખપર રૂતા ને નિશ્ચલતા હતી; ત્હની આંખોમાં દેષ ને વિજયના સ્વાસ હતો. તે પોતાના કદાવેરી અને માન્દેવી બંનેને છેલ્લો, ચિત્તભેદક મેલાપ જોવા, એ મેની વેદના જોઈ આનંદ પામવા આવુર બની, ઉભો હતો.

વચ્ચે ખુલ્લી રાખેલી જગ્યામાં એક મહો-
-મત ગજરાજ ડાળતા હતા. તેને નીચામાં
ચક્રચૂર બનાવ્યો હતા. તેના પર એક અનુભવી
મહાવત ખેસી મહા મુરકેલીયે તેને કાંખમાં રાખતો
હતા. હાથી લાલ આંખો વડે નગરજનોને
નિહાળી રહ્યો હતો, ને થોડી થોડી વારે સુંઠ
લંખાવી, અવાજ કરી પોતાના યુરસી જાહેર
કરતો હતો. મુંજ કારાગ્રહમાંથી નીકળીને
આવ્યો. લોકોમાં શાન્તી પ્રસરી રહી. અને
બધા એકીટશે જોઈ રહ્યા.

ખ્યાયા વિના, કાંઈના કહ્યા વિના, તે
સીધો મુજાલ ઉભી હતી ત્યાં આવ્યો-ને
હસ્યો. તેનું હાસ્ય અત્યારે પણ સદાના
જંહેનું મોહક હતું.

“કેમ! મુજાલવતી!” ધણે દિવસે પ્રિય-
તમાને મળ્યો હોય તેવા તેના અવાજમાં
રણકાર હતો. મુજાલ પેલાં જવાબમાં હસી
શકી નહિ; પણ તરત મુંજના મોહ : હાસ્ય ને
અવાજનો જાદુ તેના પર પ્રસરે. તે હસી
મીઠું, ધીમું, સ્થાનવદને. તેની આંખો રનેહ-
ભીની થઈ. બાંજી દટિ તેજસ્વી કરે અંકેને
આલીંગી રહી. બધા આસ ઘેરી જોઈ રહ્યા.

“હવે શાનું દાન આપશે?” રસિક પ્રણયી
એકાન્તવાસમાં જે સુમધુરતાથી પૂછે તેમ
પૃથિવીવલ્લભે પૂછ્યું. “એ ના” તે તો ક્યા-
રનું આપી દીધું.”

મુજાલવતી આ શબ્દો સાંભળી ઘેલી બની
ગઈ. તેને રોમે રોમ પ્રણય માણતો બચકર
સૂસવાટ વાઈ રહ્યો. તે દુઃખ, સમય ને સ્થલ
વિસરી ગઈ; માત્ર મોહા-ધ નેત્રે હૃદયનાથની
રસિક ભૂતિ નિહાળી રહી.

“સુંદરી! ગભરાવાનું કારણ નથી. દુનિ-
યા તો જુડી ને અજાન છે-ને રહેવાની. તમ્હે
તો તમ્હારું જીવન સરસ કર્યું-ભણે દુનિયા
ગમે તે કહે.”

મુજાલ ભાતુ ભૂલી ગઈ-તૈલપનું, નગરજનોનું,
લોકલાજનું, ભિક્ષા આપવાનું. પાત્ર હાથમાંથી
રૂંઠે દીધું, ને દોડી મુંજના ખેડીલાળા પગે
વળગી પડી.

“ક્ષમા કરો. મહારાજ! પૃથિવી-વલ્લભ!
તમે જે જીવતા માર્યા” કહી મુજાલે
મુંજના પગની રજા માથાપર મૂકી.

“તમ્હે! મહાર! થતુ તો હું જન્મ્યો ત્યારનું
નમ્ર થયું હતું. તેમ્હાં તમ્હે શું કરી શકો?
હોહ.”

આ જોઈ તૈલપ ઓટલાપરથી કુલો ને
મુજાલનો હાથ પકડી તેને છુટી પાડી.
લોકોના ને સૈનિકોના આંખમાંથી આંસ પડ્યાં.

“તૈલપ! મહારાપરનું” વર એ બાપડીપર
કહાડ્યે શો ફાયદો?”

“ચૂપ રહો! ચંડાલ”

“શા માટે હું રહું?” હસીને મુંજે કહ્યું.

“ચૂપ રહેવાનો વખત તો ત્હારે છે. આ પહે
મહારો શિવિવન્ય પૂરો થયો.”

યુરસામાં, શું કહેવું તે ન સૂઝતાં તૈલપ
મૂંઝો રહ્યો. મુંજ પોતાનું તેજસ્વી મુખ ચારે
તરફ ફેરવ્યું, હસ્યો ને બધા સાંભળે એમ કહ્યું:
“મુખ! કાંઈ નજરે સૂઝે છે.

અવનતીના સિંહાસનપર સિંહ સમો મહારો
ભોજન ગળે છે; સ્થૂનદેશમાં હાલેલમ મહાર
વેર વાળવા તલસે છે. ત્હારી જ્ઞેન ને ત્હારી
પ્રભા, ત્હારી નથી રહી, મહારી બની છે
વિજય કોનો મહારો કે ત્હારો?”

“હમણું મહારો હાથી ત્હારો વિજય
દેખાડશે” કહી તૈલપે મુજાલને ઓટલાપર
ખેસાડી ને આગળ આવ્યો.

મુંજ ખડખડાટ હસ્યો.

“એમ્હાં ત્હારો વિજય કે મહારો? તું
મ્હને નમાવા માંગતો હતો; ને હું વગર નમ્ર
જીવન પૂરું કરીશ. તું નીતિનો આડંબર
ધારતો હતો; અત્યારે તેને છોડી રાજન્યાનું
પાપ વ્હોરે છે. વિજેતા કોણ હું કે તું?”

મુંજનો અવાજ તિરસ્કારભર્યો તે મેદનીમાં
ગાજી રહ્યો.

તૈલપે અકળામણમાં હોડ નાખી. તેની
આંખમાંથી વિપલમાં ફિરજો ફૂટ્યાં.

“સૈનિકો! પકડો એને.”

“શા માટે? હું જ મહારી મેજ ચાલ્યો.”

કહી ગજેન્દ્રસમાં, ગૌરવભર્યા ઝગ ભરતો તે
ગજરાજ તરફ ચાલ્યો.

બધા જોઈ રહ્યા-આંખો ફાડીને. બધાનો
આસ રૂંધાઈ રહ્યો. મુંજ શાન્તીથી આગળ
ચાલતો-પાછળ તૈલપ ને થોડા સૈનિકો અડગતા.

પેલા હાથી આગળ આવી મુંજ ઉભે
રહ્યો; ને તૈલપના ફકમથી સૈનિકોએ તેની
બેડી કહાડી નાંખી.

ખેડીઓ છુટી કે મુંજ દટાર થઈ ઉભો
રહ્યો. તેણે પોતાના કપાળપર પડતા લાળ
ઉંચા કર્યા; અને વિશાલ ભાલથી નેત્રપત્ર
મુખ લોકો તરફ, મુજાલ તરફ ફેરવ્યું.
તેની આંખમાં નિરંતરા હતી, પૃથિવીની

વલ્લભતા સુચક તેજ હતું. તેના હોઠ પર મીઠું, ઝીરવભર્યું હાસ્ય હતું.

લોકોને કમકમા આવી. કેટલાંક એ પુરુષો રડવા લાગ્યાં. મુણાલ માંડાની માથેકે જોઇ રહી. સૈનિકો હોઠ પર હોઠ બીડી કતબ પરાયથ્થ થઇ રહ્યા.

“તૈવપ!” નીસતે મુંજે કહ્યું. “જે મહાશ્વર્ય આખરે તો પૃથિવી-વલ્લભને શોભે એવું જ રચાયું.”

તૈવપ નિશ્ચલ હોડે, ફરતાલથો ઉભો હતો. તેના હૃદયમાં નિરાશા પ્રસરતી હતી. તેને લાગતું હતું કે મરતા મરતાં પણ મુંજ પોતાનો વિજય જીતી ફરકાવતો હતો. મુંજ જરા ખિલ થાય, તેની વલ્લભતા જરા અદૃષ્ટ પામે તેની વાટ તે જોઇ રહ્યો હતો.

“ચાલ! નહિ તો સૈનિકાને બોલાવું.” મુંજ એક તિરસ્કારભરી નજર તૈવપ પર નાંખીને હાથીની સૂંઢ પાસે બે ડગલાં આંગળ ગયો.

ત્યાં જઇ તે ખચાધને ઉભો. તૈવપને જોઇતી તક મળી—“કેમ ગભરાયો?”

“પૃથિવીવલ્લભ ગભરાય તો પૃથ્વી રસાતળ જાય. ગોડા; એ તો માત્ર એક વિચાર આવ્યો.

“શો?”

“ઝેલોજી” ગવંથી મુંજે માયું ઉચું કહ્યું. તેનો આંખો જરા સ્નેહભીની થઇ “કે બી નારી સરસ્વતીનું થશે શું?”

“એવે?”

સરસ્વતી ગાવિંદને

બોધી કારવેલો.

ગતે મુજે મરા: પુજે

નિરાલ્ભ્યા સરસ્વતી ॥ ૧ ॥

એટલું કહી અનિવાર્ય તિરસ્કારથી તૈવપ તરફ પૂઠ કરી તે હાથી તરફ ક્યો. “ગજરાજ! રાજ્યોમાં ગજા એવો પૃથિવીવલ્લભ તારી પાસે આવ્યો છે.”

થોડી વાર વિચાર કરતાં, રમતો હોય તેમ હાથી સૂંઢ હલાવી રહ્યો, અને મુંજે તેને પાંખા ક્યો. આખરે શાન્તીથી તેની સૂંઢને તે વળગ્યો—ઉપરથી મહાવતે અકૂશ માયું. હાથીએ સૂંઢ વીંટી મુંજને ઉચકી લીધો.

હાથીએ સૂંઢનું ગુજી ઉચું કહ્યું—નીચું કહ્યું; અનેકવાર તેની વચ્ચે હસતો, પ્રભાવ ભરી આંખો વડે ગવં દર્શાવતો પૃથિવીવલ્લભ કાલીનાગ નાથતા શ્રીકૃષ્ણ સમો લોકોની નિશ્ચલને રજા આંખો અંગાડી રમી રહ્યો. ગજેન્દ્રે દેવ ક્યો ને સૂંઢને એક ઝોક વધારે આવ્યો. પૃથિવીવલ્લભના વિજયધોષ ગાં રહ્યો “જય મહાકાંત.”

લોકોમાં હાહાકાર થયો—મુણાલની કારમી ઝીણ ગગન બેઠી રહી. મુંજ હાથીના પગ તળે અદૃષ્ટ થઇ રહ્યો હતો. હાથીએ પગ મૂક્યો—ભાર દીધો—કચરાવાનો અવાજ થયો; ને તેણે પગ ઉચકી લીધો.

જમીનપર પૃથિવીવલ્લભનું શબ છુંદાધને રાટલો બની પડ્યું હતું.

વસમી તો ગાવિંદને ત્યાં જશે, કીર્તિ જશે વીરસવનમાં; પણ ઘરાનો પુજા મુંજરાજ મરતાં બીચારી સરસ્વતી નિરાશ થઇ રહેશે.

—૨૨૨—

રસ્તમ ન. વાચાગાંધીએ મુંજ મધે કાઠમાં નાં. ૨૨-૨૬, મીઠા રોડ હપર સાંજ વર્તમાન પ્રેસમાં છાપ્યું. પ્રગટ કરનાર, કનૈયાલાલ બાલુકાલાલ મુનશી, એડવોકેટ, બાલુલનાથ રોડ, ચાપાડી, મુંબઈ.

